83.3А37
бөј.М.52

АЗӘРБАЈЧАНЫН
КӨРКӘМЛИ
АДАМЛАРЫ

ӘФЛАТУН
МӘММӘДОВ

АБДУЛЛА ШАИГ

83.3А37
бөј.М.52

ӘФЛАТУН МӘММӘДОВ
(САРАЧЛЫ)

АБДУЛЛА ШАИГ

Мәчбури нүсхә

2015 фонд

Фиридунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Дәвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 54832

КӘНЧЛИК · БАКЫ · 1983

Аз2
М22

Редактору
Филолокија елмләри доктору
Камран Мәммәдов.

Әфлатун Мәммәдов.
М22 Абдулла Шаиг. Кәнчлик. Бакы. 1983. 212 сәһ.

Китаб «Көркәмли адамларын һәјаты» серијасындан олуб, мәдәни-
әдәби һәјатымызын бүтүн саһәләриндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрән
Абдулла Шаиг Талыбзадәнин һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш-
дир. Мүәллиф А. Шаигин һәјатыны јени вә зәнкин архив материаллары,
хатирәләр, мемуарлар вә фактлар әсасында там һалда арашдырыр.
Бурада А. Шаиг лирик, романтик шаир, көркәмли насир, истеʼдадлы
драматург, кениш ерудисијалы әдәбијјатшүнас, Азәрбајчан ушаг әдә-
бијјатынын јарадычыларындан бири, ушаг театрынын баниси, нәһајәт,
бөјүк маариф вә мәдәнијјәт хадими, халг мүәллими, ел ағсаггалы,
көзәл инсан кими тәдгиг едилир.

М $\frac{70803}{М653(12)-83}$ 7—83 4702060000 Аз2

© Кәнчлик, 1983.

МҮӘЛЛИФДӘН

Абдулла Шаиг Талыбзадә әдәбијјатын бүтүн саһәләриндә фәалијјәт көстәрән, кениш ерудисијаја малик бир сәнәткардыр. Шаиг лирик-романтик шаир, Шаиг-насир, Шаиг-драматург Шаиг-әдәбијјатшүнас, Шаиг-Азәрбајчан ушаг драматуркијасынын баниси, ушаг әдәбијјатынын јарадычыларындан бири... Нәһајәт, Шаиг-көркәмли мүәллим, маариф вә мәдәнијјәт хадими...

Азәрбајчан әдәбијјаты вә маарифинин бөјүк бир нәсли Шаигдән дәрс алмыш, онун тәләбәси олмушдур. Әдәбијјатымызда Шаиг әнʼәнәләри көзәл бир мәктәбдир. Инди «Шаиг мәктәби» дедикдә онун һәм педагожи фәалијјәти, мәктәб вә маариф саһәсиндәки мисилсиз хидмәтләри, һәм дә зәнкин әдәби ирси, јарадычылыг аләми јада дүшүр. Ф. Көчәрли, А. Сур, С. Һүсејн, Ә. Назим, М. Гулијев, А. Мусаханлы, Ә. Султанлы, Ч. Хәндан, М. Ариф, М. Һүсејн, Мир Чәлал, М. Ибраһимов, М. Чәфәр, К. Мәммәдов, А. Заманов вә башга алимләр, јазычылар мүхтәлиф вахтларда А. Шаиг һаггында мараглы фикирләр сөјләмиш, хатирәләр јазмыш, онунла мәктублашмышлар. Ә. Мирәһмәдовун (1956) вә Ј. Исмајыловун (1962) Абдулла Шаиг һаггында ајрыча китаблары чап олунмушдур. Лакин ики әсрин шаһиди олан, мүрәккәб вә рәнкарәнк јарадычылыг јолу кечән, «мәләк тәбиәтли», саф хилгәтли, хош нијјәтли сәнәткар һәлә дә лазымынча тәдгиг вә тәблиғ олунмамышдыр. Кәшмәкәшли һәјат јолу әдәби јарадычылығы илә паралел шәкилдә һәртәрәфли өјрәнилмәмишдир.

«Көркәмли адамларын һәјаты» серијасында Балзак, Һүго, Молјер, Толстој, Достојевски, Крылов, Куприн, Короленко, Н. Бараташвили, О. Туманјан, Руми, Ајни, Назим Һикмәт вә башгалары һаггында јазылан әсәрләр әлдән-әлә кәзир. Бу ил «Көркәмли адамларын һәјаты» серијасынын јарадылмасынын 50 иллији гејд едилир. Бу мүнасибәтлә кечирилән тәдбирләр, бу серијадан көркәмли адамлар һаггында бурахылан јени китаблар да она олан еһтијач вә тәләбдән ирәли кәлир. Белә китаблара азәрбајчанлы охучуларын да бөјүк еһтијачы вардыр.

I. ТИФЛИС

Мәрһәба, Тифлис имиш чәннәти дүнја јеринин,
Јығылыбдыр она чәмијјәти һури пәринин.

ВАГИФ

«АХУНД ӘМИ»

Күр боју сыра дағлар гојнунда салынмыш Тифлисин чәнубунда Ортачала адлы бөјүк мәһәллә вар. Чох вахт она бурадакы гәдим базарын ады илә «Шејтан базары»да дејирләр. Ортачала бир тәрәфдән Сән'ан дағы, Кәнчә бағы вә Сәрдар бағынын, дикәр тәрәфдән дә Күр саһилиндә сылдырым гајалар үстә учалан ајнабәнд биналарын вә мәшһур Метех галасынын әһатәсиндәдир. Тифлиси Азәрбајчан вә Ермәнистанла бирләшдирән, Башкечид вә Борчалы маһалына кедән јоллар да бурдан кечир. Бир сөзлә, Ортачала Тифлисин үзүк гашыдыр. Бәлкә елә буна көрә 2500 ил бундан әввәл шәһәрин әсасы мәһз бурда гојулмушдур.

Чохлу азәрбајчанлы јашајан Ортачалада М. Ш. Вазеһ, М. Ф. Ахундов, А. Бакыханов, Мирзә Чәлил јазыб јаратмыш, «Кәшкүл», «Шәрги-рус» «Молла Нәсрәддин» кими Азәрбајчан гәзет вә журналлары нәшр олунмушдур. Әсримизин әввәлләриндә бурада Азәрбајчан мәдәни-маариф очаглары, мәктәб вә театр, хејријјә чәмијјәти вә дәрнәкләр дә јарадылмышдыр.

XIX әсрин сонларында Ортачалада Молла Мустафа Сүлејман оғлу Талыбзадә адлы бир азәрбајчанлы да мәскән салмышды. О, Борчалы маһалынын Сарван кәндиндән иди. Гарајаныз, ортабојлу, јумшаг хасијјәтли киши иди. Јахшы тәһсил алмышды, әрәб вә фарс дилләрини билирди. Шәрг әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә бәләд иди.

Молла Мустафа әввәл Тифлис гәзасында, ахунд ады алдыгдан сонра исә руһани идарәсиндә дә чалышырды. О, дар дүшүнчәли, чибини күдән фырылдагчы руһанилөрдән дејилди, касыбларын садә, тәмиз адамларын хејирхаһы кими таныырды. Она көрә дә һамы Тифлисдә ону һөрмәтлә «Ахунд әми» чағырырды.

О заман Загафгазија чанишининин көстәриши илә Ортачалада шејхүлисламын нәзарәти алтында алтысинифли бир Азәрбајчан мәктәби ачылмышды. Дәрсләр рус мәктәбләринин програмы әсасында кечилирди. Шәриәт, фарс дили вә әрәб гәваиди ахунд Мустафаја тапшырылмышды. О, ишинин чох олмасына бахмајараг, ушаглара әрәб вә фарс дилләрини хүсуси һәвәслә өјрәдирди.

Ахунд Мустафа дүнјакөрүшүнүн кенишлији илә дә башгаларындан сечилирди. О, залым мүлкәдарлары, икиүзлү моллалары севмәзди. Һәлә ушаглыгдан Сарванда бәјләрин зүлмүнү көрмүшдү. Һәмишә онлардан сөһбәт дүшәндә фарсча бу бејти дејирди:

Һәр јетән ит диш чыхарар, бәј олар,
Дишләрини төкән бәј көпәк олар.*

Ахунд Мустафа һәмин бејти шакирдләринә дә әзбәрләтмишди. О, ушаглары да ајыг, чәсарәтли көрмәк истәјирди.

Ахунд Мустафа Азәрбајчан зијалылары, маарифпәрвәрләри илә дә әлагә сахлајырды. Хүсусилә бөјүк јазычы-философ М. Ф. Ахундовла тез-тез көрүшүрдү. Јахын мәһәлләдә јашајан Мирзә Фәтәли илә ахунд Мустафанын елм вә мәдәнијјәтә, әдәбијјат вә инчәсәнәтә, дин вә шәриәтә аид мараглы сөһбәтләри олурду. Бә'зән сөһбәт мүбаһисәјә чеврилирди. Бир дәфә елм вә дин мөвзусунда мүбаһисәни ахундун арвады Меһри ханым да о бири отагдан ешидир. Мирзә Фәтәли кедәндән сонра әриндән сорушур:

— А киши ајыбдыр, гонагла нијә дејиширсән?

Ахунд Мустафа көксүнү өтүрәрәк дејир:

— Билирсән, арвад, һәр кәләндә диндән сөз ачыр. Чох ағыллы, биликли, хејирли адамдыр, һејф ки, е'тигады харабдыр.

Јәгин елә бу вахт јаваш-јаваш Сән'ан дағына тәрәф ирәлиләјән Мирзә Фәтәли дә өз-өзүнә фикирләширди ки, јахшы адамдыр, хејирхаһдыр, савадлыдыр, һејф ки, диндардыр. Лакин диндар зијалы илә атеист-философ арасындакы әгидә ајрылығы онлары күсдүрмүрдү. Мирзә Фәтәли өзү тез-тез ахундун јанына кәлир, онун зән-

* Ше'рин тәрчүмәси мүәллифиндир.

кин китабханасындан фајдаланырды. «Бүтүн динләрин пуч вә әфсанә» олдуғуну субута јетирмәк үчүн о, динин өзүнү дәриндән өјрәнирди. Ахунд Мустафадан алдығы китабларын чоху да динә, шәриәтә аид иди.

Ахунд Мустафа ад-сана чатса да, кеч евләнмишди. Гоһуму Сәнәм арвадын гызы Меһри ханымы алмышды. Бачысы да онун оғлу Аббасда иди. Беләликлә, Сәнәм арвадла икибашлы гоһум олмушду. Меһри ханым ата тәрәфдән Сарванда Бајрамалылар нәслиндән, ана тәрәфдән исә Дәмирчи Һәсәнли кәндиндә Әминлиләрдән иди.

Сәнәм арвад да Ортачалада јашајырды. Әри Ҹәфәрин өлүмүндән сонра она Гарајазыда бир бостан јери вә Тифлисдәки еви галмышды. Бу гејрәтли гадын Меһри ханымы, оғланлары Аббас вә Исмајылы өзү боја-баша чатдырмышды. О да јүзләрлә башга азәрбајҹанлы гадынлар кими диндар иди. Гызы Меһрини көрпәликдән әзизләјә-әзизләјә сахлајыр, көз дәјмәсин дејә вахташыры үзәрлик јандырыб, гызыны онун үстүндән кечирир, бојнундан көзмунҹуғу асыр, ајда бир дәфә дуа јаздырыб палтарына тикирмиш. Ҹүмә ахшамлары исә Тифлисдә танынмыш сејидләрдән Мир Не'мәтулла ағанын очағында шам јандырырды. Арзусу бу иди ки, Меһри саламат бөјүсүн, ону сејидә версин. Молла Мустафа ону һәлә рүтбәјә, мәнсәбә чатмамышдан әввәл истәјирди. Сәнәм арвадын арзусуну билдији үчүн мәгсәдини һеч кәсә ачмыр, бир чарә ахтарырды. Чарә тапылды. Фикрини Сәнәм арвадын нәзир дедији, досту Мир Не'мәтулла ағаја сөјләди. Мир Не'мәтулла аға билирди ки, Сәнәм арвад онун сөзүнү јерә салмаз. 1871-ҹи илин бир баһар ахшамы, о, ахунд Мустафаны да көтүрүб елчи кетди. Мәсәләдән хәбәрсиз олан Сәнәм арвад гонаглары һөрмәтлә гаршылады, онлара чај кәтирди. Мир Не'мәтулла аға фүрсәти фөвтә вермәди:

— Сәнәм ханым, мән сәнин гапына һәмишә кәлән адам дејиләм, бу күн ваҹиб бир иш үчүн кәлмишәм. Сөзүмү јерә салсан чајыны ичмәјиб чыхыб кедәҹәм. Мән гардашым ахунд Мустафа тәрәфиндән елчи кәлмишәм. Меһри ханымы она алмаг истәјирәм.

— Аға, Молла Мустафа бизә јад дејил. Кәлинимин гардашыдыр. Ахы мән нәзир еләмишәм, гызымы сејидә верим.

— Молла да елә сејид кими бир шејдир.

Сәнәм арвад онун сөзүндән чыха билмир, разылыг верир. Мир Не'мәтулла аға әввәл Молла Мустафанын, сонра да өзүнүн чајыны гарышдырыр вә дејир:

— Аллаһ мүбарәк еләсин, хошбәхт олсунлар, инди ағзымызы ширин еләјә биләрик.

Бундан бир нечә ај сонра ахунд Мустафа илә Меһри ханым евләнирләр.

Меһри ханым бәстәбој, этли-ҹанлы, ағбәниз, ачыг алынлы бир гадын иди. Гыса кирпикләри, хырда, гара көзләри, бир-бириндән аралы гара, назик гашлары варды. Ушаг вахты бир нечә ил мәшһур Нәримановлар нәслиндән олан Молла Фатманын јанында охумуш, тәһсилини давам етдирә билмәмишди. Анасы кими диндар бир гыз иди. Меһри ханым јалныз ев ишләри илә мәшғул олур, чох бәзәниб-дүзәнмәји, артыг сөһбәти, гејбәти севмәзди. Ҹидди вә зәһмли иди, елмә, маарифә дә һәвәси варды. Сарванлы Мустафа Меһри ханымын симасында өзүнә ләјагәтли өмүр јолдашы тапмышды. 1873-ҹү илдә бир оғланлары да олду. Адыны Јусиф гојдулар. Јусиф онлары бир-биринә даһа мөһкәм бағлады.

АБДУЛЛА

1881-ҹи ил февралын 24-дә ахшамчағы иди. Ахунд Мустафа һәјәҹанла иш отағында кәзиширди. О бири отагда гадынлар јығышмышды. Бирдән ағбирчәк гадын гапыны ачыб севинҹлә гышгырды:

— Көзүн ајдын, ахунд Мустафа, оғлун олду, муштулуғуму вер.

Севинҹдән «Ахунд әминин» көзләри јашарды. Тез ҹибиндән бир бешлик чыхарыб гадынын овчуна басды.

Гышын сојуғунда аиләјә севинҹ вә һәрарәт бәхш едән бу сарышын оғлан өзү илә бәрабәр дүнјаја бир бачы да кәтирди.* Сарвандан да чохлу гоһум-әграба кәлди, јахшы шәнлик дүзәлтдиләр. Бу хырдакөзлү гәшәнк оғланы Абдулла, онунла дүнјаја кәлән гызы исә Мәрзијә адландырдылар. Лакин Мәрзијә ҹәми үч ај јашады.

Абдулланын гәдәми уғурлу олду. Аиләјә икитәрәфли хошбәхтлик кәтирди. Ики һәфтә сонра ахунд Мустафа

* Загафгазија руһани идарәсинин 1893-ҹү ил сентјабрын 23-дә вердији бир сәнәддә дә көстәрилир ки, Тифлис шәһәри сакини Абдулла Молла Мустафа оғлу рәбиәл-әввәлин 12-дә 1298-ҹи илдә (һиҹри) христиан һесабы илә 24 феврал 1881-ҹи илдә атасынын гануни арвады Меһри Ҹәфәр гызындан доғулмушдур.

шејхүлисламын мүавини тә'јин олунду. Ајлыгы-донлуғу артды, мадди вәзијјәти јахшылашды. 1890-чы илдә анадан олан гызы Ругијјә дә аиләнин чичәјинә чеврилди. Инди онун ики оғлу, бир гызы варды. Көзәл, меһрибан јашајырдылар.

Бу заман онлар Ортачаланын Воронтсовски күчәсиндә һачы Рзанын икимәртәбәли мүлкүнүн биринчи мәртәбәсиндә јашајырдылар. Гоншулары исә кечмиш шејхүлислам Мирзә Һәсән Таһировун аиләси иди. Абдулла һәјәт ушаглары илә ојнамағы хошлајырды. Халг нағылларынын вурғуну иди. Ону евдә ән чох өзүнә чәлб едән Јусиф кишинин вә Мәшәди Пәринин ширин нағыллары иди. Әсли Борчалыдан олан Јусиф киши вә Мәшәди Пәри аиләнин јахын адамлары иди. Бири базар ишләринә, бири дә тәсәррүфат ишләринә бахырды. Абдулла саатларла онларын нағыл вә тапмачалары илә овунурду. Хошбәхтликдән алтысинифли мүсәлман мәктәби дә онлар јашадығы мүлкүн күчәјә бахан һиссәсиндә јерләширди. Мәктәбдән јухарыда, икинчи мәртәбәдә исә руһани идарәси иди. Ахунд Мустафанын һәр ики иш јери јашадығы мүлкдә иди. Јусиф вә Абдулла илә мәшғул олмаға вахт тапырды. Абдулла әтрафы чәпәрли, күллү-чичәкли һәјәтдә шакирдләрлә ојнајырды. Ән чох севдији ојун ашыг-ашыг, дирә дөјмә вә турна-турна иди.

Ахунд Мустафанын Орта Асијада, Иранда, Чәнуби Азәрбајчанда, Бакыда, Борчалыда вә башга шәһәрләрдә дә гоһумлары, танышлары варды. Һәмишә евләри гонаглы, өзләри үрәкли, чөрәкли идиләр. Оғланлары бөјүдүкчә арзулар да бөјүјүрдү. Истәјирдиләр ки, онлар да елмли, халга кәрәкли адам олсунлар. Артыг Јусиф мәктәбә кедирди. Абдулланы исә евдә атасы һазырлајырды. Лакин Абдулланын арзусу ојнадығы ушагларла биркә охумаг иди. О, һәјәтдә мәктәблиләрлә гајнајыб гарышмышды.

1888-чи илин сентјабрында Абдулла ушагларла биркә синфә кирди. Једди јашы тамам олмуш бу меһрибан, зирәк ушағы мүәллимләр дә јахшы танyјырдылар. Она көрә дә е'тираз етмәдиләр; сабаһдан китаб, дәфтәр вә гәләм кәтирмәсини тапшырдылар. Беләликлә, 1888-чи илдән Абдулла алтысинифли шәһәр мүсәлман мәктәбиндә тәһсилә башлады.

Алтысинифли мәктәб шејхүлисламын нәзарәти алтында олса да, Тифлис мәктәб мүфәттишлијинә табе иди. Бурада әсас дәрсләри Гори мүәллимләр семинари-

јасынын мә'зунлары Пашабәј вә Бахшәлибәј апарырдылар. А. Шаиг сонралар һәр ики мүәллимини еһтирамла хатырлајырды: «Онлар тәбиәтчә бир-бириндән көзәл адамлар иди... Һәрәкәт вә рәфтарлары бизә бөјүк тәрбијә дәрси иди. Бөјүјәндән сонра мүәллим олдуғум заманлар белә, о мүәллимләрими унуда билмирдим. Һәмишә өзүмү онлара бәнзәтмәјә чалышырдым». Һәртәрәфли билијә малик олан мүәллимләр шакирдләрдә мүһүм елмләрә, хүсусилә әдәбијјата бөјүк һәвәс ојадырдылар. Ушаглыгдан Азәрбајчан, рус вә фарс дилләриндә мараглы ше'рләр әзбәрләјән Абдулланын илк дәрслији «Вәтән дили» иди. Г. Закир вә Һ. Гарадағинин, еләчә дә И. А. Крылов, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов вә башга шаирләрин бурадакы ше'рләрини һәвәслә өјрәнирди. Абдулланын кичик јашларындан әдәбијјата, поезијаја гызғын марағы мүәллимләрини дә севиндирирди.

УШАГЛЫГ... УШАГЛЫГ...

1890-чы илин јазы иди. Имтаһанлар башланмышды. Абдулла билирди ки, мүәллимләр ондан тәзә ше'р истәјәчәкләр. Она көрә дә атасындан хаһиш етди ки, бир ше'р јазсын. Атасы күлә-күлә деди:

— Оғлум, мән шаир дејиләм ки, ше'р јазым. Ше'ри шаирләр јазыр.

Абдулла әл чәкмәди:

— Сән ки алимсән, сән ше'р јаза билмәјәндә даһа ким јаза биләр?

Ахунд Мустафа оғлуну баша салды ки, шаир башгадыр, алим башга, шаир ше'р јазыр, алим елмлә мәшғул олур.

Абдулланын руһдан дүшдүјүнү көрүб ону гучаглады вә әлавә етди:

— Јахшы, оғлум, сабаһ идарәјә кедәндә Мирзә Әһмәд Салјанијә тапшырарам, сәнә бир јахшы ше'р јазар.

Абдулланын бу арзусу да јеринә јетди. Мүәллим вә шакирдләр ше'ри бәјәндиләр. Имтаһанлары да мүвәффәгијјәтлә верди, икинчи синфә кечди.

Әдәбијјат вә һесаб мүәллимләри һәмишә балача Абдулланы башгаларына нүмунә көстәрирди. Синифдә јашлы шакирдләр дә варды. Он сәккиз-он доггуз јашларында Һүсејн адлы бир оғлан да охујурду. Өзү зарафатчыл, атасы зурначы олдуғуна көрә, јолдашлары ону

«Шормэзэ Һүсејн», «зурначы оғлу» чағырырдылар. Атасы онлары атыб кетмишди. Һүсејн һәрдән тојларда гармон чалыб охујур, анасыны вә көрпә бачысыны да доландырырды. Она көрә дә бә'зән дәрсә һазырлаша билмирди. Бир күн о, мәсәләни һәлл едә билмәдијинә көрә Абдулла көмәјә кәлди. Мүәллим һәр икисини ушагларын гаршысына чыхарыб деди:

— Абдулла, Һүсејнә бах!

Һүсејнин јарысы бојда олан Абдулла алтдан јухары она бахды. Сонра мүәллим Һүсејнә деди:

— Һүсејн, инди сән Абдуллаја бах.

О да јухарыдан ашағы ачыглы-ачыглы Абдуллаја бахды. Синифдә күлүш доғуран бу вәзијјәт Һүсејнә бәрк тохунду. Сонра һәр дәфә бундан сөз дүшәндә Абдулланы көтүрүб чијнинә галдырыр вә дејирди:

— Ахунд әминин оғлу олмасан бојнумдан елә атарам ки, јериндән галха билмәзсән. Мәни бир дәфә јаман пәрт етдијини јадындан чыхарма һа...

Мәктәбдә дини тә'лимлә јанашы, тәбии фәнләр дә кечилирди. Шакирдләр өз сәвијјәләринә ујғун шәкилдә сијаси мәсәләләрлә дә марагланырдылар. Бир күн Бахшәли мүәллим дәрсә кечикмишди. Синифдә һамы дејибкүлүр, зарафатлашырды. Бирдән мүәллим ичәри кирди вә көзү јазы тахтасында белә бир бејтә саташды:

Пусть погибнет русский царь,
Кровожадный государь.

Буну ким јаздығыны һеч ким бојнуна алмады. Мүәллим мәктәб хидмәтчиси Нәсир кишини чағырыб тапшырды ки, саат бешә гәдәр онлары синифдә сахласын. Бу чәза һамыдан чох Абдулланы кәдәрләндирди. Пәнчәрәдән бахыб ушагларын дәстә илә кетдијини көрүб көврәлди. Һүсејн онларын кефини ачмаг үчүн һәзин сәслә көзәл халг маһнысы охумаға башлады:

Пәнчәрәдән даш кәләр, ај бәри бах, бәри бах,
Хумар көздән јаш кәләр, ај бәри бах, бәри бах.

Бахшәли мүәллим дүнјакөрмүш, ағыллы адам иди. О, ушаглары чәзаландырмаға мәчбур олса да, үрәји онларын јанында иди. Һүсејнин јаныглы маһнысыны да ешидирди. Тез ушагларын јанына кәлди. Һамы елә билди ки, синифдә охудуғуна көрә Һүсејн даһа ағыр чәза алачаг. Амма белә олмады. Мүәллим һамыны меһрибанлыгла көздән кечириб, Һүсејнин үзәриндә дајанды. Бахышларында хош бир сәмимијјәт көрүндү:

— Һүсејн, сән ағыллы оғлансан, сәнинлә бир мәсләһәт етмәк истәјирәм.

— Бујурун, мүәллим.

— Мән ушаглары азад етмәк истәјирәм, сән нә мәсләһәт көрүрсән.

— Гурбан олум, мүәллим јахшы ишә нә мәсләһәт?.

Бунунла да һәмин әһвалат унудулду, јазы да тахтадан силинди. Амма узун мүддәт ушагларын зеһниндән силинмәди.

Абдулла мәктәб јолдашы Һүсејн Минасазовла да јахын дост иди. Ругијјә исә онун бачысы Күлсүмлә рәфигәлик едирди. Јахын гоншу олдугларына көрә Күлсүм тез-тез онлара кәлирди. Абдулла евә кәләндә јенә Ругијјә Күлсүмлә ојнајырды. О, Күлсүмү дәличәсинә севирди. Мәктәбдәки әһвалатдан хәбәрдар олан Меһри ханым онун јемәјини сүфрәјә гојуб күлә-күлә деди:

— Бах, көрдүнмү надинчлик едәни ач сахлајырлар.

Күлсүмүн јанында дејилән сөз онун гәлбинә дәјди. Сүфрәдән галхыб ағлаја-ағлаја ешијә чыхды. Анасы нә гәдәр јалвардыса гајытмады.

Абдулла хошхасијјәт, көврәк вә һәссас оғлан иди. Һәр шејлә марагланыр, јолдашлары илә меһрибан доланыр, һагсызлыгдан тез инчијир, адамлара инаныр, ону алдаданлардан күсүрдү. Бир дәфә һәјәтләриндә баш верән бир һадисә ону чох мүтәәссир етмишди. Јашадыглары мүлкүн саһиби һачы Рзанын бөјүк гызы Асја һәмишә Абдулланы ојнадыр, үзүндән өпә-өпә дејирди: «Тез бөју, сәнә кедәчәјәм!..» О да хидмәтчи Мәшәди Пәринин өјрәтдији бу сөзләрлә чаваб верирди:

Асја ханым, кәл бизә,
Көтрүм гачым Тәбризә.

Абдулла инанырды ки, доғрудан да бөјүјәндә Асјаны алачаг. Амма Асјаны нишанладылар. Тој мәрасими башлананда Мәшәди Пәри Абдуллаја саташараг деди:

— Абдулла, нишанлын әрә кедир, нә гајрачагсан?..

Абдулла Асјадан бәрк инчиди, бајыра чыхмады, евдәчә отуруб ағлады. Анасы да ону овундура билмәди. Асја әһвалаты ешидиб, кәлин палтарында Абдулланын јанына кәлди, көнлүнү алыб тоја апарды. Амма о, үрәјиндә Асја илә барышмамышды. Сонралар һәрдәнбир Асја атасы евинә кәләндә Абдулла јајыныр, арадан чыхырды. О, бу гыврымсачлы гәшәнк гызын вурғуну иди. Һәмишә көзү ону ахтарыр, амма утандығындан бирчә кәлмә дә олса гыза сөз демирди. Өзү сонралар сәми-

мијјәтлә хатырлајырды ки, «бу саф, сәмими чочуг севкиләрим бу күн ән дәјәрли бир хатирә олараг көнлүмүн ән дәринликләриндә сахланмышдыр».

Абдулла ушаглыгдан тәбиәтин вурғуну иди. Ән чох севдији јерләр Кәнчә бағы, Сән'ан дағы, Күр гырағы вә Мухран јајлағы иди. О, бош вахтларында һоһумлары вә достлары илә бу јерләрдә олурду. Халы кими дөшәнмиш чәмәнләр, гајғысыз елат һәјаты, дурна көзлү булаглар, дағлара сәс салан чобан түтәји, ашыг һаваларь ону валеһ едирди. «Көч» вә «Дағлар солтаны» әсәрләрини мәһз һәмин илләрдәки тәәссүрат вә хатирәләр әсасында јазмышдыр.

Гајғылы вә забитәли Меһри ханым онун саатларла тәбиәт гојнунда сүкута далдығындан хофланыр, чох узаглара тәк бурахмырды. Абдулла да анасынын һәр әмринә табе олурду.

Меһри ханым чидди олса да, ушагларь ағыр чәзаландырмырды. Һәдәләјир, горхудур, тез дә һирси сојујур, һәр шеји унудурду. Она көрә дә Мәшәди Пәри зарафатла дејирди:

— Јахшы көрәк, Меһри ханым, сәнин дә елә бирчә атымлыг барытын вар.

ГАРАНЛЫГЛА ҮЗ-ҮЗӘ

Тифлисдә мәдәни-маариф ишләринә марағын артмасына бахмајараг, бурада да, әсасән, Шәрг һәјат тәрзи һөкм сүрүрдү. Шејтан базарында дини нағыл вә рәвајәт данышан, илан ојнадан дәрвишләр, саатларла һамамларда күн кечирән мәшәдиләр, Гарпыз мејданында, Вирана вә Кәнчә бағында хоруз вә гоч дөјүшдүрәнләр, бүтүн күнү чајханаларда отуранлар әталәтли шәрг һәјатыны хатырладырды. Мөвһумат да күчлү иди. Нәзир-нијаза, дуаја, фала, пирә, очаға, чадуја, истихарәјә инананлар чох иди, көһнә адәт-ән'әнәләри јашаданлар да һәддини ашмышды. Бир сөзлә, ишыгла гаранлыг, көһнәликлә јенилик, маарифлә чәһаләт үз-үзә дајанырды. Бүтүн бунлар Абдулланын көзләри габағында иди. Елә нәнәси Сәнәм арвад, хидмәтчиләри Мәшәди Пәри дә дуа јаздыран, нәзир-нијаз верән диндарлардан иди. Меһри ханым Мәшәди Пәријә елә инанырды ки, она хидмәтчидән чох бачы кими бахыр, һәр сөзүнә әмәл едирди.

Абдулла сәккиз јашында икән белә бир әһвалатын шаһиди олмушду: Јеничә јатмаға башлајырдылар ки, бирдән бајырда дәһшәтли сәс-күј гопур. Түфәнк, тапанча атылыр, гәрибә, һәјәчанлы сәсләр ешидилир. Абдулла тез јериндән галхыб артырмаја гачыр. Кишиләр аја күллә атыр, арвадлар мис габлары бир-биринә вуруб чинкилдәдирләр. Бир арвад исә ат гујруғуну узун бир пајанын учуна бағлајыб «Кишә, кафир, кишә!» дејә чығырыр...

Меһри ханым тез Абдулланын голундан тутуб јатаға кәтирди:

—Горхма, оғлум, чинләр ајын үзүн тутуб, онларь говурлар.

— Ана, чинләр ајын үзүнү нијә тутурлар?

— Оғлум, чинләр, шејтанлар инсанларын дүшмәнләридир. Онлар ајын үзүнү тутуб дүнјаны зүлмәтдә гојмаг истәјирләр.

Абдулла ағыр дүшүнчәјә далды: Доғрудан да, бу чинләр ајын үзүнү тута биләрләрми?!

Елә бу вахт анасы севинчлә ону хәјалдан ајырды:

— Аһа, аллаһа шүкүр, ај чинләрин әлиндән гуртарды.

Бу вахт ај артыг булудлар арасындан чыхыб парылдајырды.

Абдулла ајын тутулмасы сиррини сонралар чоғрафија дәрсләриндә өјрәнди. Лакин бу әһвалат она елә тә'сир етмишди ки, һеч унуда билмирди. Бир јазычы кими мәшһурлашдығы вахт, 1915-чи илдә јаздығы «Иблисин һүзурунда» романтик һекајәсиндә һәмин әһвалата да ишарә едир вә көстәрир ки, иблис чин, шејтан инсанларын өз араларындадыр. Инсан чиркин әмәлләрдән узаглашарса һәјат да көзәлләшәр.

***

Меһри ханым һәр чүр мөвһумата инанырды. О да Хыдыр Нәби дејилән кечәдә говуд һазырлајыб пәнчәрәнин габағына гојмушду ки, Хыдыр Нәби кечә кәлиб бармағыны бассын, нәзири гәбул олсун. Абдулланын әһвалатдан хәбәри варды. Сәһәр јухудан тез ојанан ушаг көрдү ки, говудун үстүндә һеч бир бармаг изи јохдур. Тез дә анасы илә зарафат етмәји гәт етди. Бармағыны бир нечә јердән говудун үстүнә басды. Меһри ханым бармаг изләрини көрүб Мәшәди Пәрини чағырды вә севинә-севинә деди:

— Мәшәди Пәри, бура кәл, Хыдыр Нәби говудума бармағыны басыб:

— Меһри ханым, аллаһ һәр нәзирини белә гәбул етсин. Көрүрсәнми?.. Она шәкк кәтирәнә лә'нәт.

Абдулла исә кендән бу сәһнәни көрүб кәләјинин баш тутдуғуна севинирди...

Бир дәфә дә Абдулла бәрк хорзәк олмушду. Меһри ханым тез түркәчарә һәкими — Көзәлдостуну чағыртдырды. О, ушаға бахыб деди:

— Икитәрәфли боғазы кәлиб, көрүрсәнми вәзләри нә бојдадыр? Кәрәк боғазыны басаг.

Абдулла әлли-әлли беш јашлы арвадын кобуд, ири бармагларыны көрүб горхду, тез фикирләшиб чарә тапды:

— Јох, гојмарам, бармаглары кирлидир.

Көзәлдосту пәрт олса да, әлләрини јујуб кәлди. Абдулланын чарәси кәсилиб ағзыны ачды. Арвад әлини салыб боғазыны басды. Өзүнү итирән Абдулла онун бармағыны бәрк дишләди. Һәр икиси чығырмаға башлады. Көзәлдосту бармағыны чәкиб, о бири вәзә һеч бахмады да:

— Меһри бачы, сол тәрәфдә бир шеј јохдур, — деди.

Бу әмәлијјат Абдулланын вәзијјәтини даһа да ағырлашдырды. Әдиб сонралар үрәк ағрысы илә јазырды ки, «о гара кәлағајылы арвадын узун, јоғун бармаглары јадымдан чыхмады. Бә'зән һәтта о бармаглар јухума кирир, гаранлыгда илан кими боғазыма сары узаныб, елә бил мәни боғмаг истәјирди».

Мәһәррәмлик вә тәкјәләр дә мүсибәт вә фачиә илә кечирди. «Шахсеј-вахсеј!», «Ја Һүсејн» дејә зәнчир вуранларын, синә дөјәнләрин, ајаг алтында галанларын нә'рә вә чығыртысы адамы дәһшәтә кәтирирди. Шәбиһләр дә белә иди. Бир дәфә «Шүмүр»үн Фәрат чајынын јолуну бағлајараг, имам Һүсејнә вә онун аиләсинә су вермәмәси сәһнәси көстәрилирди. «Шүмүр» ролуну һеч кәс ојнамадығына көрә ону бир ермәнијә верирләр вә тапшырырлар ки, имам Һүсејн оғлу илә кәлиб су истәјәндә вермәсин.

Имам Һүсејн ролуну ојнајан адам гучағында да ушаг кәлиб јалварыр:

—Һеч олмаса бу јазыг сүдәмәр балама рәһм еләсусузлугдан дил-додағы гурујуб. Она бир ичим су вер.

Әјниндә дәмир кејим, башында дәмир папаг, әлиндә хәнчәр олан јазыг ермәнинин үрәји јумшалыр, долчаны долдуруб имам Һүсејнә узадыр:

— «Ал вер ушаг ичсин, валлаһ, мәни бу көпәк оғлу Кәблә Нәсиб өјрәтди», — дејиб сәһнәдән чыхыр.

Ағлашма тә'сири илә дүзәлдилән бу сәһнә бөјүк күлүшә сәбәб олду. Ән чох күлән вә севинән ушаглар иди. Онларын арасында Абдулла Талыбзадә, Һүсејн Минасазов вә Нәбиаға Ачалов да вар иди.

Һәм ичтимаи һәјатда, һәм дә аилә-мәишәтдә баш верән һәмин типли һадисәләр о вахтдан башлајараг Абдулланын јаддашында из бурахыр, ону дүшүндүрүрдү.

ГОНШУЛАР

1890-чы илин апрелиндә ахунд Мустафа һачы Рзанын мүлкүндән Кәблә Ләтифин мүлкүнә көчдү. Бурада онлар икинчи мәртәбәдә үчотаглы мәнзил тутмушдулар. Онларын сағ тәрәфиндәки үчотаглы мәнзилин икисиндә мискәр Сәфи, бириндә исә бәззаз Фәрәчлә арвады Гәмәр галырды. Сәфи дајы арвады Нарынкүл илә тез-тез онлара кәлирди. Амма јазыг Гәмәрин күнү гара иди. Кәдәкбојлу ловға вә хәсис Фәрәч Шејтанбазарда кичик бир дүкан ачмышды. Сәһәр кедир, күнорта намазыны мәсчиддә гылыр, ахшам да евдә дава салырды. Мәктәбдән хејли аралы олса да, һәјәти күллү-чичәкли, һовузлу ев Абдулланын чох хошуна кәлирди.

Арвадлар да меһрибан идиләр. Һәрдән һәјәтдәки ири алча ағачынын алтына јығылыб ширин сөһбәт едирдиләр. Абдулла, Сәфи кишинин гызы Үлкәр, Фәрәчин ушаглары Товуз вә Әскәр исә бир јердә ојнајырдылар.

Бу дәфә арвадларын сөһбәти кишиләрдән иди. Һамысы тамаһкар бәззад Фәрәчи гынајырды. Гәмәр:

— Һәр күн бу ит јалыны јемәкдән тәнкә кәлдик. Әмәлли-башлы хөрәк биширмәји дә бачармырсан— дејә сөјләнди.

Нарынкүл:

—Ај Гәмәр, буна бах, Фәрәч әмидән беш аршын ләстик алмышам, үч чәрәк әскик кәлир.

Меһри ханым истеһза илә:

— Ејби јохдур, намаз гылан, оруч тутан кишидир. Аллаһ күнаһындан кечәр.

Бу чүр сөһбәтләри ешидән Абдулла әввәлләр фәргинә вармырды. Амма елә ки, Фәрәч Гәмәрин үстүнә Залха адлы чаван бир гыз да алды, Абдулла ондан тәмиз

сојуду, достлары Товуза вә Әскәрә јазығы кәлди. Бу һәлә әлиндән бир шеј кәлмәјән балача мәктәблинин јолуну азмыш кишијә ушаглыг е'тиразы иди...

Фәрәчин гызы Товуз он үч јашына чатмышды. Абдулланын мәктәб јолдашы Шормәзә Һүсејн ону чохдан көзалтыламышды. Она көрә дә Абдулланы көрмәк бәһанәси илә бу һәјәтдә тез-тез көрүнүр, һәрдән гармон чалыб охујур, ушаглары шәнләндирирди:

Пәнчәрәдән даш кәләр, ај бәри бах, бәри бах,
Хумар көздән јаш кәләр, ај бәри бах, бәри бах.
Сәни мәнә версәләр, ај бәри бах, бәри бах,
Һамыја да хош кәләр, ај бәри бах, бәри бах.

Һамы јахшы билирди ки, бу сөзләр кимә дејилир. Мәсәләни Фәрәч дә ешитмишди. О, тез-тәләсик Товузу өз мүршиди гоча Молла Һәсәнә верди. Бу хәбәр тәкчә Һүсејни вә Абдулланы јох, һамыны кәдәрләндирди. Һәтта мүфтә кәлири бөлүшдүрмәк үстә күсдүјү Алтыбармаг Сејид дә Молла Һәсәнә һәчв јазды:

Күндә бир тоғлу кәләр, кефини саз ејлә, Товуз,
Вермәрик гоншулара кәллә-пачадан бу кечә.
Он ики јашда гыз олмаз, кирәр он үччә јаша,
Она һәмдәм олачаг о гыллы хортдан бу кечә.

***

1891-чи илдә Абдуллакил Аллаһвердибәј Јадикаровун мүлкүнә көчдүләр. Бу бина Ортачалада Мирзәбәјовун фабрикинә битишик иди. Буранын да мәнзәрәли һәјәти варды. Абдулла һәр күн артырмадан Күр боју ајнабәнд евләрә, балыг тутан, тахта-шалбан дашыјан адамлара тамашадан дојмурду. Ән мараглысы бу иди ки, тәзә мәнзилдә мүхтәлиф талели адамлар көрүрдү: Даландар Әкбәр, дашдөшәјән Гәдирәли, без фабрики фәһләси Ризван, Килас нәнә... Әкбәр киши вә Гәдирәли Чәнуби Азәрбајчандан, Килас нәнә исә Тәһлә кәндиндән иди. Бу хејирхаһ, зәһмәт адамларыны еһтијач бир-биринә бағламышды. Һәмин сәмими үнсијјәти Абдулла һисс едирди.

Бир күн Күр бәрк дашмышды. Сәһәр тездән һамы чајын гырағына төкүлмүшдү. Бир касыб дәјирманчы дахмасынын сујун үзү илә јырғалана-јырғалана ахмасына бахан адамлар һәјәчан кечирирдиләр. Дахмада бир киши вә гучағы ушаглы гадын көрүнүрдү. Онларын горхунч сәси чајын гәзәбли гыжылтысына гарышмышды. Һеч кәс чүр'әт едиб көмәк көстәрә билмирди. Көзләр Абдуллакилин гоншусу Ризвана дикилмишди. Килас нәнә бу фачиәјә дөзә билмәди. Көз јашларыны силә-силә оғлуна бахды:

— Оғлум Ризван, нә дурмусан? Бу дар күндә онларын көмәјинә сән чатмалысан.

Ризван буну көзләјирмиш кими өзүнү чошгун чајын гојнуна атды. Јарым саат кечмәмиш дәјирманчы аиләси хилас олду.

Он јашлы Абдулла да көрдүјү һадисәдән риггәтә кәлди, севинди. Узун мүддәт јаддан чыхмајан һәмин әһвалат сонралар «Дашгын» адлы көзәл бир һекајәјә, инсанлара гајғы вә мәһәббәти тәрәннүм едән сәнәт әсәринә чеврилди...

Ади баһар күнләри иди. Тут јеничә јетишмишди. Абдулла һәјәтдәки ағачын башына чыхыб тут јејирди. Бирдән көзү Әкбәр кишијә саташды. О, һасарын дибиндә отуруб ағлајырды. Абдулланын да үрәји көврәлди. Тез кәлиб көрдүјүнү ана-атасына данышды. Ахунд Мустафа бу зәһмәткеш гочанын хәтрини чох истәјирди. Ону евә чағырды вә өјрәнди ки, Чәнуби Азәрбајчанда арвады өлүб, ики оғлу јетим галыб. Өзү дә пулсуз-парасыз... О, Әкбәр кишијә јол пулу верди вә тапшырды ки, кет ушагларыны да кәтир кәл.

Әкбәр киши үрәкләнди. Кетди, кәләндә оғланларыны да кәтирди. Һәјәт даһа да шәнләнди. Үч бөјүк аиләнин әзијјәтини Килас нәнә чәкирди. Тәзә кәлән ики гардашын әзијјәти дә онун бојнуна дүшдү. Күнләрин бириндә мәһәррәмлик тәкјәсиндә Килас нәнәнин фачиәли өлүмү еләә бил һамыны јетим гојду. Бу меһрибан, ағбирчәк гадыны һамы ел анасы, һәјәтин анасы кими танıјырды.

АИЛӘ ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИ

Абдулланын нәнәси Сәнәм Гарајазыдакы бостан јерини бөјүк оғлу Исмајыла тапшырмышды. Кичик оғлу Аббас исә Гала мәһәлләсиндә Вано бәј Орбелианинин һамамыны ичарәјә көтүрмүшдү. Сәнәм оғланларыны евләндирмәк истәјирди. Амма һарданса өјрәнди ки, бөјүк оғлу Исмајыл јығдығы пуллары Гарајазыда бош јерә хәрчләјир. Она көрә дә Аббас габаға дүшдү. Она Сарван кәндиндән ахунд Мустафанын бачысы Мина ханымы кәлин кәтирди. Бу, Исмајыла дәрс олду, өз әмәлләриндән әл чәкди. Ики ил сонра Сәнәм ону да

783—

Фиридунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Довлат Республика
УША... ...ТАБХАНАСЫ
Инв. № 54832

Кәнҹәли гоһумларындан бир гызла евләндирди. Гоһумлар чох меһрибан доланырдылар. Һәтта ахунд Мустафанын мәсләһәти илә Аббас Кәрбәлаја да кетди. Бундан сонра Аббасын нүфузу артды. Садәләвһ Исмајылын пулуну исә фырылдагчы Молла Һәсән нәзир-нијаз бәһанәси илә мәнимсәјирди. Молла Һәсән дә Ирандан кәлмиш јаланчы сејидләрдән иди. О, Исмајылын оғлу Мәммәд Ҹәфәри тәзә мәктәбдән чыхартдырмаға наил олмушдуса, өз оғлу Гәнбәрә күчү чатмамышды. «Ушагларыны рус мәктәбиндә охуданлар кафәрдир» сөзләринә көрә ахунд Мустафа ону говмаг истәмишдисә, шејхүлислам «о молла дејил, лотудур, амма ҹамаат ичиндә һөрмәти вар», дејә гојмамышды. Лотулуғу, дәлләдуз, алверчи Мкртычла әлагәси үзә чыхдыгҹа һөрмәтдән дүшдү, «Молла Һәсән лоту чыхды», дејә ону лаға гојмаға башладылар. Исмајыл даһа чох пешман олмушду. Амма артыг кеч иди, мүфлисләшмишди. Аббасын нүфузунун артмасы, онун јохсуллашмасы арада соjуглуг јаратды. Арвады Исмајылы гызышдырыр, Аббас кими Һаҹҹа ја Кәрбәлаја кетмәсини тә'кид едирди. Бу мүмкүн олмадыгда соjуглуг да зиддијјәтә чеврилирди. Әсл зиддијјәт исә гардашларла ахунд Мустафанын аиләси арасында башлады. Аббас нә гәдәр нәзир-нијаз верди, Мина ханымы мүалиҹә етдирдисә, ушағы олмады. Нәһајәт, өз разылығы илә Имир Һәсән кәндиндән, ана гоһумларындан бир гыз алды. Үстүнә күнү кәлән Мина ханым дәрдә дөзмәди, бошанды, һачы Мәммәдәли адлы бир таҹирә әрә кетди вә бир ил кечмәмиш вәфат етди. Зәрбә һамыдан чох Абдуллакилә дәјди. Ахунд Мустафанын анасы тәләб едирди ки, «Ҹәфәр оғлу Аббас сәнин баҹыны башына вурдуғу кими, сән дә онун баҹысыны башына вур. Сүдүмү онда сәнә һалал едәрәм!» ахунд Мустафа да өзү бәјәниб алдығы Меһри ханымы һеч ҹүрә атмаг истәмирди. Кәлинлә гајынана арасындакы мүнасибәт сојумушду. Онун гызынын интигамыны алмаг нијјәти артдыгҹа зиддијјәт бөјүдү. Нәһајәт, Меһри ханым тәләб етди ки, ја евдә о галсын, ја да мән. Ата-ана сөзүндән чыха билмәјән, арвадыны бошамаг истәмәјән ахунд Мустафа одла су арасында галмышды, арада сүлһ јаратмаг ҹәһди баш тутмурду.

Меһри ханым инадкар, гүрурлу вә өз мәнлијини горујан гадын иди. О, евдәки чәкишмәни гардашларындан кизләтмәјә чалышырды. Амма бир күн иш о јерә чатды ки, «Бир дә бу гапыја гајытмајаҹам» дејиб, гызы Руғијјәни дә көтүрүб кетди. Үрәји Абдулланын јанында галмышды. Абдулла да евдә голу, ганады гырылмыш гуш кими кәзишир, јемир, ичмир, хәлвәт кушәјә чәкилиб сакитҹә ағлајырды. Абдулла вә Јусифин көз јашы атаны да кәврәлдирди. О, дәфәләрлә гајынларынын јанына адам көндәрди. Меһри ханым кәлмирди.

Бир күн Абдулла күчәдә башы чаршаблы бир гадыны анасына охшадыр вә гачыб ону гучаглајыр. Гадынын үзүнү көрдүкдә һөнкүр-һөнкүр ағлајыр. Гоншу гадын ону гучаглајыр, үз-көзүндән өпәрәк тәсәлли верир:

— Ағлама, оғлум, ағлама, бу саат кедиб ананы кәтирәрәм.

Елә о ахшам ана-бала бир-биринә говушдулар. Бу мәрд гадын ушагларынын хошбәхтлији наминә һәр ҹүр ҹәфаја һазыр иди. Нечә дәфә гардашлары бирдәфәлик ону бошамаг истәдиләр, «Јох, ушагларымдан әл чәкә билмәрәм» дејиб разы олмады.

Ајлар кечир, аиләдә әмин-аманлыг дүзәлмирди. Һәфтәләрлә әр-арвад евдә күсүлү галырды. Мәшәди Пәри дә бир јандан Меһри ханымы инандырмаға чалышырды ки, «Ахунд кедиб Сарвандан тәзә арвад алаҹаг. Сән Хорасана кедиб, имам Рзанын гәбрини зијарәт един, ондан мәтләбини диләмәсән күнүн белә аһ-вајла кечәҹәк». Буна инанан Меһри ханым да әрини диләтутмаға башлады:

— Мән Сәнәмин гызыјам, киши кими бир шејәм. Изин вер ушагларымы да көтүрүб кедим, һәм көзүм-көнлүм ачылсын, һәм дә бу дәрд, бу фикир-хәјаләт башымдан чыхсын.

Узун көтүр-гојдан сонра ахунд Мустафа чарәсиз галыб разылашды.

1893-ҹү ил мајын ахырлары иди. Абдулла дөрдүнҹү синфи гуртарыб, бешинҹи синфә кечмишди. Анасы јол тәдарүкүнә һазырлашырды. Евдә белә гәрара кәлдиләр ки, кедиб Сарванда гоһум-әграба илә дә көрүшсүнләр. Сарван Тифлисин гырх километрлијиндә, Борчалы гәзасынын ҹәнубунда јерләшир. Бура мәркәзә јахын бөјүк бир кәнддир. Ахунд Мустафанын гардашлары Мәһәммәд вә Әли бурда јашајырды. Меһри ханым Сарвана Абдулланы да кәтирди. Үч күнлүјә кәлмиш гонаглары гоһумлар дүз он күн бурахмадылар. Ана-бала ахунд Мустафанын гардашы Мәммәдкилдә галырдылар. Мәммәд Сарванда танынан адамлардан иди. О, јахшы ат минир, тојларда һәмишә нәмәр алыр, ојун-

ларда дәстәбашы сечилирди. Онун сөһбәтләрини Абдулла бөјүк марагла динләјир, әмиси илә өјүнүрдү. Мәммәд халг әдәбијјатыны да јахшы билирди. Гардашы оғлунун һәвәсини көрүб, она чохлу нағыл данышыр, бајаты, тапмача өјрәдирди. Онлары һәр күн башга гоһумлар да гонаг чағырырдылар. Амма балача Абдулла әмисиндән ајрылмаг истәмир, нағыллар аләминдә кәзирди. Өзү јахшы дејирди ки, «билдијим нағылларын, тапмачаларын, мәсәлләрин, бајатыларын чохуну әмимдән өјрәнмишәм». Абдулла Сарвана кәлмәјинә елә буна көрә дә севинирди.

Сарванда о кичик әмиси Әлини дә севди. Әли чох ишләјиб аз газаныр, бир тәһәр аиләсини доландырырды. Тифлисә, гардашыкилә дә аз-аз кедирди. Әли илк күндән хош рәфтары, зарафатлары илә Абдулланы өзүнә бағлады. О, ев һејванларыны адам ады илә, ушаглары исә зарафатјана һејван адлары илә чағырырды. Инәји Күлпәри, бузову Күлбала, ити Аслан ханым чағырырды. Гызы Теллијә Дүјә, оғлу Вәлијә Чил хоруз, Мәммәдин оғлуна исә Гара гоч дејирди. Бунлары ешитдикчә Абдулла күлмәкдән уғунурду. Сарванда гоһумлара о гәдәр ијнишмишди ки, шәһәрә кетмәк дә истәмирди. Нәһајәт, Меһри ханымын тәһрики илә Мәммәд өзү онлары Тифлисә кәтирди. Ики күн сонра Меһри ханым оғланлары Абдулла, Јусиф вә гуллугчулары Мәшәди Пәри илә јола дүшдүләр.

1893-чү илин бир ијун ахшамы «Тифлис—Бакы» гатары вида фити верди. Јағыш јолларына су сәпди. Абдулла вә Јусиф вагонун пәнчәрәсиндән әл едә-едә интизарлы нәзәрләрлә онлары јола салан адамларла видалашырдылар. Ушаглығын ән ширин, әјләнчәли күнләри илә видалашырдылар. Әкбәр әми вә Ризванла, Борчалы вә Сарванла, Тифлис вә Күрчүстанла видалашырдылар... Һәсрәт вә һәјәчанла видалашырдылар. Абдулла гәлбинин дәринликләриндә Күлсүмү вә Асјаны да дүшүнүр, көврәлирди. Үрәјинә даммышды ки, бу ајрылыг узун чәкәчәк...

II. ХОРАСАНДА

Көнүл бағламадым мән һәр һәдјана,
Мә'рифәт елминә олдум ашина...

М. Ф. АХУНДОВ

ЈУСИФ ЗИЈА МӘКТӘБИ

Күнорта вахты Бакыја чатдылар. Үч күн ахунд Мустафанын танышы газы Молла Чавадын евиндә динчәлдикдән сонра кәми илә Тәзә шәһәрә (индики Красноводск), орадан да гатарла Ашгабада јола дүшдүләр. Ашгабад шејхүлисламынын гардашы Ибад бәј Таһиров ахунд Мустафанын досту иди. О, гонаглары һөрмәтлә гаршылады. Ертәси күн фургонла онлары Хорасана јола салды. Ашгабаддан Хорасана о вахт дөрд күнлүк јол иди. Гочанын, Дүрбадамын бүлбүллү бағларындан, лаләли чөлләрин синәсиндән кечдикчә Абдулла бу торпағын әсрарәнкиз көзәллијинә һејранлыгла бахырды. Меһри ханым вә Мәшәди Пәри фургончунун јол боју узанан дашларын да имам Рзаны зијарәтә кетмәси һаггындакы ујдурма сөһбәтләрини динләјир, көз јашы төкүрдүләр. Јусиф дә өз аләминдә иди.

Абдулла мүгәддәс Хорасаны өз ушаг хәјалы илә дүнјанын ән көзәл кушәси билирди. Амма бөјүк дарвазадан мәшһур Бала хијабанына кечиб, бирмәртәбәли көһнә евләри, чиркли күчәләри, мүхтәлиф кејимли адамлары, ач вә диләнчиләри көрдүкдән сонра әввәлки тәсәввүрү алт-üст олду, мүгәддәс зијарәткаһын дүшкүн һәјатына ачыды.

Ахунд Мустафанын бачысы Мина ханымын икинчи әри һачы Мәммәдәли Хорасанда јашајырды. Арвады өлдүкдән сонра да һачы бу тәмиз аилә илә гоһумлуғу позмамыш, ахундун дајысы гызы Балачаханымы алмышды. О, тачир иди, бир нечә ил иди ки, Хорасанда јурд салмышды. Меһри ханым әринин тапшырығы илә бу аиләдә гонаг галды. Әр-арвад гонаглары сәмими

гаршылады, отаглардан икисини онларын ихтијарына верди.

Меһри ханым сәһәриси өзүнү зијарәтә јетирди. Орадача ешитди ки, шәһәрдә вәба хәстәлији вар. Дејирләр «Хорасан әһалисинин фисги-фичуру артдығына көрә аллаһ бу бәланы көндәриб». Јазыг гадын дәһшәтә кәлди, тез евә гајытды, о күндән Абдулла вә Јусифи бајыра бурахмады. Елә бу вахт Тифлисдән дә һәјәчанлы телеграм алды: Әри јазырды ки, ушаглары да көтүрүб тез кери гајыт. Мәшәди Пәри дә буну истәјирди. Меһри ханым е'тираз етди:

— Бу бәланын ичиндә мән ушагларымы көтүрүб јола чыха билмәрәм!

Илк күндән Абдулла Хорасаны бәјәнмәдији кими, Хорасан да онлары јахшы гәбул етмәди. «Фирәнки-фирәнки» дејә ону лаға гојан тәрбијәсиз ушагларын габа һәрәкәтләри, јекнәсәг һәјат ону чох сыхырды. Дар, зибилли һәјәтләр, гаранлыг дахмалар да дарыхдырычы иди, елә бил ушаг гәфәсә дүшмүшдү.

Вәба хәстәлији совушмушду. Амма Меһри ханым јенә Тифлисә гајытмаг фикриндә дејилди. Абдулла вә Јусифи һачы Мәммәдәлинин оғланлары Әбүлһәсән вә Әбдүлгасымла бәрабәр молла мәктәбинә дүзәлтди. Моллаханаларда кечилән чәрәкә, гуран, «Чамеји-Аббас», «Күлүстан» китабларыны, фалагга вә чубуг чәзаларыны һәлә Тифлисдә ешитмишди. Бурадакы көһнә, ибтидаи тә'лим-тәрбијә үсулу илә дә барыша билмирди. Бир дәфә молланын ону чубугла дөјмәси дә һәмишәлик бурдан гачмасына бәһанә олду. Анасына јалварды ки, «тез ол, Тифлисә кедәк, мән өз мәктәбими истәјирәм». Оғлунун јалварышы, әринин тә'киди ону өз гәрарындан дөндәрә билмәди. Иши белә көрән һачы Мәммәдәли ушағы башга мәктәбә гојду. Мәктәбин үч бөјүк отағы варды. Икиси синиф отағы, бири јемәкхана иди. Шакирдләр скамјаларда отуруб охујурдулар. Мүәллим онларла тәк-тәк јох, бирликдә мәшғул олурду. Она көрә Абдулла һәвәслә дәрсә кедирди.

Һәмин мәктәби Мирзә Јусиф адлы габагчыл фикирли бир зијалы ачмышды. Арзусу илә тәхәллүсү тутурду: Зија. Мәктәб дә Јусиф Зија мәктәби адланырды. Әсли Урмијадан олан Јусиф Зија ата-анасы өлдүкдән сонра мәдрәсәни бурахыб Мисирә, Бағдада, орадан да Истамбула кетмиш, мүкәммәл тәһсил алмышды. Истамбулда мүлки мәктәбдә әдәбијјат дәрсини апарырмыш.

Мәктәб мүдири илә фикир ајрылығы, тез-тез мүбаһисә етмәси, гыса мүддәтдә һәбсә дүшмәси ону тәнкә кәтирир, Солтан Әбдүлһәмид истибдадындан гачараг Хорасана кәлән Јусиф Зија мәктәбдарлыгла мәшғул олур, маарифпәрвәр зијалы кими танынырды.

Абдулла Јусиф Зија мәктәбиндә «Нисаб», гардашы Јусиф исә «Тарихи-Мө'чәм» вә «Тарихи вәссаб» китабларыны өјрәнирдиләр. Бу, ушаглыгдан ше'рә — сәнәтә вурулан Абдулланын мә'нәви еһтијачыны о гәдәр дә өдәмирди. Мүәллимдән кизлин кичик ше'рләр јазмаға башлады. Лакин мәктәбдә фарс дили тәдрис едилирди. Она Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны билмәк вачиб иди. Бир күн фикрини Јусиф Зијаја билдирди. Вәтәнпәрвәр мүәллим шакирдинин бу арзусуну алгышлады вә о күндән Азәрбајчан дилинин сәрф-нәһвиндән дә дәрс вермәјә башлады. Ахунд Мустафанын мәктуб јазараг оғлуну она тапшырмасы да мүәллим-шакирд мүнасибәтләрини мөһкәмләндирди, аиләви достлуг мүнасибәти јаранды. Абдулла даһа сә'јлә чалышырды. Евдә исә өзү илә апардығы Пушкин, Лермонтов вә Крыловун әсәрләрини охујурду. Оғланларынын зөвг вә һәвәсини нәзәрә алараг һәр икиси бир сәнәтин далынча кетмәсин дејә, ахунд Мустафа Јусифә јазырды: «Оғлум, мадам ки, орда галмалы олдунуз, онда гој Абдулла һәмин мәктәбдә охусун, сәнсә мәдрәсәдә јахшы бир алимдән шәриәт дәрсини оху, һеч олмаса мәним ихтисасымы ал». Беләликлә, ики ил бу мәктәбдә охудугдан сонра Јусиф 1895-чи илдән Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә мүчтәһид Молла Әлидән дәрс алмаға башлады.

Абдулла әрәб вә фарс әдәбијјатыны, хүсусилә Фирдовси, Сә'ди, Һафиз, Руми, Чами кими дүһаларын јарадычылығыны һәвәслә өјрәнирди. Руми сәјаһәтдә јунан дилини өјрәниб, Әфлатунун әсәрләрини орижиналдан охудуғу, бу дилдә ше'р јаздығы кими, Абдулла да әрәб вә фарс дилини мәнимсәјәрәк, Румини орижиналдан охујур, онун дилиндә ше'р јазырды. Руми бөјүк шаир-философ иди. Һекел өзү е'тираф едирди ки, диалектик метод јаратмагда мән Румијә борчлујам. Белә олдуғу һалда Абдулла тәәччүб едирди ки, бәс нә үчүн Румини өз вәтәниндә севмирләр, кафир адландырырлар? Нә үчүн «Мәснәви»ни Хорасанда әллә јох, маша илә көтүрүб атырлар?! Румини јахшы өјрәнәндән сонра буна чаваб тапды. «Мәснәви»дәки бир әһвалатын Хорасанда һиддәтлә гаршыландығы һеч јадындан чыхмырды: Бир

шаир тәсадүфән ашура күнү Һәләб шәһәринә кәлир. Шәһәрдәки чанланманы көрүб дејир:

— Бу күн ја шәһәрин ән мө'тәбәр адамларындан бири тој един, ја да бөјүк бир шәхс вәфат етдијиндән халг она тә'зијә сахлајыр. Мәним үчүн һәр икиси хејирдир. Тој олса гәсидә јазыб ә'нам аларам, тә'зијә олса мәрсијә дејиб јахшы пул јығарам.

Бојунларында кәфән «шахсеј-вахсеј» дејәнләри көрүб јәгин едир ки, кимсә өлүб. Бир нәфәрдән сорушур:

— Шәһәриниздә вәфат едән кимдир?

— Сән мүсәлман дејилсән?

— Әлһәмдулла, мүсәлманам.

— Онда бәс билмирсән ки, бу күн ашурадыр, имам Һүсејнин гәтлә јетишән күнүдүр?

— Аһа, јадыма дүшдү, Језид дөврүнүмү дејирсән? Бу хәбәр сизә нә кеч чатыб?Сиз онун өлүм хәбәрини бу күнмү ешидибсиниз?

Руһаниләри гәзәбләндирән бу чүр әһвалатлары Абдулла бөјүк марагла охујур, Руминин чәсарәт вә һүнәринә һәсәд апарырды. Он ил сонра «Мәснәви»дән тәрчүмә етдији «Ибрәт вә мүгабилә, јахуд үммәтләрин ихтилафы» һекајәтини дә о замандан гараламышды. Һакимләрин мүсәлман милләтләри арасында ихтилаф салмасы, өлкәни хараба гојмасы, дини тәәссүбкешлик әсәрин әсас идејасы иди вә һәмин мәсәләләр Абдулланы да дүшүндүрүрдү. Һәмин ихтилафлары Хорасанда да өз көзләри илә көрүрдү.

АТА ҺӘСРӘТИ

Меһри ханым Хорасана бир нечә ајлыға кәлмишди. Илләр кечир, гајытмаг истәмирди. Әри дәфәләрлә мәктуб јазыр, телеграм вурур, кәлмәләрини хаһиш едирдисә дә, о, инадындан дөнмүрдү. Хорасан хошуна кәлмишди. Ахунд Мустафа бир мәктубунда гәти шәкилдә јазырды: «Арвад, ағлыны итирмә, Хорасан мәктәбләри мәним ушагларымы хошбәхт едә билмәз. Ушаглары тез кәтир. Мән онлары кимназијада охутмаг истәјирәм. Бир дә тәк јашаја билмирәм. Бу кағызы алан кими һәрәкәт един вә мәнә телеграмла билдирин». Мәшәди Пәри дә јалварырды:

— Башына дөнүм, Мәшәди ханым, ахы мәним дә Тифлисдә ев-ешијим, гызым, күрәкәним, нәвәләрим вар, мәни бурада сахлама, кәл јығышыб кедәк.

Һачынын: «Јазыг киши евдә тәк корлуг чәкир» — демәси дә Меһри ханымы јумшалтмады. Мәшәди Пәрини башгалары илә јола салды вә әринин үмидини кәсмәк үчүн белә бир мәктуб да көндәрди: «Мән Тифлисә кәләси дејиләм. Ушагларымын мәктәби дә јахшыдыр. Билирәм, сәнә тәк јашамаг чәтиндир. Евлән, анчаг доғмајан бир дул арвад ал ки, мән ушагларымы охудуб кәләндә евдә деди-году олмасын». Бу, аилә наразылығындан тәнкә кәлмиш, һәјатыны оғланларынын хошбәхтлији намина фәда едән күскүн бир ананын сон гәрары иди. Бундан сонра ахунд Мустафа хаһиш вә миннәтин фајдасыз олдуғуну анлады. Анасы фүрсәтдән истифадә едиб, ону чаван бир гадынла евләндирди. Ики ил кечмәмиш бир ушаглары да олду. Амма ахундун фикри-зикри Хорасанда иди. О, Меһри ханыма ајда ијирми беш манат көндәрирди. Бу пул онларын бүтүн хәрчләрини артыгламасы илә өдәјирди. Бунунла белә јазырды ки, Меһри ханым, ушагларыма корлуг вермә, нечә истәјирсән, елә јашат.

Бу да сәдагәтли өмүр јолдашындан әли үзүлән атанын гајғыкешлији иди. Мәктубу ичазәсиз охујан һачы Мәммәдәли бир ахшам Меһри ханыма демишди:

— Мәшәди бачы, мән елә билирдим молла Мустафа кишидир, сән арвад. Анчаг инди билдим ки, киши сәнсән...

Вә ағыр да чаваб алмышды:

— Һачы гардаш, сән ки, јахшы билирсән, мән Сәнәмин гызыјам. Молла Мустафа мәнә архајын олмаса иди, ушагларым илә бу гәриб өлкәјә көндәрмәзди. Бир дә ки, сиздән тәвәгге едирәм, бизим мәктубларымызы аланда охумајын.

Меһри ханымы исрафчылыгда күнаһландыраркән ондан алдығы чавабдан да инчимишди:

— Һачы гардаш, мән евими-ешијими атыб ики баламы бурда охудурам. Онлара корлуг верә билмәрәм. Сағ олсун аталарынын чаны, нә гәдәр көндәрир, о гәдәр дә хәрчләјирәм.

Бу чүр сөһбәтләр, еләчә дә Абдулланын һәр ахшам евдә русча китаб охумасы, һачынын оғланларыны дөјүб бу ики гардашдан ибрәт алмаға чағырмасы вә башга сәбәбләр онларын арасындакы мүнасибәти сојутду. 1897-чи илин пајызында Меһри ханым Әрк мәһәлләсиндә башга мәнзил тутду. Бура почта јахын иди. Инди

әри мәктубу бирбаш Меһри ханымын өз адына көндәрирди.

Күнләр кечдикчә Абдулла вә Јусиф аталары үчүн даһа чох дарыхырдылар. Ата мәһәббәти Абдулланын гәлбиндә чошуб-дашыр, сурәтини хәјалында чанландырдыгча көзләри јашарырды. Мәктубларын бириндә атасы јазырды ки, јај тә'тилиндә Хорасана кәләчәм. Бу хәбәр ону елә севиндирди ки, кечә дә көзләринә јуху кетмирди. Ахы, дүз беш ил иди ки, атасыны көрмүрдү. Көзләдији күн кәлиб чатды. Тифлисдән, Бакыдан, Ашгабаддан вә Гочандан алдыгы телеграмлары көтүрүб Јусиф Зијанын јанына кетди:

— Мүәллим, атам кәлир, бу күн дәрсдән ичазә вер, гаршыламаға кедирик.

Јусиф Зија ахунд Мустафа илә гијаби таныш иди, она һөрмәт бәсләјирди. Бу хәбәри ешидиб Абдулланын сачыны тумарлады:

— Оғлум, кәл бирликдә кедәк.

Әдиб хатирәләриндә јазыр: «Фајтон көрүндү. Атамы узагдан таныдым. Билмирәм, о нә һал иди!.. Учмаг истәјирдим, јалныз ганадларым јох иди. Голларымы она тәрәф узадыб «Ата, ата!» дејә-дејә елә бир вәһши сәслә бағырдым ки, јанымдакылар горхдулар... Хорасана кәлдијимиз илк күндән кечән беш ил әрзиндә бәлкә биринчи дәфә иди ки, белә севинирдим... Һамыдан әввәл атамы мән гучаглајыб, севинчимдән ағламаға башладым. Киши чох мүтәәссир олду. Өзүнү зорла сахлаја билди».

Ахунд Мустафа бир ај Хорасанда галды. Бу бир ај Абдулланын ән бәхтијар күнләриндән иди. Ата оғланларынын охумасындан разы галды, мүәллимләрдән онларын кәләчәк тәһсили илә даһа чидди мәшғул олмағы хаһиш етди.

Ахунд Мустафа Јусиф Зија илә дә достлашды. Сөһбәт әснасында о, Бакы вә Тифлис барәдә данышды. Бакыда ахунд Мустафанын шәрәфинә зијафәт дүзәлтмишдиләр. Бурада о, чар-үсул идарәсинин сијасәтини дә писләмишди. Сонралар бу сөһбәт Тифлисә дә чатмышды. 1902-чи илдә ахунд Мустафанын руһани идарәсиндән чыхарылмасына бир дә бу сәбәб олмушду. Бундан сонра аилә вәзијјәти дә хејли чәтинләшмишди. Тәзә арвадындан да үч ушағы вар иди.

Нәһајәт, чәтин ајрылыг дәми чатды...

Јусиф Зија јахшы мүәллим вә тәнгидчи иди. Шаирләр һәмишә ше'рләрини она охујур, мәсләһәт алырдылар. Хорасанда јахшы шаир кими танынан Фазили—Јекчешм онунла тез-тез көрүшүрдү. Мүәллим өз шакирдини дә онунла таныш етмишди. Онун ше'рләри Абдулланын да хошуна кәлирди. Белә көрүшләр онун ше'рә олан һәвәсини артырырды. Нәһајәт, бир күн бир гәзәл јазыб мүәллиминә көстәрди. Јусиф Зија гәзәли охујуб, она фајдалы мәсләһәтләр верирди:

—Абдулла, бәс билмирсән ки, гәзәл дөвру чохдан кечиб?! Тә'бин вар, чалышсан шаир оларсан, кет јени мөвзуда бир ше'р јаз кәтир.

Ше'р аләминә јенича гәдәм гојан Абдулла илк әввәл « јени мөвзуда ше'рин» нә демәк олдуғуну о гәдәр дә баша дүшмәди. Она көрә дә бир нечә ај һеч нә јазмады. Бир күн јенә һәвәс күч кәлди, И. А. Крыловун «Сазандалар» тәмсилини фарс дилинә тәрчүмә етди. Мүәллим тәмсили охујуб бәјәнди:

— Буну сәнми јазыбсан?

Көзләнилмәз суалдан чашбаш галан Абдулла:

— Бәли, мүәллим, мән јазмышам, — деди.

— Бу ки, лап Лафонтенин тәмсилләринә бәнзәјир.

— Мүәллим, бағышлајын, бу мәнзумә рус шаири Крыловдан тәрчүмәдир.

— Көзәл тәмсилдир... Анчаг де көрүм, сән фарссан, ја азәрбајчанлы?

Абдулла тутулду:

— Әлбәттә, азәрбајчанлыјам.

— Онда апар бу тәмсили, азәрбајчанча јаз кәтир.

Мүәллимин сөзләри ону диксиндирди. Азәрбајчан дилинин инчәликләрини өјрәнә билмәдијинә утанды. Бу зәиф чәһәтини ислаһа чалышды. Фарс дилиндә гәзәл јазмагдан да чәкинмәди. Јаздыглары өзүнүн дә хошуна кәлмирди, чырыб атырды. Јенә тәрчүмәјә киришди. И. А. Крыловун «Гурд вә пишик», «Ики өкүз», «Мејмун вә көзлүк», «Гарға вә пендир» тәмсилләрини тәрчүмә етди. Амма тәрчүмәләри фарс дилиндә олдуғундан мүәллиминә көстәрмәди, сахлады. Сонралар онлары тәкмилләшдирди, 1910-чу илдә һазырладыгы «Күлшәни-әдәбијјат» дәрслијинә салды.

Абдулла шаир, мүәллим олмаг арзусунда иди. Өз

үзәриндә даһа сә'јлә чалышыр, әдәбијјата, мәнтигә, тарихә аид чохлу китаб охујурду. Атасынын «Оғлум, чалыш рус дилини дә унутма» сөзләри дә јадындан чыхмырды. Елә илк күндән һачынын «Бура Хорасандыр, Тифлис дејил, бурда русча охумаг күнаһдыр» ирадына әһәмијјәт вермирди. Классик Шәрг вә рус поезијасына дәрин мејл көстәрирди. Шәрг әдәбијјатына даир фарс дилиндә китаблары мүәллиминдән вә мағазалардан алырды. Рус поезијасыны исә өзү илә апардығы китаблардан өјрәнирди. Чидди мүталиә нәтичәсиндә ше'р гајда-ганунларыны даһа мүкәммәл мәнимсәјир, кет-кедә хоша кәлән гәзәлләр дә гәләмә алырды.

Абдулланын Азәрбајчан әдәбијјатына марағы даһа күчлү иди. Хорасан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили кечилмәдијиндән өз доғма әдәбијјатыны ја чәтинликлә тапдығы, ја да Тифлисдән кәтиртдији китаблардан өјрәнирди. Ән чох севдији шаирләр Фүзули, Вагиф вә Закир иди. Он алты јашындан гәзәл јазмаға башлајан Абдулла хүсусилә Фүзулинин вурғуну иди. Гәзәлләриндә она бәнзәмәјә чалышырды. Елә ана дилиндә гәзәл јазмаға да Фүзулини өјрәнәндән сонра башлады. Гәзәлләри «Валеһ» тәхәллүсү илә јазырды. Онлар мүәллимини дә севиндирди:

Бүлбүлдә јохдур ешг, о ешг ки, мәндә вар!
Атәшдә јох о суз ки, бу гәлбү-тәндә вар!

Мән тәк көзәл јолунда едән чаныны фәда
Нә Гејсдә, Кәрәмдә, нә дә Әһримәндә вар!

Сәндән јетишсә һәр нә бәла чанә нушдур,
Чүнки көзүм сәнин кими симин-бәдәндә вар!

Шаир о күл додағыны јагута бәнзәдир,
Һаша, бу рәнкү буј, нә лә'л Јәмәндә вар!

Әтри-рухуну бә'зи дә рејһанә бәнзәдир,
Рејһан нәдир, бу әтр нә мушки-хүтәндә вар?

Валеһ бу аләм ичрә сәнә көз дикиб, күлүм,
Мејли нә әграбдә, нә шөвги-вәтәндә вар!

Гәзәлләрдә күлдән, бүлбүлдән, көзәлликдән, ешг вә мәһәббәтдән данышылырды, ичтимаи мотив, вәтәндашлыг һисси зәиф иди. Амма бунлар ушаглыг аләминдән јеничә ајрылмыш бир чаванын көврәк үрәк чырпынтылары иди вә мүәллифинин кәләчәк уғурларындан хәбәр верирди.

Ахунд Мустафаны маарифпәрвәр руһани кими Тифлисдәки сәфарәтханаларда да јахшы таныјырдылар. Иранын Тифлисдәки сәфири онун васитәсилә Хорасан валиси Асифүддөвләјә бир мәктуб да көндәрмишди. Мәктубу тәгдим едәркән вали билдирмишди ки, «ағазадәләрин һәр нә иши олса мәним јаныма кәлиб, Гафгазлы алимин оғлујуг десинләр». Һәмин ағазадәләр Абдулла вә Јусиф идиләр. Хорасанда гоһум вә танышларындан тутмуш Русија сәфарәтханасынын телеграм ишчиси Әләкбәр бәјә вә валинин өзүнә гәдәр—һамы бир дә буна көрә онлара һөрмәт көстәрирдиләр. Бир һадисәдән сонра кәндлиләр арасында да «гафгазлы алимин оғуллары»нын һөрмәти артды.

Хорасанын ағыр һавасы, исти јајы вә дәрсләрин чәтинлији Абдулланы зәифләтмишди. Һәкимләрин мәсләһәти илә јајы Хорасан јахынлығындакы Чағәрг кәндиндә динчәлмәли олдулар. 1898-чи илин ијул ајында Чағәргдә Кәблә Садыг адлы бир кәндлинин евинә дүшдүләр. Сәһәр тездән Сүбһанверди ханын ев саһибини верки вермәмәк үстә һәбсә алмасы гонагларын мәнлијинә тохунду. Ону мүдафиәјә кечдиләр. Абдулла даһа чәсарәтлә ирәли дүшдү:

— Хан, биз гафгазлыјыг. Русија тәбәәсијик, динчәлмәк үчүн бир ај бурда сизә гонағыг. Амма сиз биринчи күндән бизи инчитмәјә башлајырсыныз.

Хан инадындан дөнмәди:

— Хејр, аға, бизим сизинлә ишимиз јохдур, истәјирсиниз бир ил галын.

— Евинә дүшдүјүмүз адамы инчитмәк елә бизи инчитмәк демәкдир.

Бир тәрәфдән јанындакы кәндлиләри, бир тәрәфдән дә онун сәсинә сәс верән анасыны, гардашыны көрән Абдулла даһа да чәсарәтләнди:

— Мән кишини сәнә хошлугла вермәрәм! Күч көстәрсән али һәзрәтә шикајәт јазарам. Ондан бир көмәк олмаса Теһран рузнамәләринә јазыб сизи рүсвај едәрәм.

Абдулла вә Јусиф Хорасана, валинин јанына кетдиләр. «Гафгазлы алимин оғлујуг» дејиб танышлыг вердиләр. Вали хүсуси сәрәнчам верди. Сәрәнчама көрә гонаглар Чағәргдә галана гәдәр хан бураја кәлмәмәли иди. Бу о демәк иди ки, кәндлиләр өз мәһсулларыны

вахтында јығмаға фүрсәт тапачаг, бир ај да олса зүлмдән гуртарачагдылар. Хәбәр тезликлә һәр јана јајылды. Ешидән-билән кәлиб «Гафгазлы алимин оғулларына» өз тәшәккүрләрини билдирирди.

Амма Абдулла буну да јахшы билирди ки, бир ајдан сонра јенә кәнддә зүлм башланачаг. Һагсызлыг Иранын һәр күшәсиндә һөкм сүрүрдү. Чәнублу гардашларынын ағыр мәишәти, дөзүлмәз күзәраны, имам Рза гәбри үстәки ағлашмалар, әсассыз өлүмә мәһкум едиләнләр ону дәһшәтә кәтирирди. Бә'зән көрдүјү дәһшәтләрдән мә'јус олурду. «Пајин хијабан» күчәсиндә бир нәфәрин вәһшичәсинә өлдүрүлмәсиндән елә сарсылмышды ки, анасы вә Јусиф Зија бир дә белә сәһнәләрә бахмағы она гадаған етмишдиләр.

Јени арзуларла јашајан Абдулла Иранын империалистләр тәрәфиндән мүстәмләкәјә чеврилмәсини дә анлајырды. Кет-кедә сијаси мәсәләләр барәдә дә дүшүнүр, гәлбиндә мәһәббәтлә нифрәт чарпазлашырды. Һәјаты даһа дәриндән өјрәнмәјә чалышырды. Истәјирди ки, тәкчә Чағәрг кәндлиләри јох, һамы «Гафгазлы алимин оғлу»ну кимсәсизләрин архасы, мүдафиәчиси кими танысын.

1899-чу илин баһарында Меһри ханым Јусифлә Тифлисә гајытды. Абдулла Хорасанда галды. Һәлә тәһсилини давам етдирмәк фикриндә иди. Јусиф Зијанын мәктәбиндә фарс дили вә әдәбијјатыны, тарих вә психолокијаны өјрәнмишди. Әрәб әдәбијјатыны да мүкәммәл өјрәнмәк истәјирди. Бурада јашајан бакылы Молла Мирзә Әбдүлкәримдән әрәбчә мәнтиг, кәнчәли Мирзә Бағырдан поетика елминә даир «Мүтәввәл» китабыны. Әмрәл Гејсин ше'рләрини вә башга әсәрләри өјрәнмәјә башлады.

Анасы вә гардашы кетдикдән сонра о, мәдрәсәдә јашајан Мәммәдәлинин јанына көчдү. Мәммәдәли дә Сарванлы иди, Абдулла илә о вахтдан таныш иди. Бирликдә күзәранлары хош кечирди. Меһри ханым һәр икисинә тапшырмышды ки, јајы јенә мүтләг Чағәргдә динчәлсинләр. Хејли дә пул верди. Јенә ана гәлби дөзмәди. Фирузә гашлы үзүјүнү вә гызыл саатыны да бурда гојду:

— Бах, корлуг чәкмәјин, өзүнүзә јахшы бахын, нә лазым олса мәним өзүмә јазын.

Абдулла анасынын сөзүндән чыхмады. Досту илә јајда Чағәргә кедиб, һачы Мәһәммәд адлы бир мүлкәдарын евинә дүшдүләр. Абдулланы һачы кечән илки һадисәдән танıјырды. Ону «гафгазлы алимин оғлу» кими гаршылады, чај кәнарындакы бағлы-бағчалы мүлкүнү онун ихтијарына верди. О, һәр ахшам сөһбәтә кәлир, һәрдән дә чохлу вар-дөвләти, хүсуси мешәси, Ашгабадда дөрд-беш мүлкү олдуғуну хатырладырды. Һачынын он беш јашында бирчә гызы варды. Атасынын мәсләһәти илә гыз: «Аға Мирзә Абдулланы истәјирәм», — дејә тез-тез онлара мејвә кәтирирди. Һачы бununла да кифајәтләнмәди. Кечән ил евиндә галдығы Кәблә Садығы онларын јанына көндәрди. Кәблә Садыг севинә-севинә ичәри кирди вә: «Аға Мирзә Абдулла, сизә хош хәбәр кәтирмишәм», — деди. — «Һачы гызыны сизә вермәк, вар-јохуну да адыныза кечирмәк истәјир».

Мүгәддәс арзуларла јашајан Абдулла бу тәклифи гәбул етмәди. Елчи әлибош гајытды. Абдулла вә Мәммәдәли баша дүшә билмирдиләр ки, бу нә һикмәтдир, нә мүәммадыр? Нә үчүн һачы гызыны тез-тәләсик јахшы танымадығы адама әрә вермәк гәрарына кәлиб? Тезликлә мүәмма ачылды. Сән демә о заман Иранда Русија тәбәәси веркидән азад имиш. Амма һачы бир һәгигәти дәрк едә билмирди ки, нә үчүн ади бир кәнч бу гәдәр вар-дөвләтә саһиб олмаг истәмир. Абдулланы анлаја билмирди, билмәзди дә...

III. ИЛК СЫНАГ, ИЛК МӘҺӘББӘТ

Јүксәлир көјләрә бил аһи-фәғаным сәнсиз,
Нәјә лазымдыр кечир өмрү зәманым сәнсиз.

ФҮЗУЛИ.

АЈРЫЛЫГ

Тифлисдә Меһри ханымы гоһумлар сәмимијјәтлә гаршылады. Һамы «Мәшәди ханым, һәмишә ев-ешијиндә» дејә көзајдынлығы верди. Амма илк күндән күнүсү ону корлады, јенә наразылыг башланды. Алчалмаг истәмәјән Меһри ханым еви өзү идарә етмәк истәјирди, тәзә арвад исә бунунла разылашмырды. Ахунд Мустафа Меһри ханымы дилә тутду:

— Сән евин бөјүк арвадысан, ханым кими отур, һеч бир ишә гарышма, гој һәр иши өзү көрсүн.

Меһри ханым әсәбиләширди:

— Демәли, нә јоғурдум, нә јапдым, һазырча көкә тапдым. Мән зәһмәт чәким, ев-ешик гурум, о саһиб олуб отурсун, мән дә узагдан тамаша едим? Бу ола билмәз.

— Мән нејлим, Меһри ханым, өз тәгсириндир. Ону лап бу күн атарам. Көрпә ушаглары вар, онлары нејләјим?

— О ки евләнмисән, чаван арвадын вар, бундан сонра сән мәним гардашымсан, сәндән мәнә вә ушагларыма һөрмәтдән башга бир шеј лазым дејил.

Бунунла Меһри ханым гәти аддым атды, бирдәфәлик евдән чыхды. Ахунд тәзә арвады вә үч ушағы илә јашады. Меһри ханым каһ әрдә олан гызы Ругијјәкилдә, каһ да гардашларынын јанында галырды. Никаранчылыг ону үзүрдү, оғланларыны башына јығмаг, јени һәјата башламаг истәјирди. Бу мәгсәдлә Абдулланы кәтирмәји гәт етди.

1900-чү илин пајызы иди. Абдулла мәктәбдән тәзәчә гајытмышды ки, телеграм алды: Анан кәлир, гаршыла.

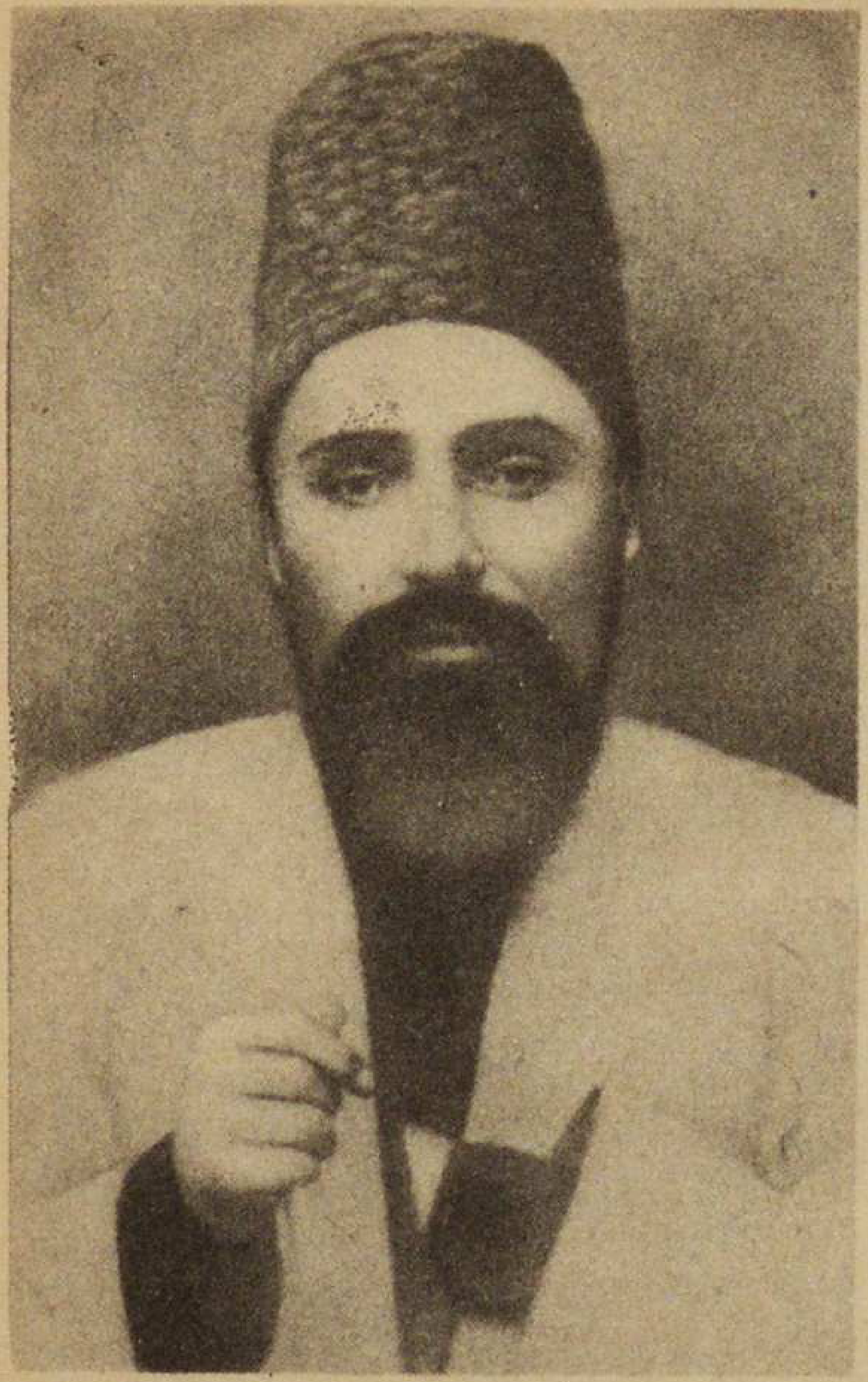

А. Шаигин атасы Ахунд Мустафа.

А. Шаигин анасы Меһри ханым.

А. Шаиг Тифлис мәктәбиндә, 1889.

А. Шаиг 1906-чы илдә Бакыда.

А. Шангин бачысы Ругијјә ханым.

Чох севинди, амма тәһсилини јарымчыг гојуб, Тифлисә гајыдачағыны билдикдә тәәссүфләнди. Бунунла белә о, једди илдә Хорасанда мүкәммәл тәһсил алмышды, тарих, мәнтиг вә психолокија елмләрини, шәрг вә Азәрбајчан әдәбијјатыны јахшы өјрәнмишди, рус әдәбијјатына да бәләд иди. Өзү дә он доггуз јашлы сарышын бир оғлан иди. Вәтәнә әлибош кәлмирди, бөјүк арзуларла кәлирди, севинч вә вүгарла кәлирди, һәсрәт вә губарла кәлирди. Шән ушаглыг һәјаты, Тифлис бағлары, Борчалы маһалы, атасы, гоһумлары, нәһајәт, утанчаг ушаглыг севкиси јада дүшүр, һәјәчанланырды. Бу һәјәчан вә үрәк дөјүнтүләри гатарланды, ше'рә дөндү. «Вәтәнә гајыдаркән» ше'ри јол үстә јаранды. Ше'р Валеһ тәхәллүслү шаирин гәзәлләриндән хејли фәргләнирди. Кәнч шаир ана вәтәнә, елә-обаја, халгына мәһәббәтини гәләмә алырды:

Көнлүм ачылды јенә кәрдүм сәни,
Еј улу әчдадымызын мәдфәни.
Чохдан иди һәсрәт идим вәслинә,
Ач голуну, ач, сәнә кәлдим јенә.

Шаир Тифлис вә Хорасанда кәрдүјү зилләт вә фәлакәтләри, вәтәнин зүлмәт думанына бүрүнмәсини дә үрәк јанғысы илә хатырлајырды:

Дујмаз идим онда бу зилләтләри,
Чәкмәз идим бунча фәлакәтләри.
Онда сәнинлә үрәјим шад иди,
Гәлб еви күлшән кими абад иди.*

Абдулла анасынын нараһатлығыны, һәјәчаныны дујмушду. Амма Меһри ханым аиләдә баш верән әһвалаты она Тифлисә чатанда данышды:

— Оғлум, мәним нечә ана олдуғуму һеч кәс билмәсә дә, сиз јахшы билирсиниз. Чаван өмрүмү сизин јолунузда гојдум. Амма атан вә аналығын әлимлә, дырнағымла јығыб дүзәлтдијим ев-ешијимдән мәни ајырдылар. Инди мән гардашларымын вә бачынызын јанында олурам... Һеч фикир еләмә, мән һеч бир шеј итирмәмишәм, сизин кими оғуллар бөјүтмүшәм. Јаман күнүн өмрү аз олар. Бу күн-сабаһ әлиниз чөрәјә чатар, јенә раһат јашајарыг.

---

* Г е ј д: Бүтүн нәшрләрдә, еләчә дә мүәллифин әлјазмаларынын бириндә ше'рин јазылма тарихи 1909-чу ил кәстәрилир. Биз шаирин архивиндә һәр ше'рин бир нечә јенидән ишләнмиш әлјазмасына раст кәлирик. Бә'зән ше'рин сонунда ишләнмә тарихи дә гојулур. «Вәтәнә гајыдаркән» ше'рини дә мүәллиф 1900-чү илдә јазмыш, сонра јенидән ишләјәрәк, «Күлзар» дәрслијинә салмышды.

Сонра дəриндəн көксүнү өтүрүб əлавə етди:

— Атан да бəрк хəстəдир, үрəји ағрыјыр.

Јенə зиддијјəт, ајрылыг кəнчин үрəјини көврəлтди, көзлəри долду.

Јајда атасы Абдулланы јени аилəси илə Мүхран јајлағына көндəрди. Амма онун көнлү ачылмырды. Ата гочалмыш, үрəк вə əсəб хəстəлијинə тутулмушду. Һəкимлəр ишдəн чыхыб истираһəт етмəји мəслəһəт көрүрдүлəр. Аилəјə арха олмаг, көмəк етмəк вахты чатмышды. Гардашлар Бакыја кедиб мүнасиб иш тапмаг гəрарына кəлдилəр. Јусиф Абдулланы дилə тутду ки, əввəл мəн кедим, јерлəшим, сонра сəн кəл. Белə дə етдилəр. О, јајлагдан јарымчыг Тифлисə гајытды, августун ахырларында Бакыда олду. Бурада атасынын танышлары чох иди. Онларын көмəји илə шəриəт мүəллими дүзəлди. Сонра Абдуллаја јазды ки, анамы да кəтир кəл. Атамын евиндəн бир дəст јорған-дөшəкдəн башга һеч бир шеј кəтирмə! Анам да атамын евиндəн өз шејлəрини алмасын. Өз зəһмəтимлə она тəзə ев гурачам». Гардашлары Меһри ханымы бурахмадылар. Абдулла тəкчə Бакыја кəлди.

Бакы кəнч Абдулланы өзүнəмəхсус шылтаг хəзри илə гаршылады. Əслиндə шəһəрин ичтимаи һəјатында да бир хəзри, нараһатлыг варды. Бакы ири капиталист сəнаје шəһəри олмушду. Аврупа өлкəлəри илə əлагəси кениш иди. Сəнаје инкишаф етдикчə фəһлə синфи дə јеткинлəширди. Абдулланы севиндирəн чəһəт бу иди ки, Бакы һəм дə елм, əдəбијјат вə мəдəнијјəт мəркəзинə чеврилирди, мəтубат органлары, мəктəблəр, мəдəнијјəт очаглары ачылыр, јени көрүшлү зијалыларын сајы артырды. Зијалыларын чоху Гори мүəллимлəр семинаријасынын мə'зунлары иди. Онлар јени үсулла дəрс дејир, əсəрлəр јазыр, Н. Нəриманов, Ə. Һагвердијев, Н. В. Гогол, М. Ф. Ахундов, Н. Вəзиров вə башга драматургларын əсəрлəрини тамашаја гојурдулар.

Сентјабрын он бешиндə шəһəр театрында һəвəскар артистлəр Н. Гоголун «Мүфəттиш» комедијасыны ојнајырдылар. Ону Н. Нəриманов тəрчүмə етмишди. Əсас роллардан бириндə дə өзү чыхыш едирди. Абдулла гардашы илə театра кетди. Н. Нəримановла да көрүшдү. Н. Нəриманову Тифлисдəн танıјырдылар. О, һəлə семинаријаны битириб Тифлисə гајыдаркəн ахунд Мустафанын көрүшүнə кəлмишди. Н. Нəриманов Бакыда Меһри ханымы оғланлары Јусиф вə Абдулла илə бəрабəр евинə дə'вəт етди.

О заман Н. Нəриманов субај олса да, аилəси бөјүк иди. Гоча анасы Һəлимə, халасы, ики дул бачысы, онларын ушаглары, елəчə дə гардашы ушаглары онун һимајəсиндə иди. Өзү биринчи кимназијада ана дили мүəллими ишлəјир, Сабунчу мəктəбиндə дə рус дили дəрси дејирди. Н. Нəримановун аилəси Абдулла вə Јусифи хош үзлə гаршылады, ахунд Мустафадан һал-əһвал тутдулар. Онларын Бакыја көчмəлəриндəн мəмнун галдылар.

Һəлə Абдулла Тифлисдə икəн Јусиф Бакы милјонери Һ. З. Тағыјевлə көрүшмүш вə онун һаггында əсəр јазмаг истəдијини билдирмишди. Сөһбəт əснасында өјрəнди ки, Н. Нəримановун китабы јахын вахтда чапдан чыхачаг. Она көрə дə Н. Нəримановун «Наданлыг» комедијасынын фарс дилинə тəрчүмəси үзəриндə дүшүнмəјə башлады. Фикрини Н. Нəриманова да билдирди, ондан мəслəһəтлəр алды. Абдулла да өз вəзијјəтиндəн данышды вə деди ки, Бакыја мүəллим олмаг арзусу илə кəлмишəм.

Əлбəттə, Бакыда мүəллимлəрə еһтијач бөјүк иди. Н. Нəриманов онун арзусуну алгышлады. Амма о имтаһан вермəли, мүəллимлик һүгугу газанмалы иди. Хорасан мəктəбиндəн бирбаш Бакыја кəлəн кəнч үчүн имтаһанын програм вə кедиши гаранлыг иди. Н. Нəриманов она фајдалы мəслəһəтлəр верди. Бир ил əввəл јаздығы «Түрк-Азəрбајчан дилинин мүхтəсəр сəрф-нəһви» китабыны да она бағышлады вə тапшырды ки, Азəрбајчан дилинин грамматикасыны, əдəбијјаты, елəчə дə методика вə дидактикасыны јахшы өјрəнсин.

Н. Нəримановла сөһбəт Абдулланы руһландырды. Чидди һазырлашмаға башлады. Методика вə дидактиканы өјрəнмəкдə она досту Һүсејнин гардашы Аббас Минасазов көмəк етди.

АНА ДИЛИ МҮƏЛЛИМИ

1901-чи ил апрелин 22-дə үчүнчү оғлан кимназијасында хүсуси имтаһан комиссијасы чағырылды. Комиссијада Педагожи шуранын үзвлəри, рус дили вə əдəбијјат мүəллимлəри иштирак едирдилəр. Н. Нəриманов да бурада иди. Абдулла чох һəјəчан кечирирди. «Һамысы һеч, Нəриман мүəллимин јанында утанмајым». Утанмады да. Онун чавабы һамыны севиндирди. Əн чох севинəн Н. Нəриманов олду. Бүтүн мүəллимлəр

она беш гијмәт јазды. Беләликлә, Абдулла Талыбзадә 1901-чи ил 22 апрел, 608 нөмрәли шәһадәтнамәјә әсасән ана дили мүәллими адыны алды. Шәһадәтнамәјә Н. Нәриманов да гол чәкмишди. Ана оғлуну бағрына басды, севинчдән көзләри долду. Бу күндән артыг онун оғлу шакирд дејилди, мүәллим иди, өзү дә ана дили мүәллими... Артыг о, Абдулла јох, Абдулла мүәллим чағрылачагды.

Абдулла илк арзусуна чатмышды. Инди мүәллим ишләмәк мәгсәдилә Бакы думасы јанында шәһәр маариф шө'бәсинә мүрачиәт етди. Јенә Н. Нәриманов көмәјә кәлди. Онун Бакы Дөвләт Думасынын маариф шө'бәсинә мәктубунда охујуруг: «Татар (Азәрбајчан — Ә. М.) дили мүәллими Мирзә Абдулла Талыбзадәнин «рус-татар» мәктәбләриндә мүәллим вәзифәсинә тә'јин олунмасыны хаһиш едирәм. О, һәмин фәнни һәтта орта мәктәбләрдә демәк һүгугуна маликдир вә рус дилини кифајәт гәдәр јахшы билир». Бош јер олмадығы үчүн һәләлик ону рус-татар мәктәбләриндә «еһтијат мүәллим» тә'јин етмәји гәрара алырлар. Мәктәб комиссијасы сәдринә јаздығы рапортда дејилир: «Сиз аличәнаб һәзрәтләринизә билдирирәм ки, мән 31 октјабр 1901-чи ил 85 №-ли әмринизә әсасән 5 нојабр 1901-чи илдән рус-татар мәктәбләриндә еһтијат мүәллими олмаға разыјам». Биринчи дәфә о, алтысинифли шәһәр мәктәбинә кетмәли олду. Бурада ону һәлә һеч кәс танымырды. Чох һәјәчанлы иди. Шакирдләр бығ јери јеничә тәрләјән кәнч мүәллими нечә гаршылајачаг? Онлара өзүнү севдирә биләчәкми? Хошбәхтликдән илк дәрс ашағы синифдә иди. Ушаглар тәзә ана дили мүәллимини илк күндән севдиләр. Сонракы дәрсин јухары синифдә олдуғуну ешидәндә һәјәчаны артды. Бу мәктәбдә мүдир С. М. Гәнизадә иди. Абдулла һәләлик онун әсәрләрини охумаса да, гијаби танырды. Мүдир кәнч мүәллимин һәјәчаныны баша дүшдү. Ону синфә өзү тәгдим етди. Мүдир чыхдыгдан сонра бојча мүәллимдән уча олан надинч шакирдләр ону јохламаг гәрарына кәлдиләр. Бири пәнчәрәнин пәрдәсини салыр, икинчи ичазәсиз кәзиширр, дикәри сәс салыр, дәрси позурду. Тәчрүбәсиз мүәллим өзүнү тәһгир едилмиш сајыб синифдән чыхмаг гәрарына кәлди. Пешман олан шакирдләр мүәллими дөврәјә алыб, ондан үзр истәдиләр. Бундан сонра арада сәмимијјәт јаранды. Абдулла мүәллим әдәбијјат дәрси апарырды. Шакирдләр онун епик, лирик вә драм әдәби нөвләр һаггындакы сөһбәтини марагла динләдиләр.

Ана дили дәрсләри аз олдуғундан Шаиг башга бир фүрсәтдән дә истифадә етди. О, беш-алты ај һазырлашараг, јенә имтаһан верди вә шәриәт мүәллими шәһадәтнамәси дә алды. Инди ана дили вә шәриәт мүәллими иди. Лакин чох вахт шәриәт дәрсиндә дә ана дили дејирди.

1901—1905-чи илләрдә Абдулла мүәллим бир нечә шәһәр мәктәбиндә дәрс дејирди. Бир чох габагчыл фикирли зијалыларла таныш олду. Бунлардан бири дә көркәмли јазычы Ә. Һагвердијев иди. Политехник институту тәләбәси формасы кејинән, сачларыны узадыб архасына төкән, хош сималы мүәллимлә онун танышлығы икинчи шәһәр мәктәбиндә башлады. Илк көрүшдән она мәһәббәт бәсләди: «Мүәллимләр ичәрисиндә һамыдан истиганлысы вә меһрибаны о иди... Тәнәффүсләрдә ширин-ширин данышыб, дадлы ләтифәләрлә бизи күлдүрүрдү. Әсәрләрини һәлә охумамышдым. Данышығындан сатирик јазычы олдуғуну анладым». Сөһбәт заманы Әбдүррәһимбәј меһрибанчасына онун голуна кириб сорушду:

— Чох чавансыныз, бу надинч ушагларла нечә бачарырсыныз?

Абдулла өзүнәмәхсус тәмкинлә дилләнди:

— Биртәһәр дил тапырыг. Бу мүмкүн олмаса бир дә о синфә кирмәрәм.

Бир дәфә һәгигәтән белә олду. 1903-чү илдә ону үчүнчү рус-татар мәктәбинә көндәрдиләр. Јухары синифдә тарих мүәллимини әвәз етмәли иди. Сејид Һүсејн дә бу синифдә охујурду. Мүдир М. Маһмудбәјов ону синфә тәгдим едиб чыхды. Сејид Һүсејнин дедијинә көрә Абдулла мүәллим Нуһун туфаныны кечирди. Јенә надинч ушаглар тәзә мүәллимин дәрсини поздугда о, бир дә һәмин синфә кирмәди.

Абдулла 1902-чи илин сентјабрындан алтысинифли шәһәр мәктәбинин ашағы синифләринә ана дили мүәллими тә'јин олунду. Мәктәбин мүдири көркәмли маариф хадими Һәбиббәј Маһмудбәјов иди. Абдулла ону еһтијат мүәллими олан вахтдан танырды. Ә. Һагвердијев дә буранын әсас мүәллими иди. Абдулланын бәхти кәтирмишди. Тез-тез онларла көрүшүр, педагокика вә методикаја даир мәсләһәтләр алырды. Бурада дәрси аз олдуғундан 1903-чү илдән башлајараг Сабунчуда да

дәрс көтүрдү. Һәфтәнин үч күнүнү шәһәр, үч күнүнү дә Сабунчу мәктәбиндә олурду. Педагожи ишә һәвәси ону руһландырырды. Севинирди ки, она да еһтијач вар, о да вәтән өвладлары үчүн фајдалы иш көрүр. Сабунчуда ишләмәк даһа хејирли олду. Кәнч мүәллим бурада фәһләләрин ағыр иш шәраитини, күзәраныны да мүшаһидә едир, өјрәнирди. 1905—1906-чы илләрдә фәһлә тә'тилләрини дә илк дәфә бурада көрдү.

Гарлы-туфанлы бир күн иди. Учгар мәктәбләрдә дәрсләр кечилмирди. Абдулла анасынын е'тиразына бахмајыб Сабунчуја јола дүшдү. Мәктәбдә һәмин бинада јашајан мүдирдән вә бир мүәллимдән башга һеч кәс јох иди. Мүәллим Абдулланы көрүб һејрәтдән өзүнү сахлаја билмәди, тез мүдири сәсләди:

— Серкеј Михајлович! Серкеј Михајлович! Талыбзадә вәзифәсини ифа етмәјә кәлиб.

Гочаман мүдир хош тәбәссүмлә белә һавада Бакыдан Сабунчуја кәлмиш гејрәтли кәнч мүәллимә бахыб башыны булады:

— Аһ, кәнчлик, кәнчлик! Һүнәринә афәрин!..

Абдулланын гејрәт вә һүнәри прокимназијада* һамыны һејран етди. Абдулла 1905-чи илдә һәмин мәктәбә кәләндә** бурада чәми он беш азәрбајчанлы шакирд охујурду. Һәр синфә ики-үч шакирд дүшүрдү. Икинчи еһтијат синфиндә исә бирчә шакирд варды. Прокимназијанын мүдири Николај Степанович Сазанов демократик көрүшлү, бејнәлмиләлчи зијалы иди. О, мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тә'лиминә чидди фикир верирди. Мүртәче даирәләрин манечилијинә бахмајараг, мәктәбдә азәрбајчанлы ушагларын сајыны артырмаға чалышырды. Абдулланын бураја кәлмәси ону севиндирди. Илк күндән сөһбәтләри тутду. Мүдир бу мәсәләни Абдулла мүәллимә тапшырды. 1906-чи илин сентјабрындан прокимназијада азәрбајчанлы шакирдләрин сајы отуза чатды. Бу, Абдулланын һүнәри иди.

Һәмин илдә Гафгаз мәктәбләринин баш мүфәттиши Рудолф Тифлисдән Бакыја кәлмишди. О, прокимназијада да олду. Һамы мүәллимләр отағына јығышды. Мүфәттиш әсәби һалда отурмушду. Һеч кәс дилләнмирди. Көзләр мүфәттишин үзүнә зилләнмишди. Бу сәһнә Абдулла мүәллимә тохунду. О, һәјәчаныны сакитләшдирмәк үчүн масадакы кузәдән бир финчан су сүзүб ичди. Мә'мур буна бәнд имиш кими «Бура кәл!» дејиб, үстәлик әли илә дә ишарә верди. О, сағ әлини масаја дајајыб, ајаг үстә дајанды. Мүфәттиш өзүндән чыхды:

— Әлләрини јанына сал!

Мүәллим коллективи гаршысында дејилән сөз кәнч Абдулланын мәнлијинә тохунду. Абдулла белә һесаб етди ки, кобуд мә'мур һәрәкәти илә тәкчә ону јох, «мүәллими олдуғу халгыны» да тәһгир едир. О, дөзмәди:

— Попечител һәзрәтләри, мән Гафгаз азәрбајчанлыларынын ана дили мүәллимијәм.

Мүфәттиш пәрт олду, амма өзүнү о јерә гојмады, тәрс-тәрс она бахды:

— Ана дили мүәллими? Пәһ, нә бөјүк адамсанмыш?! Јахшы, кет отур.

Мүфәттиш мәктәбдән наразы кетди. Мүдир Н. Сазанов кәнч мүәллимин голуна кирәрәк тәбәссүмлә деди:

— Онун мәнә бәрк ачығы тутмушду. Бакыја кәләндә бүтүн мүдирләр ону вағзалда гаршыламышды. Мән буну лазым билмәдим. Мүәллимләр арасында һамыдан чаван олдуғуна көрә дилинин зәһәрини сәнин үстүнә төкдү.

Абдулланын үрәји јенә сакит олмады. «Каспи» гәзетинин редактору Ә. Топчубашовун јанына кетди, әһвалаты олдуғу кими данышды, бу һагда гәзетдә бир тәнгиди мәгалә вермәји хаһиш етди. Либерал-буржуа идеологу кәнч мүәллимин хаһишини гулаг ардына вурду:

— Јох, мүфәттиш һәзрәтләри һаггында белә шеј јаза билмәрик.

Абдулланы тәәччүб көтүрдү:

— Белә горхаглығын, јазмамағын нәтичәсидир ки, халгымыз ән ади һүгуглардан мәһрум едилмишдир, — дејиб редаксијадан чыхды.

---

* Сонралар бу прокимназија үчүнчү кимназијаја чеврилди.

** Јазычынын хатирәләриндә охујуруг ки, о, 1903-чү илдән 1905-чи илә кими бу кимназијада ишләјир. Мәркәзи Дөвләт әдәбијјат архивиндә сахланан 31 нөмрәли шәһадәтнамәдән мә'лум олур ки, о, Гафгаз маариф мүфәттишлијинин 15672 нөмрәли әмринә әсасән 1905-чи ил октјабрын 29-дан 1912-чи ил октјабрын 31-нә гәдәр бурада чалышмышдыр.

АТА БОРЧУ

Абдулла педагожи мүһитдә исте'дадлы мүәллим кими танынырды. Јусифин вәзијјәти дә јахшы иди. О, нүфузлу руһани иди, шәриәт дәрси дејирди. Һәм дә

әдәби мүһитлә әлагә сахлајыр, тәрчүмә илә мәшғул олурду. О, һәлә Бакыја кәлән илдә «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» дәрслијини һазырламыш, Н. Нәримановун китабыны фарсҹаја тәрчүмә етмишди. Гардашларын мадди вәзијјәти дә дүзәлирди. Меһри ханым онлардан разы иди. Бирчә аталары ахунд Мустафадан никаран идиләр. Онун аиләси бөјүмүшдү, хәстәлији дә кет-кедә ағырлашырды. Мадди-мә'нәви көмәк етсәләр дә, Тифлисә тез-тез кедиб-кәлмәк олмурду. Аталары онлара үрәк-дирәк верир, өз ишләриндә виҹданлы олмағы дөнә-дөнә тапшырырды.

Ахунд Мустафанын хәстәлији шиддәтләнди. Гардашлары Мәммәд, Әли, гоһум-әграба јанындан әскик олмурду. Абдулла вә Јусиф дә өз ишләри илә мәшғул икән тә'ҹили телеграм алдылар. Ахунд Мустафа 1903-ҹү илдә 63 јашында гәфләтән вәфат етмишди. Онлар аналарыны да көтүрүб Тифлисә кетдиләр. Гафгазын бир чох маһалындан да адамлар кәлмишди. Лајигли дәфн мәрасими кечирилди. Ону шејхүлислам идарәси тәшкил етди. Ҹәназә јердән галдырыланда елә бил Абдулланын үрәји јериндән гопду. Ахы, о, ата борҹуну ахыра гәдәр гајтара билмәмишди, онунла үз-үзә дуруб һалаллаша билмәмишди. Сон дәфә ата нәсиһәтини, ата вәсијјәтини онун өз дилиндән ешидә билмәмишди.

Дәфн мәрасими гуртарды. Ел адәтилә аталарынын гырхыны вердикдән сонра Абдулла вә Јусиф әмиләринин вә Меһри ханымын иштиракы илә бүтүн ев әшјаларынын сијаһысыны тутуб аналыгларына тапшырдылар. Аталарындан хатирә олараг бирчә китаб шкафы көтүрдүләр.

Абдулла вә Јусиф инди аналарындан тәсәлли алырдылар. Сачларыны вахтсыз ағартмыш Меһри ханым оғланларынын боја-баша чатдығыны көрүб, «Чох шүкүр; бу күнә дә разыјам» дејирди. Гардашлар бу нүфузу әзијјәт вә зәһмәтлә газанмышдылар, гүрбәтдә гејрәтли анадан чох шеј өјрәнмишдиләр. Инди ону көз бәбәји кими горумалы идиләр. Ата борчу да һәлә габагда иди. Онун кимсәсиз көрпәләринә арха олмалы идиләр. Онлар тез-тез Тифлисә кедир, мадди-мә'нәви јардымларыны әсиркәмирдиләр. Хүсусилә, өкеј гардашбачылары Әбдүлһүсејн вә Сәкинәјә аталыг гајғысы көстәрирдиләр. Сонралар Сәкинәнин гызлары Валидә вә Асија да Абдулланын аиләсинә гајнајыб гарышды.

АҺУ БАХЫШЛЫ ГЫЗ

1904-ҹү илин јајы Бакыда чох исти кечирди. Абдулла мәктәбдә ишләрини гуртармышды. Анасы илә Тифлисә кетмәк гәрарына кәлдиләр. Ушаглығын әзиз күнләри бу шәһәрлә бағлы иди. Бурада нә гәдәр севинмиш, ајрылыг вә һәсрәт көрмүшдү, атасыны бу торпаға тапшырмышды. Ачы ширин хатирәләр үрәјини көврәлдирди.

Тифлисә чатан кими әввәл ата евинә кетди, кичик гардаш-бачыларыны јохлады, онларын көнлүнү алды, сонра атасынын гәбрини зијарәт етди.

Кәдәр, һәсрәт ону үзүрдү. Бир јандан да бәрк јорулмушду. Гоһумлар мәсләһәт көрдүләр ки, јајы Гаракилсә јајлағында динҹәлсин. Абдулла ијулун орталарында јајлаға чыхды. Бачысы Ругијјәни вә дајысы гызы Нушафәрини дә өзү илә апарды. Сәфалы Гаракилсә кәндиндә Апрес адлы бир ермәнинин һәјәтиндә ики отаг тутдулар. Апрес сөһбәтчил киши иди, азәрбајҹанча да јахшы билирди. Бакыда әрдә олан гызы Лиза да кәлмишди. Күнләри хош кечирди. Апрес киши ширин нағыл вә маһныларла онлары әјләндирирди. Абдулла халг әдәбијјатыны јахшы билән гоҹаны марагла динләјирди. Бир күн шәһәр бағында Ануш адлы бир ермәни гызы көрдү. «Илһам вә көзәллик пәриси» илк бахышдан ону овсунлады, нағыллар аләминдән севки аләминә салды.

Ануш Күмрүдән* иди. Гәшәнк вә зәриф гыз азәрбајҹанча ширин данышырды. Һамы она Күмрү гызы дејирди, ҹаванлар пәрванә кими дөрд јанында доланырды. Күмрү гызы һеч кәсә мәһәл гојмурду, көзү Абдулланы тутмушду. Амма һәлә көрүшмәмиш, данышмамышдылар. Абдулла һәр Күмрү гызыны көрдүкдән сонра гајыдыб сакит кушәјә чәкилир, севки ше'рләри јазырды. Бунлар ади мәһәббәт гәзәлләри иди, ешг гығылчымлары, үрәк чырпынтылары, вүсал арзулары иди:

Ејләјән гәлбими виранә мәним дилбәр олуб,
Кәтирән гәлбими сүзанә о маһмәнзәр олуб.
Наз илә күл үзүнә төкмәдә кисуләрини,
Бу алан ҹаныма сүнбүл кими шух телләр олуб.
Еј көнүл, дүшмә бу севдаја чәкиб рәнкү-мүһән,
Сән кими чохлары бу ешгидә гәмпәрвәр олуб.

Ругијјә вә Нушафәрин Абдулланын һалыны көрүб шүбһәләнмишдиләр. Бир күн «Аилә бағчасы»нда баш

* Күмрү — индики Ленинакан шәһәри.

верән һадисәдән сонра сирри дujдулар. Бағчада Азәрбajчан, ермәни һавалары сәсләндирилир, чаванлар ojнаjыр, шәнләнирдиләр. Күмрү гызы бирдән Ругиjjә илә Нушафәринин арасында даjанан Абдуллаjа бахараг:

— Бир түрк һавасы чалын, — деди. — Бир түрк оғлу, jа бир түрк гызы ojнасын.

Онун одлу бахышлары Нушафәринин көзүндән jаjынмады:

— Абдулла, сәнинләдир, өзү дә көр нечә көзәлдир.

Ругиjjә лап инамла деди:

— Нә деjирсән де, бу гыз сәнә вурулуб.

Абдулла ешг одуна кизличә jаныр, дилләнмирди. Гызлар кечә Абдулланын чиб дәфтәрчәсини әлә кечиртдиләр. Күмрү гызына һәср олунан гәзәли охудулар:

Меj нәдир, бадәву меjханә нәдир, еj заһид,
Валеһи сәрхош едән башга меjу сағәр олуб.

Гызлар чох һәjәчанландылар. Абдулланын хасиjjәтинә дә jахшы бәләд идиләр. Горхурдулар ки, вахт кечә, утанчаглыгдан оғлан гызла таныш ола билмәjә.

О бири ахшам да «Аилә бағчасы»нда шәнлик иди. «Чәнки» чалынырды. Чаванлар Күмрү гызыны рәгсә дә'вәт едирдиләр. О, jериндән тәрпәнмир, Абдулланын хаһишини көзләjирди. Бирдән бахышлар тоггашды, үрәкләрә гығылчым сачды. Күмрү гызы дурна кими рәгс меjданчасына кирди.

...Вахт кечирди. Августун икиси иди. Абдулла Ругиjjә вә Нушафәринлә бағчада кәзирдиләр. Бирдән Күмрү гызыны көрдүләр. Нушафәрин үзүнү Абдуллаjа тутду:

— Бах, Ануш кәлир, көрәк нечә гаршылаjачагсан... Саламлашмағы унутма һа! Бизи дә таныш ет.

Ругиjjә:

— Һеч елә шеj олар? Бу дәфә дә чәкинсә һеч нә...

Абдулла нечә көрүшәчәjини көтүр-гоj едирди. Онунла үз-үзә кәләндә һәр шеj jаддан чыхды. Гызлар бәрк ачыгланды. «Сән бизи лап утандырдын!» — деjиб отурдулар. Абдулла отурмаг истәркән галхдылар:

— Биз сәнинлә отурмуруг.

Бу ан о да тәк галмаг, утанчаг ешгинин ганадларында учмаг истәjирди. Н. Нәримановун Баһадырыны хатырлады. О да сәфалы Мәнклисдә ермәни гызы Сонаjа белә ашиг олмушду. Сәдагәтли Шеjх Сән'аны хатырлады. О да дини-иманыны тәрса гызына, саф мәһәббәтә гурбан вермишди. Елә бу вахт Ругиjjә илә Нушафәрини

көрдү. Күмрү гызы илә гол-гола кәлирдиләр. Севинчдәнми, һәjаданмы сыхылды. Ону бу вәзиjjәтдән Нушафәрин гуртарды:

— Инди истәдиjин гәдәр отур, биз өзүмүз таныш олдуг.

Ругиjjә тәбәссүмлә Күмрү гызына бахды:

— Гардашымдыр, таныш олун.

Күмрү гызы да тәбәссүмлә чаваб верди:

— Биз чохдан танышыг. Абдулла, сиз ниjә данышмырсыныз?

—Сөз хәзинәм гуртарыб, данышмаға сөзүм галмаjыб.

Jенә көмәjә Ругиjjә чатды:

— Онун сөз хәзинәсини сиз оғурлаjыбсыныз. Бир дә сизә сөjләjәчәк о гәдәр сөзү вар ки, билмир һардан башласын.

Нушафәрин сөһбәти дәjишди:

— Сабаһ Ануш кедәси олмасаjды сәнинлә таныш етмәздик. Бизи утандырдын.

Абдулла диксинди:

— Мәкәр сабаһ кедирсиниз?

— Бәли, сабаһ. Бизим Күмрү пис jер деjил, кәлин. Биз Гафгаз түркләрини* чох севирик...

Елә бил Абдулланын көзләринә гаранлыг чөкдү. Арзулары алт-үст олду. Һәлә дил ачмамыш мәһәббәти кәпәнәк кими учду, әлләриндә тозу галды, үрәjиндә көзү галды. Бу көз гығылчым сачды, jандырды, одлу мисралара чеврилди:

Фүсули-әрбәәдә мән фәда олум jаjә,
Мәним күзарымы салды Гаракилсәjә,
. . . .
О чәннәт ичрә бир аһу бахышлы гыз көрдүм,
Һөрүклү сачларыны бағламышды гөвсаjә.
Инандым инди гүсуру jох имиш Сән'анын
Ки, сатды дин илә иманы тәрсаjә.
Күлә-күлә, деди Валеһ: Әсиркәмәм чанымы
Сәнин кими белә бир хош нәвалы шеjдаjә.

Илк мәһәббәтин jаралары сонралар да Абдулланы сарсытды, дәфәләрлә ону хатырлады, бу мөвзуда гәзәл, һекаjә вә хатирә jазды.

* Jә'ни азәрбajчанлылары.

АХТАРЫШ

Абдулла бир мүәллим кими педагожи мүһитдә танынырды. Амма әдәби јарадычылыг саһәсиндә гәзәлдән узаглаша билмирди. О, Валеһ тәхәллүсү илә чохлу гәзәл јазмышды:

Аллаһ, аллаһ, бу бүтүн һансы көнүл ханәсидир,
Һансы бир бәхтәвәрин севкили чананәсидир.

***

Билмирәм бу нә тәбиәтди ки, бу јардадыр,
Бу нечә хүлгәтди јарәб, бу ситәмкардадыр.

***

Чиггеји-һүснүнү башымда бир күн јад едәчәм
Минәчәм наз атына, әрздә чөвлан едәчәм!

Бу гәзәлләр әввәлкиләрә нисбәтән јеткин олса да, ән'әнәви чәрчивәдән чыха билмирди, јени һәјатын тәләбләри илә сәсләшмирди, ешгдән, мәһәббәтдән, күлдән-бүлбүлдән данышырды. Абдулла өзү дә баша дүшүрдү ки, артыг XX әсрдә гәзәл, гәсидәнин вахты кечиб, тәзә мәзмунлу әсәрләр јазмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә јенидән мүталиәјә киришән кәнч классик Азәрбајчан поезијасыны даһа дәриндән өјрәнирди. Мирзә Фәтәлинин «Тәмсилат»ыны, А. Берженин Лејпсигдә бурахдырдығы «Әшари-шүараји — Азәрбајчан» мәчмуәсини, Н. Вәзировун, Н. Нәримановун, Ә. Һагвердијевин әсәрләрини вә башга китаблары охујур, әдәбијјат вә мәдәнијјәтлә бәрабәр сијаси-ичтимаи һәјатла да чидди марагланырды. Молјерин «Хәсис», Н. Гоголун «Мүфәттиш», М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Нәримановун «Дилин бәласы» пјесләринин тамашасына кедирди. Тамашаларда М. Әлијев, Ч. Зејналов, Һ. Сарабски вә башга көркәмли артистләрлә таныш олурду. М. Әлијев комик ролларда чыхыш едир, мүфтәхор мәшәдиләри, јаланчы зијалылары, башыбош бәјләри лаға гојурду. О, түфејлиләр тәрәфиндән лә'нәтләрлә гаршыланырды. Бир дәфә дә трамвајда кедәркән гочулар она саташыр, галстукуну ачмаг истәјирдиләр. Сабунчудан, мәктәбдән гајыдан Абдулла әһвалаты көрүб һиддәтләнди, «гочаг гочулар» арадан чыхдылар. Бу тәсадүфдән сонра араларында достлуг мүнасибәти möhкәмләнди. Абдулла онун ојнадығы тамашалара ардычыл вә һәвәслә бахырды.

Ушаглыгдан фолклору үрәкдән севән Абдулла Бакыда гочалардан, јај тә'тилләриндә исә кетдији јерләрдән материал топлајырды. Чәнуби Азәрбајчан фолклоруну да орадан кәлмиш гоча һамбаллардан өјрәнирди. Шакирдләринә дә нағыл, тапмача, бајаты нүмунәләри топлајыб кәтирмәји тапшырырды.

Абдулла Авропа вә рус әдәбијјатындан мүталиәни дә күндән-күнә артырырды. О, IV кимназијада чалышан Фјодор адлы бир мүәллимдән рус дилинин инчәликләрини даһа дәриндән өјрәнирди. Чохлу китаб алмыш, өзүнә бөјүк китабхана дүзәлтмишди. 1903-чү илдә «Каспи» гәзетиндә көзү бир е'лана саташды. Бир нәфәр рус зијалысы өз китабханасыны сатырды. Е'лан Абдулланы марагландырды. Ахы, о узун мүддәт Хорасанда олдуғундан Авропа вә рус јазычыларынын әсәрләрини һәртәрәфли өјрәнә билмәмишди. Кәнч мүәллим китабхананы алды. Китабларын чоху А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, И. А. Крылов, Л. Н. Толстој, И. С. Туркенев, А. Н. Островски, В. Г. Белински, Колтсов, Никитин, Михајловски, М. Горки вә башга сәнәткарларын әсәрләри иди. Јазычылардан зөвгүнә ујғун кәләнләри дөнә-дөнә охујур, онларын тәрчүмәси үзәриндә дүшүнүрдү.

Шаиг 1904-чү ил февралын 4-дә рус-татар мәктәбиндә бир әдәби сәһәрчик тәшкил етди. И. Крыловун «Сазандалар» тәмсилини сәһнәләшдирди.

Абдулла әдәбијјаты дәриндән өјрәндикчә тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыға да марағы артырды. Бөјүк рус тәнгидчиси Белински, полјак Кишкишовски, М. Ф. Ахундов, Ф. Көчәрли вә А. Сур диггәтини чәлб етмәјә башлады.

Абдулла артыг баша дүшүрдү ки, атасынын танышы, реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын банисн М. Ф. Ахундовун јолу даһа ишыглыдыр. Көрүрдү ки, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, С. Сани дә бу јолун јолчуларыдыр. Бөјүк макистрала чеврилән бу јолу Сабир вә Мирзә Чәлил дүһасындан дүшән күчлү прожекторларла даһа ајдын көрдү. Бирдәфәлик гәрара алды ки, о да бу јолла кетмәлидир. Амма бу јола дүшмәк үчүн чох ашырымлар ашмалы иди. Јухусуз кечәләр, кәркин мүталиә өз бәһрәсини верирди. Абдулла һәмин сәнәткарлар кими јаза билмәсә дә, үрәкдән онлары севмишди. Онларын идејача саф әсәрләринин һәјатилијинә, тәбиилијинә севинирди. Азәрбајчан әдәби мүһитинә јеничә кәлән Абдулла дилдәки тәбәддүлаты,

јенилији јаваш-јаваш баша дүшүрдү. Ону да һисс едирди ки, русча тәһсил алмыш јазычылар рус вә Авропа әдәбијјатынын идеја вә бәдиилијиндән фајдаланмагла, истәр-истәмәз онун форма хүсусијјәтләриндән дә тә'сирләнирләр. Кәнч мүәллим ән чох садә, халг дили үслубунда јазылмыш әсәрләри бәјәнирди. Бөјүк фачиә артисти Һ. Әрәблинскинин иштиракы илә кечән «Дағылан тифаг» вә «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәләринин тамашаларына дәфәләрлә бахырды.

Абдулла ахтарышда иди. О, бир вахт Н. Нәриманов вә Ә. Һагвердијев кими тарихи фачиә јазмаг фикринә дә дүшдү, гәләмини сынады. «Рүстәми-сәбати» адлы илк пјеси мүвәффәгијјәтсиз чыхды. 1905-чи илдә «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» адлы мәктублардан ибарәт бир роман башлады. Романын мөвзусу мөвчуд һәјатдан иди. Әсәр үслубу илә о илләрдә чохалан түрк мүәллифләринин романтик-сентиментал романларыны хатырладырды. Бу да ондан ирәли кәлирди ки, Абдулла о заман түрк әдәбијјатына да хүсуси мараг көстәрир, тәнзиматы, Намиг Камал, Ә. Һамид, И. Шинаси, М. Әкрәм јарадычылығыны һәвәслә өјрәнирди. Әслиндә нә индијә гәдәр јаздығы гәзәлләр, нә дә «Әзаб вә вичдан» кәнч Абдулланы тә'мин етмирди. Бунлар илк јарадычылыг сынаглары иди.

ДӨНҮШ

1904-чү илдә Абдулла Ашағы Гәбиристан күчәсиндә ев тутду, анасы илә ора көчдү. Бу, гоча зәркәр Кәблә Мирзәнин мүлкү иди. Хәстәләндикдән сонра ишләтдији һамамы да сатан Кәблә Мирзә ахшамлар Абдулланын јанына кәлир, кәнч мүәллимин елмә, маарифә аид сөһбәтләрини марагла динләјирди. Абдулладан дәрс алан танышлар чох иди. Бунлардан бири дә рус ордусунун забити Мәммәдбәј иди. Мәммәдбәј Абдулладан һәфтәдә үч дәфә фарс дилини өјрәнирди. Абдулла да ондан чар һөкумәтинин бејнәлхалг мүнасибәтләри, Шәрг өлкәләри илә әлагәси һаггында мә'лумат алырды. Бир күн о билдирди ки, һәләлик дәрсә кәлә билмәјәчәк. Әввәлләр чар һөкумәти Шәрг өлкәләри илә марагланырды, мүсәлман забитләрә фарс дилини өјрәнмәк тапшырылмышды. Инди вәзијјәт дәјишмиш. Јапонија илә мүһарибә көзләнилирди.

Кәнч мүәллим бу хәбәрдән чох тә'сирләнди. О, билирди ки, мүһарибәнин ағырлығы әмәкчи халгын үзәринә дүшәчәк. Һәгигәтән 1904-чү илдә башланан рус-јапон мүһарибәси өлкәдә мөвчуд зиддијјәтләри вә наразылығы даһа да артырды. Онун далғалары Бакыја да чатды. Бакыда ән бөјүк экс-сәда ојадан 1905-чи ил ингилабы олду. Бүтүн фәһләләр ајаға галхды, кениш нүмајиш кечирилди. Нүмајиш күнү Абдулла Сабунчу мәктәбиндә иди. Јолда чанлы фәһлә тә'тилләрини көрдү: «Падшаһпәрәстләр Николајын рәсмини узун бир ағачын башына кечириб дәстәнин габағында апарырдылар. Фәһләләр дәрһал Николајын рәсмини атәшә тутдулар, гызғын атышма башланды. Конка ики атәш арасында галдығындан дајанмаға мәчбур олду. Сәрнишинләр дәрһал конкадан дүшүб, һәрә бир јердә кизләнди». Абдулла да сәрнишинләрин арасында иди. О, евә ахшам чатды. Меһри ханым тахтын үстүндә отуруб интизарла оғлунун јолуну көзләјирди. Абдулла ичәри кирдикдә елә бил гадынын үстүнә күн доғду, гучаглајыб үз-көзүндән өпдү. Сонра гәтијјәтлә деди:

— Јох, ач галарам, сәни бир дә о мәктәбә кетмәјә гојмарам.

Бакы гејри-ади әһвали-руһијјә илә јашајырды. Нүмајишләрин арасы кәсилмирди. Сабунчуја кедиб-кәлмәк дә горхулу иди. Абдулла анасынын сөзүндән чыха билмәди. Сөз верди ки, 1906-чы илин сентјабрындан ораны бурахачаг. Белә дә етди. Јени дәрс илиндән Бакы реални мәктәбинә вә једдинчи шәһәр мәктәбинә кечди.

1905—1906-чы илләр ганлы-гадалы, сәсли-сәдалы илләр олду. Мүһарибәнин далынча чаризм халглар арасында әдавәт салды. Ән башлычасы исә Бакы пролетариаты мүбариз синиф кими сынагдан чыхды, өзүнү танытды, Абдулланын фикри инкишафында дөјүш јаратды. О, фәһлә синфинин күчүнү көрдү. Бир чох кәнч зијалылар кими о да ајылды. Амма буржуа ингилабынын маһијјәтини баша дүшә билмәди, бүтүн үмидләрини она бағлады. Ингилабын тә'сири илә кәләчәк һаггында романтик аләмә гапылды, һүррijјәт вә азадлыг ешги илә пәрвазланды.

Биринчи рус ингилабынын тә'сири илә әдәби-мәдәни һәјат чанланды. Болшевик вә ингилаби-демократик әдәбијјат күчләнди, мәтбуат кенишләнди. Буржуа мәт-

буаты да дирчәлди. Мүхтәлиф чәрәјан вә тәмајүлләр мејдана кәлди. «Сијаси савадлы вә гәлби садә бир кәнч» олан Абдулла һәләлик идеоложи мүбаризәни дериндән дәрк едә билмирди. Лакин ону билирди ки, тәкчә дәрс демәклә кифајәтләнмәк олмаз, чығырларда долашмаг олмаз, әдәбијјатын бөјүк инкишаф јолуна доғру аддымламаг вахтыдыр. Габагчыл зијалыларла әлагәләрини кенишләндирмәјә чалышан кәнч мүәллим әдәбијјат вә мәдәнијјәтин мүасир проблемләрини дериндән өјрәнмәјә башлады.

IV. ДОСТЛАР АРАСЫНДА

> **Көмәк ет аләмә, аләм дә сәнә дост олсун,**
> **Достун олмазса һәјатын да фәлакәтдә олар.**
>
> НИЗАМИ

ДОСТЛАР

1905-чи илин јај тә'тилиндә Абдулла анасы вә бачысыкиллә бәрабәр Сурамидә динчәлди. Сурами Тифлисдән хејли аралыдыр, көзәл тәбиәти, хош һавасы вар. Сурамидә күнләри хош кечирди. О, бурда күрчү маарифпәрвәр мүәллим Вахтанг Микадзе, ермәни Сандро вә онун арвады Софија илә таныш олур. Онлар Шәрг халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан, күрчү вә ермәниләрин бир-биринә јахынлығындан, достлуғундан мараглы сөһбәтләр едирдиләр.

Достлар үч аиләнин бејнәлмиләл мәчлисиндә Азәрбајчан халг мусигисинин Загафгазијадакы нүфузундан, көзәллијиндән вәчдә кәлирдиләр. Һәтта мәчлисә ханәндәләр дә чағырырдылар. Үрәкләри титрәдән тар, каманча сәси Күрчүстан көјләринә јајылыр, көзәллик вә мәһәббәт дилманчы олан ширин Азәрбајчан маһнылары һамыны овсунлајырды.

Сурамидән гајыдаркән Һачы Габул стансијасына чатанда Меһри ханымын мәсләһәти илә Шамахыда динчәлән достлары Әличаббаркилә гонаг кетдиләр. Анасынын тәклифи Шаигин лап үрәјиндән олду. О, Сабир, Сәһһәт кими мүасирләри илә таныш олмағы чохдан арзулајырды.

Онлар Бакыда Шамахылы маарифпәрвәр Әличаббар Оручәлијевин аиләси илә ики ил гоншу олмушдулар. О гәдәр сәмими идиләр ки, аналары бир-биринә бачы, өзләри дә халаоғлу дејирдиләр. Ә. Оручәлијевин евиндә Шаиг Сабирлә таныш олду. Онун дадлы сөһбәт вә ләтифәләрини динләди. Ики күндән сонра онун дүканына кетди, јаздығы һәчвләрә гулаг асды. «Һәләлик

тәзәл әдәбиjjатындан аjрыла билмәjән шаирин» бөjүк истеʼдадына инанды, ону үрәкдән севди.

Сөһбәт әсасында Шаиг аиләсини сабун сатмагла доландыран Сабирдән сорушду:

— Сабир, бизим аjағымыз уғурсуздур, бир саатдан бәри сөһбәт едирик, дүкана бир нәфәр дә мүштәри кәлмәjиб, о һалда сиз нә алыб-сатырсыныз?

Сабир дә өзүнәмәхсус jуморла чаваб верди:

— О сизин аjағыныздан деjил! Бу авам чамаатын дахилини тәмизләмәк әлимдән кәлмир, һеч олмаса заһирини тәмизләjим деjә, көрдүjүнүз сабун дүканыны ачдым. Неjләjим ки, бу залым ушаглары тәмизликдән дә гачырлар.

Шаиг Сабирин шәхсиндә чәһаләт дүнjасыны jериндән тәрпәдән әсл халг шаирини көрүр, онунла достлуғуна севинирди. Сәһһәт исә бир чох чәһәтдән онун гәлбинә jатырды. Сәһһәтин тәрчүмәчилик вә ушаг әдәбиjjаты саһәсиндәки фәалиjjәтини чох бәjәнирди. О да Шаиг кими лирик шеʼрләриндә романтизмдән гидаланыр, вәтәндашлыг һиссләри илә алышыб jанырды.

Үч шаир арасындакы достлуг, сәмимиjjәт о гәдәр möһкәмләнди ки, Шаиг Бакыjа гаjытдыгдан сонра да тез-тез Сәһһәтлә вә Сабирлә мәктублашыр, бир-биринин шеʼрләринә нәзирәләр jазырдылар. Тәшәббүс илк дәфә Шаигдән башлады. О, 1905-чи илдә ингилабын нәтичәсиндән бәдбинләшәрәк jаздығы «Вәтән» адлы шеʼрини Сабирә вә Сәһһәтә көндәрди:

Еj чешмимин өнүндә мүчәссәм, вәтән, вәтән!
Гәлбим кими кәдәрләрә һәмдәм, вәтән, вәтән!
Ахшам, сәһәр о күл үзүнү исладан нәдир
Көз jашларымы, jохса ки, шәбнәм? Вәтән, вәтән!
Өвлади-нахәләфми сәни салды бу күнә?
Еj ваj, бу дәрдү-мөһнәтә дөзмәм, вәтән, вәтән!
Ач, ач о гәмли көксүнү еj мөһнәт өлкәси,
Бас бағрына бу Шаиги мөһкәм, вәтән, вәтән!

Сабирин шеʼрә чавабы һәләлик әлдә jохдур. Сәһһәт исә көндәрдиjи чаваб шеʼриндә деjирди:

Шаига, неjләсин ахыр, сөjлә бичарә вәтән?
Тапмаjыр Сәһһәт үчүн дәрдинә бир чарә вәтән.
Jохдур үммиди-шәфа һали-пәришанында,
Охшаjыр чох белә бир хәстәву-бимарә вәтән.
Вәтән оғланлары мүстәғрәги-хаби-гәфләт,
Туш олубдур нечә мин залиму-хүнхарә вәтән.
Jенә бу дәрдләрин чарәси Бакыдан олур,
Чешми-үммид тутубдур ора һәмварә вәтән.

Һәр ики шеʼрдә диггәти чәлб едән чәһәт романтик шаирләрин «вәтәни кәдәрләрә һәмдәм», «көзү jашлы», «хәстәву-бимара охшаjан», «залиму-хунхар» әлиндә көрмәләри, дәрдинә чарә ахтармаларыдыр. Дәрин вәтән мәһәббәти һисси илә jазылмыш һәр ики шеʼрдәки бәдбинлик дә ичтимаи маһиjjәт дашыjыр. «Ач, ач о гәмли көксүнү, еj мөһнәт өлкәси!», «Jенә бу дәрдләрин чарәси Бакыдан олур» мисраларындакы үмид парылтылары да бөjүк арзулардан доғурду.

Сәһһәт шеʼрилә jанашы бир нечә мәнзумә, о чүмләдән франсыз шаири Жан Рамодан етдиjи тәрчүмәни дә елә 1905-чи илдә Шаигә көндәрмишди.

Шаигин вәтән шеʼринин бир әһәмиjjәти дә көһнә гәзәлчиликдән ичтимаи мөвзулара кечмәсини көстәрмәсидир. Һәм дә бурада илк дәфә олараг ону Валеһ jох, Шаиг тәхәллүсү илә көрүрүк. Абдулла Шаиг — вәтәнә, халга вурғун, елм вә мәдәниjjәт, мәктәб вә маариф ишинә һәвәслә, кәләчәjә, сәадәтә вурғун бир шаир кими үрәjиндәки әсл мәтләбләри демәjә, бөjүк әмәлләрә доғру ирәлиләjирди.

Шаир Шамахыда Сабир вә Сәһһәтдән Һади һаггында да хош сөһбәтләр ешитмишди. Амма һәлә онунла таныш деjилди. Шаирин «Лөвһеjи-мәкатиб» шеʼрини охудугдан сонра онунла таныш олмаг арзусуна дүшдү. 1905-чи илин сонларында бир тәсадүф онлары көрүшдүрдү. Һади муәjjән иш үчүн Jусифин jанына кәлмишди. Jусиф ону гардашы Шаиглә таныш етди. Шаиг ону «хошсима бир инсан», «азадлыг вурғуну» вә истеʼдадлы бир шаир кими таныды. Бунунла белә онда бәдбин әһвали-руһиjjәни дә сезди. Шаиг сонралар Сабирдән, Сәһһәтдән онун фачиәли һәjатыны өjрәнди, накам мәһәббәтини ешитди, она үрәкдән бағланды. Онлары бир-биринә бағлаjан хәтләр мүхтәлиф иди. Һәр икиси романтизмә меjл едир, маарифчи шеʼрләр jазыр, мәктәбләрдә дәрс деjир, дүнjа әдәбиjjатындан, хүсусилә Н. Кәмал, Т. Фикрәт, Ә. Һамид кими бөjүк түрк сәнәткарларындан өjрәнир, бөjүк арзуларла jашаjырдылар.

1906-чы илдән нәшрә башлаjан демократик мәтбуат органлары онлары даһа да руһландырды. Сабир «Молла Нәсрәддин» журналынын әвәзсиз сатирик шаири кими танынды, Шаиг вә Сәһһәт маарифчи демократ шаир кими фәалиjjәт көстәрдиләр. Һади муәjjән дөврләрдә «Фjүзат»ын теʼсири алтына дүшсә дә, бөjүк арзулар, әмәлләр шаири олараг галды.

Шаиги севиндирән фәрәһли һадисәләрдән бири дә «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри иди. О, илк нөмрәсиндән журналы алыр, орадакы дузлу, мәзәли јазылары һәвәслә охујурду.

1906-чы ил апрел ајынын сонларында мәктәбдән гајыдаркән Шаиг журналын нөвбәти дөрдүнчү нөмрәсини алды вә бурада имзасыз дәрч олунмуш:

Милләт нечә тәрач олур-олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур-олсун, нә ишим вар?! —

мисралы ше'рә раст кәлди. Ше'р чох хошуна кәлди. Мүәллифи илә марагланды. Һамынын һөрмәтлә «Маһмуд әми» адландырдығы М. Маһмудбәјов билдирди ки, ше'рин мүәллифи һамымызын досту М. Ә. Сабирдир. Ше'рдәки одлу сатирик мәрмиләрдән һәјәчанланан Шаиг инди билди ки, Сабир ше'ри нијә имзасыз дәрч етдириб.

Ше'р вә сәнәт, арзу вә әмәл Сабир вә Сәһһәти тез-тез Бакыја чәкиб кәтирирди. Ахшамлар Шаигкилә јығышыр, «чәрхифәләјин кәрдишиндән», «Молла Нәсрәддин»ин һүнәриндән, әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләриндән данышырдылар. Чох вахт Һади дә мәчлисдә иштирак едирди. Јығынчаг бә'зән ахшамдан сәһәрә гәдәр давам едирди. Сабир јуморист ләтифәләри, Һади һүррийјәт һаггындакы романтик дүшүнчәләри, Сәһһәт дүнја әдәбијјатына даир сөһбәтләри, Шаиг зирәк мүһакимәләри илә беләмәчлисләрә бәзәк верирдиләр.

АЈРЫЛАН ЈОЛЛАР

Јусифлә Абдулланын јолу һәлә Хорасандан ајрылмышды. Бакыда ахунд адыны алан Јусиф атасынын јолу илә кедирди. Бунунла белә әдәби-педагожи мүһитлә дә әлагә сахлајыр, елмин, маарифин әһәмијјәтинә даир әсәрләр јазыр, тәрчүмә ишләри илә дә мәшғул олур, «тәһсил алмағын, елм өјрәнмәјин мәнбә вә мәншәји мәктәб вә мәдрәсәдир», дејирди. О, әввәлчә Ф. Көчәрли тәрәфиндән тәгдир едилән «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијини һазырлады. 1901-чи илдә Н. Нәримановун «Надир шаһ» фачиәсини фарс дилинә тәрчүмә етди. «Надир шаһ»ын тәрчүмәсини Н. Нәриманов да бәјәнди. Әли хан Һичазинин «Чами-чәми Һиндистан» адлы тарихи әсәринин фарсчадан тәрчүмәси, Һәсән хан Әлгәдәринин «Асари-Дағыстан»ыны чапа һазырламасы да Јусифин тәшәббүсләри иди. Лакин онун әсас фәалијјәти дин вә шәриәт гајдаларыны јајмаг иди. «Тәрбиәти-нисван», «Хитаби һәдијјеји-нисван», «Тәлимүл-шәргијјә», «Тәсһилүл-гәваид», «Мүәллимүл-шәријјә», «Халид ибн Вәлид» вә саир әсәрләриндә дә чох вахт һәмин мәгсәд изләнилирди. Јусиф шәриәт мүәллими, дин хадими кими танындыгча Шаиг габагчыл әдәби мүһитлә, демократик зијалыларла гајнајыб гарышыр, бәдии јарадычылыгда тәзә-тәзә пәрвазланырды. Биринчи рус ингилабы вә Бакыдакы сијаси-ичтимаи һадисәләр дә ону руһландырды. О, тә'лим-тәрбијә үсулунун јахшылашдырылмасы, јени ана дили дәрслији һазырланмасы вә саирә мәдәни тәдбирләрдә дә фәал иштирак едирди. Белә бир шәраитдә, 1906-чы илин августунда Бакыда биринчи мүәллимләр гурултајы чағырылды. Гурултајын тәшкилиндә Шаигин бөјүк хидмәти варды. Кәнч мүәллим ана дили вә әдәбијјатын тәдриси вә јени дәрсликләр јаратмаг барәдә тәшәббүскар кими чыхыш етди. Гурултај Һ. Зәрдаби, Ф. Көчәрли, М. Маһмудбәјов, С. Сани, А. Шаиг вә башгаларындан ибарәт хүсуси комиссија сечди вә Азәрбајчан дилиндән мүвафиг програм һазырламағы онлара тапшырды. Гурултајын нөвбәти ичласында програмы комиссија адындан А. Шаиг охуду, онун тәртиб принсипләриндән вә әһәмијјәтиндән данышды. Бурада мүәллимләрә һәвалә едилди ки, икинчи гурултаја гәдәр јени програм әсасында дәрсликләр һазырласынлар.

Шаиг мүәллимликлә бәрабәр дәрслик јаратмаг һәвәсинә дүшдү вә бу мәгсәдлә мараглы вә садә ушаг ше'рләри јазмаға башлады. «Хоруз», «Ушаг вә довшан», «Сәһәр», «Тәпәл кәлим», «Довшан», «Гузу», «Чобан маһнысы», «Пајыз кечәси», «Лајла» вә саирә рәнкарәнк ушаг ше'рләри елә 1906-чы илдә мејдана кәлди. «Лајла» ше'ри һәмин илдә «Дәбистан» журналынын 2-чи нөмрәсиндә «Ананын оғлуна лајла демәси» ады илә чыхды. Шаиг ше'рләрин бә'зисини рус мүәллифләринин әсәрләриндән игтибас едирди. Кимин ағлына кәләр ки, «Ај пипији ган хоруз» мисрасы илә башланан көзәл «Хоруз» ше'ри дә К. Д. Ушинскинин «Родное слова» дәрслијиндәки «Петушок» ше'риндән игтибасдыр. Шаир һәмин типли ше'рләри садәчә тәрчүмә етмир, онлары азәрбајчанлы балаларын јаш сәвијјәсинә вә зөвгүнә ујғун шәклә салыр, ону орижиналлашдырырды. Чох

вахт белә ше'рләрин игтибас олдуғу да билинмир вә көстәрилмирди.

Биринчи мүәллимләр гурултајындан һеч бир ил кечмәмиш нечә-нечә јени дәрсликләр јаранды. Бунларын арасында С. Санинин, А. Әфәндизадәнин «Әлифба», А. Шаигин «Ушаг чешмәји» китабы да вар иди. Он алты сәһифәлик «Ушаг чешмәји» кичик јашлы ушагларын билик сәвијјәсинә ујғун иди. 1907-чи илин јајында чағырылан Икинчи мүәллимләр гурултајында һәмин дәрсликләр Ф. Ағазадә вә башгалары тәрәфиндән тәгдир едилсә дә, онларын кениш јајылмасы мүмкүн олмады. Хүсусилә Ф. Ағазадә вә А. Әфәндизадәнин әрәб әлифбасыны асанлашдырма принсипи бә'зи гурултај үзвләрини разы салмады. Буна бахмајараг һәр ики гурултај мәктәб вә маарифин инкишафында мүәјјән рол ојнады. Һәм дә габагчыл зијалылары, мүәллимләри бир мәгсәд уғрунда даһа сых бирләшдирди. «Икинчи ил» адлы тәзә ана дили дәрслији дә гурултајдан сонра М. Маһмудбәјов, С. Әбдүррәһманбәјзадә, С. Сани, Ф. Ағазадә, А. Әфәндизадә вә А. Шаиг тәрәфиндән јаранды. Көркәмли мaариф хадимләри илә биркә дәрслик һазырламаг Шаиг үчүн бөјүк шәрәф иди. О, бу е'тимады өзү газанмышды.

1907-чи илин гышы чох сәрт кечди. Шаигин чијәринә сојуг дәјди. Һәкимләр она Волгабојунда мүаличә олунмағы, орада гымыз ичмәји мәсләһәт көрдүләр. Дәрсләр гуртардыгдан сонра, ијун ајында Ставропола јола дүшдү. Јолда Һәштәрхандан Ставропола сијаси әдәбијјат апаран ингилабчыларла таныш олду. Әдиб онларын адыны унутса да, сөһбәтләрини јахшы хатырлајырды:

— Вәтәндаш, һардансыныз?
— Бакыдан.
— Вәзифәниз нәдир?
— Мүәллимәм.
— Миллијјәтиниз?
— Азәрбајчанлыјам...
— Һансы фәндән дәрс дејирсиниз?
— Ана дилиндән.

—Нә јахшы чар һөкумәти орта мәктәбләрдә ана дили кечмәјә разы олур? Көрүнүр, шакирдләр бәј вә сәрвәтдар балаларыдыр?

— Аз-чох јохсул тәләбәләрим дә вар.

— Бир зијалы кими Азәрбајчан халгы арасында ишләмәк, бир мүәллим кими елмсиз ушаглара рәһбәрлик етмәк сизин борчунуздур. Чалышын ана дилини ушаглара јахшы өјрәдин.

Бу сөһбәт 1905 — 1906-чы илләрдәки һадисәләрдән тә'сирләнмиш кәнч, вәтәнпәрвәр мүәллими риггәтә кәтирди. Одур ки, јол јолдашынын «Сизин азәрбајчанлылардан сосиал-демократ партијасына мәнсуб оланлар вармы?» суалына инамла чаваб верди:

— Бәли, вар, өзү дә дејәсән о гәдәр дә аз дејил.

Шаиг Ставрополда башга габагчыл фикирли зијалыларла да таныш олду. Бир күн наһар вахты үзбәүз отурдуғу адам Николајын дивардан асылан шәклини көстәрәрәк чығырды:

— Бу јарамазы көзүмүзүн габағындан көтүрүн! Һеч олмаса јемәк вахты өзүмүзү сәрбәст һисс едәк. Бу бәдбәхт мәмләкәтдә азад нәфәс алмаг үчүн бир күшә јохдур. Һара бахырсан жандарма чәкмәләринин мурдар гохусуну дујурсан.

Гәзәблә дејилмиш сөзләр һамыдан чох јад мүһитдә гәриб кими көрүнән шаири диксиндирди. Сонра о һәмин адамла достлашды. Шаиглә һәмкар олан шәхс Саратов реалны мәктәбинин мүдири иди. Илк күндән онларын сөһбәтләри тутду. Бир нечә күн сонра Тифлисдә «Молла Нәсрәддин» журналынын бағландығы хәбәрини ешитди. Мүаличәјә кәлмиш бир груп Гафгаз зијалылары адындан Ставрополдан Тифлисә е'тираз телеграмы көндәрилди. Аз сонра нәшрини давам етдирән журнал өзүнүн 26-чы нөмрәсиндә Ставрополдан телеграм көндәрән зијалылара тәшәккүрүнү билдирди.

Шаир бу илләрдә М. Горки јарадычылығы илә дә чох марагланырды. Онун һекајәләриндәки чанлы сурәтләри Азәрбајчанда ахтарырды, көрә билмирди. Инди јахшы фүрсәт дүшмүшдү. Ставрополла Самара арасында мүгәддәс пир вар иди. Шаиг садә рус кәндлисини, әмәкчи батраклары көрмәк үчүн ораја кетди. Бундан сонра М. Горкијә рәғбәти даһа да артды. Онун «Фыртына гушу», «Шаһин нәғмәси» һекајәләрини дә тәрчүмә етди.

Ставропол һәјаты Шаигдә јени дүшүнчәләр ојатды. «Нијә учду?» ше'ри дә елә һәмин тәәссүратлардан сонра јаранды. Ше'рдә Биринчи Думанын бағланмасыны, ингилаб далғаларыны хатырлајан шаир «Көһнә чаһандан», «үмид гөнчәләринин солмасындан» шикајәтләнсә дә, руһдан дүшмүр вә һајгырырды:

Дурма даһа, еј әдл, сәадәт булуду, јағ!
Еј илдырым, әзминлә курулда јенә һәр ан!
Еј күчлү күләк, сән дә гопар фыртына, туфан!
Бу көһнә чаһаны тәмәлиндән учур анчаг!

Сәадәти ингилаб чарчысы фыртынадан, туфандан көзләјән шаирин «Фыртына гушу» һекајәсиндән тә'сирләндији көз габағындадыр. Бакыја гајытдыгдан сонра Шаиг ше'ри «Иршад» гәзетинә верди. Ше'р гәзетин 15 декабр нөмрәсиндә чыхды. Бундан бир аз әввәл, ајын 2-дә исә һәмин гәзетә Һ. Зәрдабинин вәфаты мүнасибәтилә јаздығы «Бөјүк хадим» ше'рини вермишди. Һәр ики ше'р јени көрүшлү Шаигин тәзә јарадычылыг ахтарышларынын нәтичәси иди вә әдәби мүһитдә дә хош тәәссүрат ојатды.

Сентјабрын 29-да реални мәктәбин мүәллимләри илә биркә мәрд ингилабчы фәһлә Ханларын дәфн мәрасиминдә иштирак едән шаир бурада И. В. Сталин вә С. М. Әфәндијевин чыхыш етдијини көрдү, сосиал-демократлара рәғбәти даһа да артды.

ЈАД ЕТ!

Шаиг реални мәктәбдә һәвәслә ишләјирди. Әдәби, педагожи фәалијјәти кет-кедә кенишләнирди. Шаирләр вә маариф ишчиләри арасында һөрмәти артырды. 1908-чи илдә чап олунан «Икинчи ил» дәрслијиндә онун әдәби-педагожи фәалијјәти јахшы екс олунмушду. Бурада онун «Әкин нәғмәси», «Бир гуш», «Гузу», «Мәктәбдә», «Пајыз», «Ушаглар», «Јетим», «Гонаглыг» кими рәнкарәнк ушаг ше'рләри мүһүм јер тутурду. Садә әсәрләрдән ибарәт, зөвглә һазырланан дәрслик бөјүк марағa сәбәб олду, мәктәбләрдә кечилмәјә башлады. Ф. Көчәрли елә 1908-чи илдә Шаигин көндәрдији нүсхә илә таныш олду вә 2 декабр тарихли мәктубунда онун тәшәббүсүнү алгышлады. Лакин белә садә дәрсликләр бә'зи буржуа зијалыларыны разы салмырды. Ә. Һүсејнзадә «Јазымыз, дилимиз, икинчи илимиз» адлы мәгаләсиндә «Икинчи ил» дәрслијинә гаршы өз е'тиразыны билдирди. Мирзә Чәлил, Өмәр Фаиг, Ф. Көчәрли вә башга көркәмли хадимләр вахтында онларын чавабыны вердиләр. Сабир, Сәһһәт, Һади исә Шаиги тәкчә јахшы дост кими јох, һәм дә јахшы шаир вә педагог кими алгышладылар.

1908-чи илин баһарында јенә онлар Шаигкилә јығышмышдылар. Һәмин ахшам Шаиг дәрсликдән бир нечә ше'р вә Маһмуд Әкрәмә јаздығы «Јад ет!» нәзирәсини охуду. Ше'рләр һамынын хошуна кәлди. Гәрара алдылар ки, буна нәзирә олараг һәрә «Јад ет!» адлы бир ше'р јазсын, кәләчәк барәдә өз арзу вә дүшүнчәләрини билдирсин. Шаигин ше'риндә кәләчәк нәсилләрә мүрачиәтлә дејилирди:

Вәгта ки, булуд, думан көрүнмәз,
Галмаз даһа зүлмдән нишанә.
Јерләрдә бәшәр үзү сүрүнмәз.
Гурд-гуш сығынар бир ашијанә,
Јад ет мәни — Шаиганә јад ет!

Ше'р вахтында дәрч олунмады. Шаиг Октјабр ингилабынын он иллик јубилеји әрәфәсиндә ше'ри јенидән ишләди, Ленинә итһаф едәрәк, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналында бурахдырды. Ше'рдән әввәл верилән гејддә дејилирди: «1905-чи ил ингилабынын даһа о заман зеһнимдә чанландырдығы истигбалдан илһам вә тә'сир олараг 1908-чи илдә идеал олараг тапдығым о али, гызғын арзу вә иштијагларла тәнвирә чалышан вә бу вахта гәдәр тә'б едилмәмиш бу мәнзумәчији Октјабр ингилабынын бөјүк гәһрәманына итһаф едирәм».

«Јад ет!» ше'ри вахтында чап олунмаса да, әдәби мүһитдә шифаһи шәкилдә јајылмышды. Ше'ри динләјән Сабир, Һади, Сәһһәт вә башгалары она јаздыглары нәзирәләриндә бир нөв Шаигин арзуларыны да ифадә едирдиләр.

Сабирлә «Гыздырмалы»нын ејни адлы ше'ри «Молла Нәсрәддин»дә, А. Сәһһәтинки исә «Иршад» гәзетиндә чыхды. Сәһһәт вә «Гыздырмалы»нын ше'рләри өз форма вә мәзмуну илә Шаигин ше'ринә јахынды. Сабир ше'рләрин формасындан истифадә етмәклә онлара нәзирә јох, пародија јазмышды.

Әсли јоху бәкләмәк нә һачәт?
Хаб ет һәлә, гафијанә хаб ет! —

дејән Сабир достларыны хошбәхт күнү көрмәк үчүн чәһаләт дүнјасыны даһа чәсарәтлә дамғаламаға чағырырды. Бәс Һади өз вә'динә нечә әмәл етмишди? Һади «Азад ет!» ше'ринин формасындан јох, мәзмунундан тә'сирләнмишди. О, «Јад ет!» адлы ајрыча ше'р јазмамышса да, елә һәмин илдә јаздығы «Истигбалымыз парлагдыр» ше'риндә Шаигә ә'ла чаваб вермишди:

Еј ол вәхти көрән мә'суд, унутма бизләри, јад ет!
Бу јолда һәсрәтлә чан верән әһбабы тәзад ет!
Мәзарым үзрә кәл дур гәмли-гәмли ағла, фәрјад ет!
Оху бу ше'ри гәбримдә елә тәкрар, өврад ет:
Дур, еј зиндани-нисјанда јатан, азад олуб аләм,
Сүрурабди-һүррijјәт кәлиб, дилшад олуб аләм.

Тәсадүфи дејил ки, ше'р Сабирин диггәтини чәлб етмиш она «Истигбалымыз лағлағдыр» адлы пародија илә чаваб вермишди.

Сабир, Сәһһәт, Һади вә Шаигин шәхси достлуглары әсл јарадычылыг әлагәләринә чеврилмишди. Бу әлагә Һади илә Шаигин бәдии јарадычылығында да өзүнү көстәрирди. Онлар маарифчи ше'рлә јарадычылыға башласалар да, романтик шаир кими танынырдылар. Онларын ше'рләриндәки идеја вә мөвзу јахынлығы һадисәләрә јанашма үсулунда, лирик гәһрәманын арзу вә әмәлинин, севинч вә кәдәринин ифадәсиндә, епитет вә бојаларда да өзүнү көстәрирди. Һади 1907-чи илдә гәләмә алдығы «Чәһаләтимдән шикајәт» ше'риндә јазырды:

Дағa дерсәм ешидир, сонра верир әкс-сәда,
Даша дөнмүшләрә әкс ејләмәди фәрјадым.

Шаигин «Парчалар» ше'ри дә өз мөвзу вә ифадә тәрзи илә бу сәпкидә иди:

Од тутуб сызлар бүтүн дағ, даш, дәрә, сәјјарәләр,
Бәс нечүн бу даш үрәк чаһилләрә етмәз әсәр?

Һади илә Шаигин һәгигәтлә хәјал, һәјатла үмид, севинчлә кәдәр арасындакы дүшүнчәләрини ифадә едән «Шәклиндә» рәдифли ше'рләриндә дә ејни сәсләшмә ачыг-ајдын һисс олунур. Һадинин:

Һәгигәти көрүрүк биз хәјал шәклиндә,
Һидајәти көрүрүк һәр зәлал шәклиндә —

фикри Шаигин:

Үзүмдә кәрди-тәкәддүр нигаб шәклиндә,
Көзүмдә әшки-тәһәссүр һүбаб шәклиндә —

ше'риндә дә ејни тә'сири бағышлајыр. Һәр ики шаирдә форма вә мәзмун јахынлығы сонралар да мүшаһидә едилир. Онлар һәм гәләм, һәм дә амал досту идиләр.

Көрүш кечәләриндә јарадычылыг планларындан вә шәхси һәјатларындан да сөһбәт ачырдылар. Бир күн сөһбәт әсасында Шаиг достчасына Һадијә астача деди:

— Һади, сән бөјүк шаирсән, бурах бу дүшкүнлүјү, аз ич.

Һади көксүнү өтүрәрәк сакит-сакит чаваб верди:

— Еһ, Шаиг, һәјаты башдан-баша фачиәләрлә кечмиш бир бәдбәхтдән нә көзләјирсән?

— Евлән, нә гәдәр јалгыз, сәрбәст јашајачагсан?

— Аллаһ бәлаларыны версин, бу гадынларда бизи анлајачаг баш, һисс едәчәк үрәкми вар?

Шаиг Һадинин нәјә ишарә етдијини билирди. Илк оху даша дәјдикдән сонра белә гадын азадлығы, гадын һүгугу уғрунда мүбаризә апаран Һади гадынлара инамыны итирмишди. Уғурсуз мәһәббәтин сызылтысы илә јашајан шаир евләнмәмәји гәрара алмышды.

V. ИНГИЛАБ ВӘ ИРТИЧА

Көj курлаjырса, парлаjыр әнвар,
Доғру сөз: Ингилаба һачәт вар!..

М. ҺАДИ

«ҺАМЫМЫЗ БИР КҮНӘШИН ЗӘРРӘСИЈИК»

1905-чи ил ингилабы Шаигин дүнјакөрүшүндә дөнүш јаратса да о һәлә өз јолуну ајдын сечмәмишди. Реалист әдәбијјатла буржуа әдәбијјаты, молланәсрәддинчиләрлә фјузатчылар арасындакы идеја мүбаризәсини һәлә там дәрк едә билмир, ики чәбһә арасында тәрәддүд кечирирди. Кәнч шаир һәјатдакы зүлм вә истибдады көрүр, онун гаршысыны алачаг гүввәни о гәдәр дә ајдын дуја билмирди. Һәлә бәдии јарадычылығынын идеја истигамәти дә формалашмамышды. О, гәзәлчиликдән узаглашыб, јени мөвзулара, јени жанрлара мејл едирди. Әсәрләриндә елмә, маарифә чағырыш, кәнч нәслин талеји, тәрбијәси, халгын, вәтәнин кәләчәји кими мәсәләләр өн плана чәкилирди.

Биринчи рус ингилабындан сонра демократик мәтбуатла јанашы, буржуа мәтбуаты органлары да чохалмышды. Буржуа идеологлары һәр васитә илә кәнч зијалылары тә'сир алтына салмаға чалышырды. Илк ше'рләри «Дәбистан», «Молла Нәсрәддин» кими журналларда чыхан Шаиг «Фјузат», «Иршад», «Игбал» вә башга мәтбуат органларында да чыхыш едир, «Бир гуш» (1907), «Һүррijјәт пәрисинә» (1908), «Бир улдуз» (1909), кими романтик ше'рләри һәмин тә'сирлә јазырды. «Фјузат»да чыхан вә Шаиг романтизминин о дөврки характерини сәчијјәләндирән «Бир гуш» ше'риндә бәдбинлик руһу ачыг-ајдын һисс олунурду;

Кечә-күндүз о гуш да бу дәли көнлүм кими сызлар,
Кимин һүзнилә олмуш дилфикар бу назәнин гәмхар?
Онун һәр нәғмәсиндә башга мә'на, башга һикмәт вар,
Мәним фәрјади-мәһзунанәми бүнјад едәр бир гуш.

«Ачыг сөз» гәзетиндә чыхан «Һүррijјәт пәриси» ше'ри дә «азадлыг улдузунун гара булудлара көмүлдүјү» заман јазылмышды. Ингилабын мәғлубијјәтиндән өзүнү «хәстә-һал» һисс едән шаирин идеја зиддијјәти бурада да өзүнү көстәрирди. Шаиг буржуа ингилабыны да «азадлыг улдузу» кими гијмәтләндирирди. Лакин онун бу илләрдәки романтик ше'рләриндә думанлы иллүзија, утопик хәјал ардычыл дејилди. Шаиги һеч дә һәмишә «үрәји дәрдли», «бәрбад көнүллү», бәдбин, ағлар көрмүрүк. О, бә'зән романтик ше'рләриндә чошур, гәзәбләнир, мүдрикләшир, иллүзијаларда ајдынлыг, гаранлыгда ишыг ахтарырды. Чар манифестләринә, мүтләгијјәт азадлығына инанмајан шаир дүнјаны јахшылашдырмаг јох, көкүндән дәјишдирмәји арзулајырды. Бу инам вә үмид «Парчалар» (1908), «Ијирминчи әсрә хитаб» (1908), «Һәр шеј көһнә» (1909), «Заманын ингилабчыларына» (1910) ше'рләриндә даһа ајдындыр:

Инанын, достларым, мәнә инанын!
Бир заман мәһв олар бу истибдад!
Галар анчаг бу зүлмдән бир ад!
Утанын инди, зүлмдән утанын?

(«Парчалар»)

Доғармы бир јенилик бу һилалын алтында?..
Бу јер, бу көј, бу күнәш көһнә, бу һәјат көһнә!
Идарә көһнә, бәшәр көһнә, каинат көһнә!
Чаһан јашармы бу мүдһиш завалин алтында?

(«Һәр шеј көһнә»)

Ингилабын вә иртича илләринин нәтичәләрини көрән, бүтүн идарә үсулларыны јарарсыз сајан Шаиг «Заманын ингилабчылары»ны «вәтән гајыгчыларына», ингилабы «елин инамлы һајгырыгларына» бәнзәдир вә халгы мүтләгијјәтлә мүбаризәјә чағырырды:

Әлдә етмәк үчүн бөјүк әмәли
Горхмајын, чүр'әт илә галхышыныз!
Фыртына, далғаларла чырпышыныз!
Ирәли, гәһрәманларым, ирәли!

Шәфәг алтында, ја даһа еркән
Инанын, саһилә дәмир атарыг.
Бу гаранлыг думанлары ударыг!
Сизи алгышлајар севимли вәтән!

Иртича илләри дөврүндә јазылан һәмин ше'р Шаиг чәсарәтинин, Шаиг дүнјакөрүшүндәки габагчыл мејлләрин нүмајиши иди.

Шаиг һәмин илләрдә, бә'зән бу күн дә мүбаһисәјә

сәбәб олан башга романтик ше'рләр дә јазмышдыр. Белә ше'рләрдән бири «Һәпимиз бир күнәшин зәррәсијиз» (1901) ше'ридир. Ше'рә објектив гијмәт вермәк үчүн онун јазылдығы дөврү хатырламаг кифајәтдир. Иртича илләриндән сонра мүстәмләкәчилик вә шовинизм идејалары күчләнмишди. Мүтәрәгги романтикләрин бир сәчијјәви мөвзусу да иртичаја гаршы мүбаризә иди. Һәмкарлары Һ. Ҹавид вә М. Һади кими Шаиг дә халглары, бүтүн бәшәријјәти әдавәтә сон гојмаға, бирлијә, гардашлыға чағырырды:

Һәпимиз бир јува пәрвәрдәсијиз.
Һәпимиз бир күнәшин зәррәсијиз!
Ајырмаз бизләри тәғјири-лисан,
Ајырмаз бизләри тәбдили-мәкан.
Ајырмаз бизләри инчил, гуран,
Ајырмаз бизләри сәрһәдди-шәһан.
Ајырмаз бизләри үммани-мүһит,
Ајырмаз бизләри сәһраји-бәсит.

«Күлзар» дәрслијинә салынмыш ше'рин бир мисрасы белә иди: «Еј пәракәндә дағылмыш инсан!» Көрүнүр, мүчәррәдчиликдән гачмаг үчүн Шаиг һәмин мисраны сонра дәгигләшдириб, «Ган ичән, ган гусан, еј шәр инсан» шәклиндә вермишди. Беләликлә, «һамымыз» дахилиндә «ган ичән, ган гусан» зүлмкарлар вә онларын милләтләр арасына «кину-нифаг» салмалары лә'нәтләнмишдир. Лакин ше'рдә мүәјјән мүчәррәдчилик аз да олса галыр. Буну әсас тутан тәдгигатчылар хејли сәрт олмуш, аловлу шаирин ганлы-гадалы дөврдә истилачылара гаршы нифрәтини, бејнәлмиләлчилик, һуманизм идејаларыны даһа јүксәк гијмәтләндирмәкдәнсә, онун кәсир ҹәһәтини габарыглашдырмышлар. Әслиндә әбәдијјәт, бирлик вә бејнәлмиләлчилик һагда хош бир нәғмә, марш кими сәсләнән бу көзәл сәнәт инҹисиндә Шаигин зүлмә, нифага сон гојмаг арзусу, хејирхаһ амалы лајигинҹә гијмәтләндирилмәлидир.

Үмумиликдә, Шаигин бу илләрдәки лирик ше'рләриндә кәдәрлә-үмид, әләмлә нәш'ә бирләшир, лирик гәһрәман каһ һәјатда јашамаға ачизлијини бүрузә верир («Вәрәмли һәјат»), каһ мүтләгијјәтдән үмид көзләјир, каһ да кәләчәкдән, ингилабдан руһланыр, дејирди: «Истәрәм мән јенә артыг јашамаг». Шаирин кеткедә руһ дүшкүнлүјүндән узаглашан лирик гәһрәманы һәр шејин көһнә, јарарсыз олдуғуну баша дүшүр, «Јетиш, јетиш даһа сән, еј үмидди-истигбал» дејә һајгырырды.

Шаиг јарадычылығынын бу дөврүнү бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, кәдәр вә бәдбинлик, мүчәррәдлик онда өтәри бир һалдыр. Иртича илләриндә јаздығы әсәрләр, әсасән, демократизм вә һуманизм, кәләҹәјә үмид вә инам, халга, вәтәнә һәдсиз мәһәббәт идејалары илә сәчијјәләнир. Шаиг мүәјјән анларда мүәјјән тә'сирләрә гапылса да јыхылмады. О, нә молланәсрәддинчи олду, нә дә фјузатчы, нә бәдбин романтик олду, нә дә тәнгиди реалист. Мүрәккәб һәјат кәшмәкәшләриндә чашыб галмады, орижинал бир јол сечди, мүтәрәгги романтик кими ишыг сачды, бу амалын шаиги кими чалышды.

«НИШАНЛЫ ГЫЗ» ВӘ «МОЛЛА НӘСРӘДДИН»

1901-чи илдә Мирзә Ҹәлил Тифлисә кәләндә Шаиг Бакыја көчмүшдү. Онлар һәлә бир-бирини танымырдылар. Шаиг ону «күләрүз, зарафатчыл вә натиг бир адам тәсәввүр» едирди. Лакин «Молла Нәсрәддин» журналы нәшрә башладыгдан сонра Сабир вә Сәһһәт Тифлисә кедиб кәлдикчә Шаиг дә Мирзә Ҹәлиллә гијаби таныш олду вә онун «аз данышан, ағыр тәбиәтли бир адам» олдуғуну ешидиб тәәччүбләнди. Тәәччүбләнди ки, белә гарадинмәз адам бүтүн Шәрги күлдүрән бир журналы нечә бурахыр? Бундан сонра Шаигин Мирзә Ҹәлилә марағы даһа да артды. Бу о илләр иди ки, артыг Шаиг романтик әсәрләрлә јанашы, лирик реалист ше'рләрә мејл көстәрирди. Тәсадүфи дејилди ки, Мирзә Ҹәлил һәлә танымадығы кәнҹ шаирин илк мәтбу әсәри олан вә 1906-чы илдә «Дәбистан»да чыхан «Лајла» ше'ринә елә һәмин илдә бир пародија јазараг, «Молла Нәсрәддин» журналынын 12 мај нөмрәсиндә бурахмышды. Бу һадисә Шаиг јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрди. О, мүасир проблемләрә даһа чох диггәт јетирмәјә башлады. Бу бахымдан «Нишанлы гыз» ше'ри сәчијјәвидир.

Шаиг 1905—10-чу илләрдә рәссамлыгла да марагланыр, һәтта танынмыш бир рәссамдан дәрс дә алырды. «Молла Нәсрәддин» журналынын рәсмләрини, көркәмли рәссамларын әсәрләрини һәвәслә изләјир, өзү дә шәкилләр чәкирди. Онун евиндә чохлу рәсмләр топланмышды. Бунлардан бири дә 1908-чи илдә Оручовлар мағазасындан алдығы мәшһур рус рәссамы В. М. Васнесовун «Алјонушка» шәкли иди. Шәкилдә мәнзәрәли көл саһилиндә заваллы бир гызын дизләрини гучагла-

јыб, гәмли дүшүнчәләрә далмасы тәсвир олунурду. Шәкил кәнч шаирдә һүгугсуз Азәрбајҹан гызларынын талеји һаггында «јени фикирләр» ојатды вә «Нишанлы гыз» беләә бир тәәссүратдан јаранды. Шаир «нишанлы гызын һүзн, кәдәр ичиндә јалгыз инләмәсини, сәрвәтә сатылмасыны, зиндана атылмасыны» үрәк јанғысы илә гәләмә алырды.

«Нишанлы гыз» ше'ринин мәнбәләрдә јазылма тарихи 1908-чи ил көстәрилсә дә, о илк дәфә 1910-чу илдә «Һәгигәт» гәзетинин үчүнчү нөмрәсиндә чыхмышды. Бәс нечә олмушдур ки, Мирзә Ҹәлил она 1908-чи илдә ејни адла пародија јазмышдыр? Әһвалат беләдир: Шаиг 1908-чи илдә ше'ри јазараг Тифлисә, «Молла Нәсрәддин» журналына көндәрир. Мирзә Ҹәлил ше'рин сәккиз мисрасыны хатырламагла, она пародик ҹаваб јазыр. Бурада «Нишанлы гыз» ағлаја-ағлаја дејир ки, «еј мәним гара бәхтим, нә оларды ки, мән анадан олајдым Фрәнкистан шәһәринин бириндә, атамын ады олајды Фридрих, анамын ады олајды Августина, мәним адым олајды Марија... вә атам, анам мәни гоча кишијә вермәк истәјәндә, бир сөз данышмаға ихтијарым олајды». Нәзм вә нәсрлә јазылмыш әсәрләрдә Шаиглә Мирзә Ҹәлилин үслублары ајрылса да, амаллары бирләширди. Тәнгидчи Сејид Һүсејн «Нишанлы гыз» ше'ри илә әлагәдар јазырды: «1908-чи илдә гејри-рәсми олараг бизим бир әдәби ҹәмијјәтимиз вар иди... Бир күн билмирәм нәрәдә исә:

Мүзлүм кечәдә нишанлы бир гыз,
Бир һүзн, әләм ичиндә јалгыз —

бејтилә башлајан Абдулла Шаигин бир ше'ринә тәсадүф етдим. Е'тираф етмәлијәм ки, јени әдәбијјат һаггында мәнә мүәјјән бир фикир верди. Бу ше'ри дәфтәрчәмә јаздым... Ше'р мәҹлис үзвләринә дә тә'сир бурахды».

Шаиг өзү дә «Молла Нәсрәддин» журналындакы материаллардан тә'сирләнирди. Онун 1910-чу илдә јаздығы «Бир мәләкә» ше'ри «Молла Нәсрәддин»ин Зәнкәзур маһалындакы ачлығы гәләмә алан јазыларынын тә'сири илә јаранмышды.

Шаигин «Молла Нәсрәддин»лә әлагәси бир тәрәфдән дә досту Сабирлә бағлыдыр. Сабирин журналда мүнтәзәм иштиракы вә сатирик ше'рин бајрагдарына чеврилмәси онун журнала марағыны күчләндирирди. Е'тирафына көрә һәмин илләрдә өзү дә журналда «Кечәл»

А. Шаиг 1911-чи илдә Бакыда.

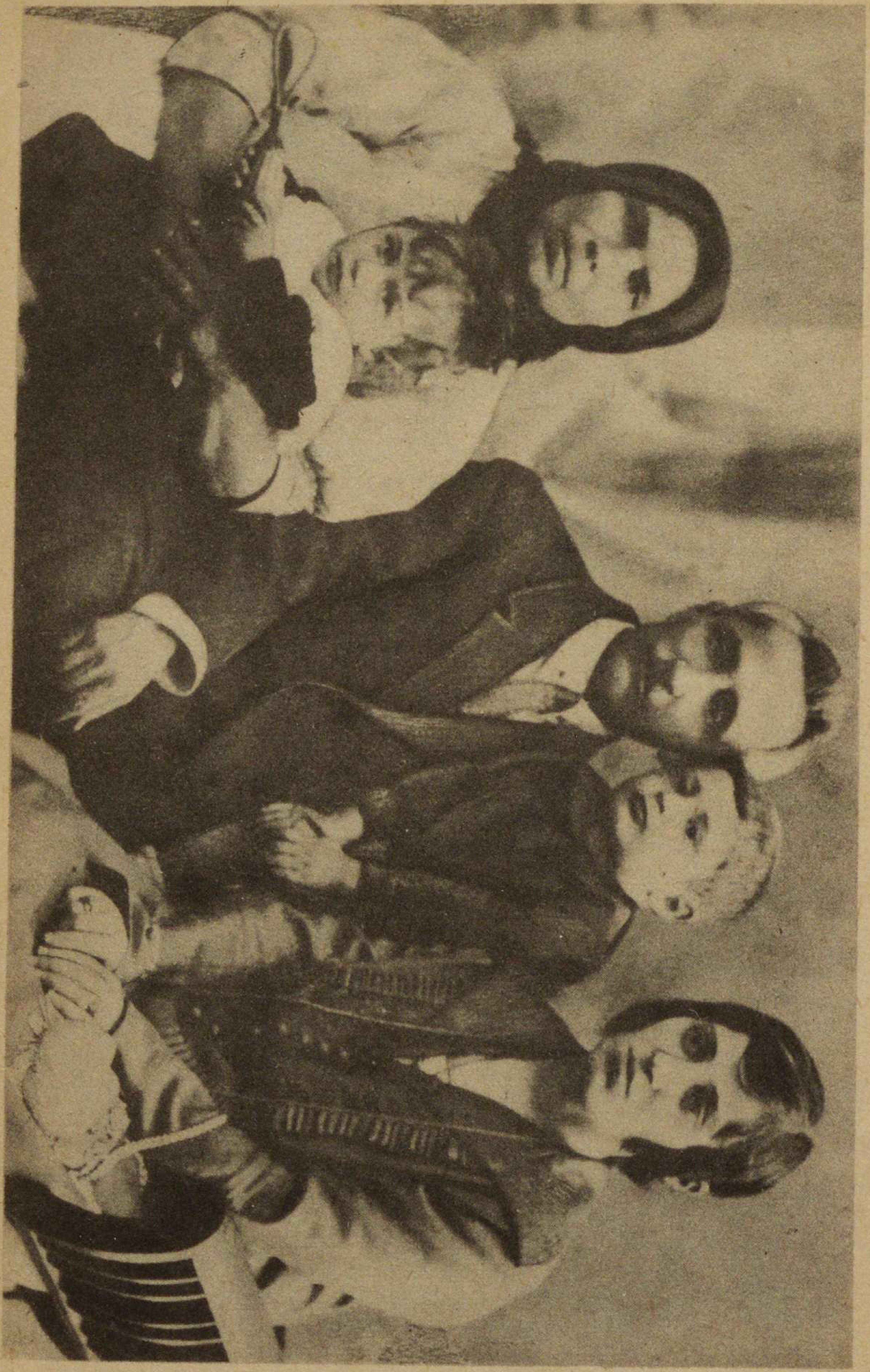

А. Шаиг өмүр јолдашы Шаһзадә ханым вә оғлу Камал илә бирҝә. Сол тәрәфдә хидмәтчи гадынын гучағындакы исә Шаигин гызы Күлбәниздир.

имзасы илә кичик фелјетон вә јазыларла чыхыш етмиш, һәтта Сабирин тә'сири илә бир нечә сатирик ше'р дә јазмышды. О, хүсусилә Сабир ше'ринин форма вә мәзмунундан фајдаланырды. Сабирин «Әкинчи» (1907) вә Шаигин «Әкинчи вә хан» (1913) ше'рләриндә мөвзу вә үслуб јахынлығы даһа ајдындыр. Шаигин Фүзули гәзәлиндән истифадә јолу илә јаздығы «Алданма» ше'ринин тәнгид үсулу да Сабир сатиралары илә сәсләшир.

1910-чу илләрдә дә Шаиг каһ романтик, каһ сатирик, каһ да ҹидди ушаг ше'рләри јазырды. Ән чох исә романтик, лирик ше'рләрдә, ушаг әсәрләриндә өз мәгсәдинә наил олурду. Өзү дә е'тираф едир ки, «мән ҹидди мөвзулары гәләмә алдығым заман јазмагда бир о гәдәр чәтинлик чәкмирәм. Анҹаг арада комик сурәтләр дә јаратмаг лазым кәлир. Бу дөврдә гәләм артыг ишләмир».

Үмумиликдә исә сатира вә јумор Шаиг јарадычылығында тәсадүфи һал дејилди. Һәмин хүсусијјәт «Молла Нәсрәддин» вә Сабирлә кәлмишди, сејрәк-сејрәк дә олса өз бәһрәсини верирди.

Шаиг педагожи фәалијјәти илә әдәби јарадычылығыны паралел инкишаф етдирирди. Бу ики саһә әслиндә онун фәалијјәтини тамамлајырды. Елә 1910-ҹу илдә онун «Ушаг көзлүјү» вә «Күлшәни-әдәбијјат» дәрсликләри чапдан чыхды. Садә шәкилдә һазырланан «Ушаг көзлүјү»ндә шаирин сон илләрдә јаздығы бир сыра ушаг ше'рләри топланмышды. Ше'рләр әдәби-педагожи мүһитдә марагла гаршыланды. Мүәллиф гәләм достларындан, мүәллим вә тәләбәләрдән чохлу тәшәккүр мәктублары алды. Һ. Ҹавид 18 октјабр тарихли мәктубунда јазырды: «Икинчи китаб илә «Ушаг көзлүјү» Гафгазијада биринчилији газанаҹаг нүмунәләрдәндир». Мaариф хадими вә мүәллим досту Ҹ. Мәммәдзадә Ирәвандан билдирирди ки, «Ушаг көзлүјү» әсасында дәрс кечәҹәкдир.

«Күлшәни-әдәбијјат» јухары синифләр үчүн нәзәрдә тутулмушду. Дәрслик фарс дилиндә иди вә Сә'ди, Гаани, Руми кими сәнәткарларын әсәрләрини әһатә едирди. Китабда Шаигин Хорасанда икән И. А. Крыловдан тәрҹүмә етдији «Шир вә пишик», «Ики ҹамыш», «Әнтәр вә ејнәк», «Мүждә вә сичан» тәмсилләри дә вар иди.

ҺӘЈАТ ВӘ ИДИЛЛИЈА

Шаигин 1920-чи илә гәдәрки јарадычылығыны там һалда нәзәрдән кечирдикдә инамла дејә биләрик ки, о, әсримизин әввәлләриндә романтик шаир кими танынмышдыр. Дүздүр, онун бу дөврдә јаздығы ушаг ше'рләри дә чохдур вә бә'зи сатирик ше'рләри дә вардыр. Лакин онун јарадычылығынын ана хәттини әсасән романтик ше'рләр мүәјјәнләшдирир. Лакин бунунла белә Шаигин «Мәктуб чатмады» вә «Көч» әсәрләрини изләмәк дә мараглыдыр. «Мәктуб јетишмәди» әдәбијјатымызда реалист һекајә адландырылыр.

«Мәктуб јетишмәди» (1908) Шаигин Сабунчуда мүәллим ишләдији вахт фәһлә һәјатынын мүшаһидәси вә иртича илләринин тә'сири илә јаранмышды. Јығчам портрет-һекајә вахтында ишыг үзү көрә билмәмиш, јалныз сонралар 1915-чи илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә чыхмышды. Һекајә индијә кими бир чох дәрсликләрә салынмыш, һаггында тә'рифли сөзләр дејилмишдир. Бунун сәбәби нәдәдир? Онун тәбиилијиндә вә һәјатилијиндә. Јазычы ади бир нефт фәһләсинин симасында минләрлә әмәкчинин образыны үмумиләшдирмишдир.

Һәмин мөвзу әсримизин әввәлиндә ермәни вә күрчү јазычыларынын да диггәт мәркәзиндә иди. А. Ширванзадә, И. Евдошвили вә башгалары бу мөвзуда әсәрләр јазмышлар. 1896—1904-чү илләрдә Бакыда Нобел нефт мә'дәнләриндә чалышан И. Евдошвилинин «Фантан» һекајәси илә «Мәктуб јетишмәди» арасында јахын сәсләшмә вардыр. Абдулла («Фантан») илә мәшәди Гурбан («Мәктуб јетишмәди») ејни талели адамлардыр. Гәзанч үчүн Аразын о тајындан кәлән Гурбан «гышын дондуручу бир күнүндә ушагларын анасына» тәскинлик мәктубу јаздырыр. Сүжет кәркинлији дә бурадан башлајыр. Нефт фантаны саһибкар Һачы Гулуја севинч, мәшәди Гурбана фәлакәт кәтирир. О, мәһв олур. Бөјүк үмидлә јаздырдығы мәктубу көндәрә билмир, чибиндә галыр. Сәфәрлә Тарывердинин сөзләриндә бир инилти, сызылты дујулур: «Јазыг Гурбан, мәктуб чатмады». Сабаһ онлары да белә бир фачиә көзләјир.

Иртича илләриндә гәләмә алынан һекајәдә Шаиг ади, сырави бир фәһлә сурәти јаратмышды. Һекајәдә капиталистләрин пула еһтирасынын, фәһләләрин ағыр һәјатынын чанлы тәсвири диггәти даһа чох чәлб едир. Гурбанын шикајәтләри, Сәфәрин «бу јерләрин һәр күшәсинә ајаг бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан ишчи сүмүјү көрәрсән, ишчи фәрјады ешидәрсән» сөзләри бир е'тираз, иттиһамнамә кими сәсләнир. Һекајә һәм дә Шаигин көзәл насир кими формалашмасындан хәбәр верирди.

«Көч» повести (1910) «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән чәми ил јарым сонра јазылды, «Күлзар» дәрслијиндә чап олунду. Сонралар мүәллиф онун үзәриндә мүәјјән дәјишикликләр апарды, «Алачығымыз», «Ики пәһләван», «Кәрим бабанын атасы», «Аркадашым Рза» һиссәләрини артырды. Повест тәкчә Шаиг јарадычылығында дејил, милли нәсримиздә диггәтәлајиг һадисә иди. О, совет дөврүндә рус, украјна, күрчү, ермәни, литва вә башга дилләрдә дә чап олунмушдур.

«Көч»үн мөвзусу мүәллифин өзүнүн шаһиди олдуғу һадисәләрди. Онун орижинал гурулушу, никбин руһу, ширин үслубу вардыр. Повестдәки форма вә мәзмун вәһдәти Шаиг нәсринин јени хүсусијјәти кими өзүнү көстәрирди. Мүәллиф хатирәләр аләминә, дағлара, јајлаглара үз тутдугча гајнајыр, чошур, романтик арзуларла говушурду. О, өзү дә «милјонлар сәлтәнәтиндән» узаглашдығы вахт динчлији, көзәллији тәбиәтин әвәзсиз, әсрарәнкиз кушәсиндә тапырды.

Шаиг һәлә Тифлисдә олдуғу илләрдә һәр јајы сәфалы Мухран вә Гочор јајлагларында кечирирди. «Көч» дә һәмин тәәссүратлардан јаранмышды. Тәбиәтин о зәнкин вә кениш гучағында нә гәдәр чанлы лөвһәләр, унудулмаз хатирәләр варды! «Ушаглыгдан гәлбинин дәринликләринә көмүлмүш... о гијмәтли вә силинмәз хатирәләр» әдибин лирик ше'рләриндә кәкләнирдисә «Көч»дә нәғмәјә чеврилирди. Повести вәрәгләдикчә Шаигин ушаглығы, ата-анасы, гоһумлары, јајлаг гоншулары бир-бир көзүмүз өнүндә чанланыр. Бүтөвлүкдә «Көч» хатирәләрдән ибарәт идиллик повестдир. Идиллијада исә ана тәбиәтә, дағлара, чөлләрә мәфтунлуг сәчијјәвидир. Әсәрдә вәтәнә мәһәббәт, гәлби бүллур кими тәмиз әмәк адамларына рәғбәт чох күчлүдүр.

...Шаигин јајлагда мәшғәләси чијәләк, кәбәләк јығмаг, гуш јувасы ахтармаг, балыг тутмаг, дашларын, ағачларын дибини газыб булаг дүзәлтмәк олур, һәрә газдығы булаға өз адыны верир. Ким билир инди Мухран јајлағында нә гәдәр булаг вар. Бунларын арасында јәгин ки, Шаиг булағы да дурур. Нә гәдәр адам бу булагдан су ичир, саһибинә рәһмәт охујур...

Јамјашыл дәрәләрдән, гојун-гузу мәләшмәсиндән булагларын шырылтысындан, булудларын курултусундан вәчдә кәлән Шаиг чобан һәјатындан, халг маһныларындан да һәзз алырды. Маһныларда әләм дә варды, нә'шә дә... Бүтүн бунлар «Көч» повестиндә бөјүк илһамла гәләмә алынмышды.

Шаиг гәлби тәбиәт гәдәр тәмиз инсанлары да хүсуси мәһәббәтлә тәсвир едирди. Кәрим баба вә Ајрым гызы белә инсанларды. «Алтмыш јашларында, гысабојлу, көксү вә күрәкләри енли» Кәрим баба нағыл вә дастанларымыздакы хејирхаһ гочалары, Дәдә Горгуду, Короғлунун атасы Алы кишини хатырладыр. Бу «дағлар солтаны» чаванлыгдакы икидлији илә өјүнмүр, сојугда, боранда һамынын көмәјинә чатыр, елатын әсл ағсаггалына чеврилир. Онун данышығы да, зарафатлары да инчә, мә'налыдыр. Кәрим бабанын пәләнк ову барәдәки сөһбәти дә ибрәтамиздир. Һамы пәләнк өлдүрән Кәрим бабаны тә'рифләдикдә онун үрәји көврәлир, көзләри јашарыр, түфәнки атыб, пәләнкин габағында диз чөкүр, үз-көзүндән өпә-өпә дејир: «Борчалы торпағында бир икид вар иди, о да бу күндән јашамыр».

Ајрым гызы да бир характер кими чанлыдыр. Кәрим бабанын «ағзында ајрым гызы дејирсән» сөзләриндә бөјүк мә'на вар. Бу чалышган, намуслу гадын мә'нәви аләми илә Азәрбајчан гадынларынын ән көзәл хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирмишди. Онда Ширин гејрәти, Бурла хатун сафлығы, Һәчәр чүр'әти вар. «Бу пәһләван арвад кишидән артыгдыр», — елат да Ајрым гызыны бу чүр гијмәтләндирир.

Ајрым гызы илә Кәрим бабанын рәфтарынын тәсвири дә орижинал вә тәбиидир. Мүәллиф лирик һашијә вә рич'әтләриндә дә өз үслубуна садиг галыр, әлван, ајдын бојалар ишләдир. Јери кәлдикчә Кәрим бабаларын, Ајрым гызларынын «дәрди-сәрини» дә хатырладыр. Мүәллифин әсас мәгсәди исә бол сәрвәтли вәтән торпағына, онун дағларына, чөлләринә сонсуз мәһәббәт һисси ашыламаг, кәнч нәслин онун гәдрини билмәјә, ону үрәкдән севмәјә чағырыш иди.

Шаиг истәр реалист, истәрсә романтик әсәрләриндә һәјатын дәрин кушәләринә нүфуз едирди. «Мәктуб јетишмәди», «Көч» әсәрләриндә чанлы, реал инсан сурәтләри, онларын арзу вә әмәлләри, һәјат вә мәишәти усталыгла тәсвир олунурду.

VI. СӘДАГӘТ

Дост узаг олмагла көнүл јад олмаз,
Өлүнчә көнлүмдә вар нишанасы.

АШЫГ ӘЛӘСКӘР

«БӘДБӘХТ АИЛӘ»

Меһри ханым өзүнү хошбәхт сајырды. Јусиф вә Шаиг артыг ад-сан газанмышдылар. Меһри ханым истәјирди ки, онлары евләндирсин, аилә-ушаг саһиби кими көрсүн.

1905—1906-чы илләр Шаигин кәнчлијинин чошгун вә гајнар дөврү иди. О, өзү дә евләнмәк фикринә дүшмүшдү вә охумуш, мәдәни гыз ахтарырды. Дүнјакөрмүш зијалы досту Мәһәррәм әми дә белә мәсләһәт едирди. Лакин зијалы гызларын чоху варлы аиләләрдән иди, «муштәриләри» дә чох олурду.

Шаиг анасы илә Кәрбәлајы Мирзә Јусифовун мүлкүндә галырды. «Кәблә Мирзә тәмиз, меһрибан вә сөһбәтчил бир киши иди». Онун Разијә адлы бирчә гызы вар иди вә Меһри ханымын да чох хошуна кәлирди. О, тез-тез Шаигин јанында Разијәни тә'рифләјир, оғлунун гәлбиндә она мәһәббәт ојатмаға чалышырды. Нәһајәт, Меһри ханым бир күн мәгсәдини ачыг-ајдын оғлуна билдирди:

— Билирсән, Абдулла, охумуш гызы алмаг истәјирсән, охумуш гызлар одур еј, чејранын белиндә. О гызлар варлы оғланларыны гојуб сәнә кәләрми? Јашын кечир, евләнмәк вахтындыр. Мән дә чаван өмрүмү сизин јолунузда гојмушам, сәни ев-ешик саһиби етмәк мәним арзумдур. Разијәдән јахшы гыз тапмајачагсан. Һәм јахшы аиләдәндир, һәм дә хошхасијјәт... Ата-анасы да сәни өз оғланлары кими истәјирләр.

Гызы Абдулла да көзалтыламышды, амма јахындан көрмәмишди. Бачысы Ругијјә Разијә илә рәфигә иди. Бир күн о, Разијәни евә чағырды. Гапынын арасындан

Разиіәјә диггәтлә бахдыгдан сонра Абдулла гызы бәјәндијини анасына сөјләди. Үч күн сонра Меһри ханым севинә-севинә елчи кетди.

1906-чы илдә Шаиглә Разијә евләндиләр. Бу издивач «јашча гоча, фикирҹә ҹаван» Мәһәррәм әмини дә севиндирди. Разијәнин јаваш-јаваш охумаг-јазмаг өјрәндијини дә көрүб о, разылыгла Шаигә деди:

— Һә, Мирзә Абдулла, јанылмамысан. Бакылы гызы јахшы гыза охшајыр.

Онларын һәјаты «динҹ вә бәхтијар» кечирди. Лакин Разијәнин әввәлки хәстәлији баш галдырырды. О, кәнҹ һәјат јолдашыны һәр ил мүаличә етдирирди. 1908-чи илин јајында исә анасы илә бәрабәр ону Губаја апарды. Бурада Шаиг Рустов, Гонагкәнд, Нүкәди вә Чичи кәндләриндә олду, мараглы һәјат материалы топлады. Сонралар «Пирин кәрамәти», «Ағлашма» һекајәләри мәһз һәмин тәәссүрат әсасында јаранды.

Шаигин ҹидд-ҹәһдләринә бахмајараг, Разијәнин хәстәлији кет-кедә шиддәтләнирди. Һәкимләрин мәсләһәтилә о, Разијәни јајда Железноводскијә апарды. Петербургдан кәлмиш профессор Рачински кәнҹ мүәллимә гајғы илә јанашды:

—Сиз касыб мүәллимсиниз. Бу гызы илләр узуну мүаличә етдирмәкдәнсә ҹәррaһ јанына апарын. Бу јолла ону бир һәфтәјә сағалтмаг олар.

Лакин Разијәнин ата-анасы ҹәррaһијјә әмәлијјатына разылыг вермәдиләр, онлары кери, Бакыја чағырдылар. Бакыда хәстәнин вәзијјәти даһа да ағырлашды. 1911-чи илин нојабрында ону Гара шәһәр хәстәханасына гојдулар. Ҹәррaһијјә әмәлијјаты кечирилди. Артыг кеч иди. Разијә бурада вәфат етди... Ағыр анларда дост-танышлар она үрәк-дирәк верди. Тифлис, Ирәван, Кәнҹә, Гори вә башга шәһәрләрдән дә тәскинлик мәктублары, телеграмлар алды...

Уғурсуз аилә һәјаты узун мүддәт Шаиги динҹ бурахмады. «Шаир вә гадын» (1911) адлы мәнзум пјес, «Дәфтәри-һиҹран» (1911), «Бәхтсиз рәфигәмә» (1912), кими силсилә ше'рләр дә вахтсыз һәјатдан кедән Разијәнин хатирәсинә һәср едилди. Бу әсәрләрдә кәнҹ шаирин һәсрәт вә үрәк чырпынтылары ифадә олунурду:

Ики әнис — ики мунис јашардыг азадә,
Јох иди бир ғәмимиз, дәрдимиз бу дүнјадә.
Ајырды бир-биримиздән фәләк ситәмлә бизи,
Бу Шаигин сәнә ган ағласын мүдам көзү.

Сән өлдүн, аһ, верәм гәлбими мәним дағлар,
Унутмам, өлсәм әкәр, торпағым да ган ағлар.

Шаиг ше'рләри Ф. Көчәрлијә вә Ҹ. Мәммәдзадәјә дә көндәрди. Ф. Көчәрли Горидән Шаигә јазырды: «Дәфтәри-һиҹран» сәрлөвһәсилә јазылмыш ше'рләриниз дәхи синәләрә дағ чәкән вә үрәкләри јандыран аһ вә наләләрдир; һиҹран оду илә јанмајан үрәкләр онлары дәрк едә билмәз».

Шаигин бәдбәхт севкилиси илә хәјали көрүшү, һәјатдан, таледән шикајәти «Шаир вә гадын» мәнзум пјесиндә, «Бири сәнсән, мәләјим, бири мән» (1913) ше'риндә дә тә'сирли иди.

О, «Шаир вә гадын» әсәрини 1911-чи илин јај тә'тилиндә С. Һүсејнә охуду. С. Һүсејн дә севкили мүәллиминин аилә фаҹиәсинә үрәкдән ачыды.

1911-чи илдә битән «Бәдбәхт аилә» романы да Разијәјә итһаф едилмишди. Зәһранын мәһәббәти, Күллү вә Дурсунун сәркүзәшти, әсәрин мараглы сүжети вахты илә Разијәнин чох хошуна кәлмишди. 1912-чи илдә китабча шәклиндә бурахылан роман пулсуз мәктәбләрә пајланды. «Бу милли роман рәфигеји, мәрһумәмин һәјатында чох хошуна кетдији үчүн бу китабчаны онун јадикарына итһаф едирәм вә бундан һасил олан паралар да мәһрумәнин еһсаны олмаг үзрә фәгир мәктәб шакирдләринә ианә олаҹагдыр».

Бүтүн бунлар кәнҹ шаирин бәдбәхт рәфигәсинә сәдагәт вә вәфасыны, аилә сәмимијјәтини көстәрирди. Гејддән о да анлашылыр ки, Шаиг нәинки Разијәјә савад өјрәдир, һәтта өз тәзә әсәрләрини дә илк дәфә она охујурмуш.

Шаигин Разијәјә олан сәмими һиссләри, үрәк дөјүнтүсү «Әзаб вә виҹдан» романынын үмуми руһунда да нәзәрә чарпыр. Дүздүр, бир сыра әдәбијјатшүнаслар романын 1905-чи илдә јазылдығыны сөјләјирләр. Бизҹә Шаиг романы 1905-чи илдә башламыш, сонралар бир дә онун үзәринә гајытмышдыр. «Әзаб вә виҹдан» бәдбәхт севкилиләрин маҹәралы мәктубларындан ибарәт «мүтәшәккил роман» иди, әсримизин әввәлләриндә бир-биринин ардынҹа чыхан бир чох сентиментал-маҹәра романларындан һеч дә зәиф дејилди.

Романда диггәти ҹәлб едән ҹәһәт Рәмзијјә — Ситарә хәттидир. Ситарә Шаигин баҹысы Ругијјәни, Рәмзијјә исә һәјат јолдашы Разијәни јада салыр. Шаигкил роман јазыландан әввәл дә Разијәкилин евиндә кирајә-

нишин идиләр. Бачысы Ругијјә илә Разијәнин сәмими достлуғу инчә гәлбли Шаигә хош тә'сир бурахмышды. Романда да Рәмзијјә севән, Ситарә исә онун севинч вә кәдәрини үрәкдән бөлүшдүрән бир сирдаш кими верилир. Ким билир, бәлкә дә мүәллиф сијаси-ичтимаи мәсәләләр барәдә даһа чох дүшүндүјү үчүнмү, шәхси һәјаты илә сәсләшдијинә көрәми, ја һансы сәбәбдәнсә романы сағлығында чап етдирмәмишди. Һалбуки әдиб «Әзаб вә вичдан»дан бәдии чәһәтдән зәиф әсәрләрини белә тәзәдән ишләјиб чап етдирирди.

«БАЛА ШАИР»

Шаиг Сүлејман Сани илә 1907-чи илдә једдинчи шәһәр мәктәбиндән достлашмышды. О, «меһрибан рәфтарлы, ширин дилли» мүдирин симасында әсл јолдаш, сирдаш тапмышды. Онлар тез-тез әдәби-мәдәни һәјата, ичтимаи мәсәләләрә аид фикир мүбадиләси едирдиләр. Шаиг она лирик ше'рләрини, Сүлејман Сани исә Гори семинаријасынын сон синфиндә јаздығы тәәссүратыны охујурду. Шаиг онун «Тамаһкар» пјесинин уғурларындан данышыр, «сәндә јазычы руһу, јазычы исте'дады, јазычы гәләми вар», — дејә ону јени әсәрләр јазмаға һәвәсләндирирди. Сүлејман Санинин мәшһур «Ѓорхулу нағыллар»ы (1912—1914) да бу сөһбәтдән сонра јазылды. Шаиг «Горхулу нағыллар»ы чох бәјәнир, бурадакы һәјат мачәрасыны хошлајырды.

...1908-чи илин јај тә'тили иди. Дәрсләр јеничә гуртармышды. Мәктәбә фотограф кәлмишди. Мәктәб мүдири С. Сани Шаиги чағыртдырды. Онлар шакирдләрлә биркә шәкил чәкдирдиләр, «гој кәләчәјә јадикар галсын» дедиләр.

Бир күн С. Сани, Шаиг вә Тифлис педагожи институтуну битирмиш Сүлејман Әбдүррәһманбәјзадә бирликдә дәниз сәјаһәтинә чыхдылар. С. Әбдүррәһманбәјзадә Шаигә деди:

— Бала шаир, бизим дәниз сејримизә даир елә бурадача бир ше'р де, јаз, гој јадикар галсын.

Шаиг бурадача гәләм, кағыз чыхарыб ше'ри јазды:

Һава сакит, дәниз дурғун, бу көнлүм ағлајар, күлмәз,
О инсафсыз көзәлләр чүнки бу көз јашымы силмәз.
Отурсајды јанымда күл јанаглы, назлы дилбәр,
Ачардым бу гајыгда ше'рим илә башга бир кишвәр.
Фәгәт әтрафымы алмыш бүтүн чиркин, һәзин сима,
Олур бахдығча гәлбимдә ачы фәрјадлар пејда.

Сүлејман Сани санки севинди, адашына мүрачиәтлә: «Бу да сән истәдијин ше'р», — деди. Лакин достларын инчә зарафатындан һеч кәс инчимәди.

1905-чи илдән таныдығы Нәчәфбәј Вәзировла Шаигкил 1909-чу илдән јахын гоншу олмушдулар. Н. Вәзиров она гајғы илә јанашыр, өз һәмјашлары кими ону «Бала шаир» чағырырды.

Н. Вәзировун тәклифи илә онлар 1909-чу илин јајыны Дағыстанын Дашлагар дағларында кечирмәји гәрара алдылар. Бу тәклиф бир-биринә иснишән Күршад ханымла Меһри ханымын да үрәјиндән олду. Шаиг хәстә Разијәни Железноводскдән Дашлагара кәтирәркән Н. Вәзиров вә Ә. Оручәлијев артыг Дашлагарда идиләр. Күнләри бирликдә хош кечирди. Тез-тез аиләви гонаглыг тәшкил едирдиләр. Бир күн гонаглыг заманы Нәчәфбәј гәдәһи көтүрүб үзүнү Шаигә тутду:

— Бала шаир, биринчи сөз сәнә верилир... Бу мәнзәрәјә јахшы бах, елә бир ше'р де ки, Дашлагардан бизә јадикар галсын.

«Бала шаир» башы чалмалы дағлары, јашыл мешәләри, мәхмәр орманлары нәзәрдән кечириб азча фикирләшдикдән сонра бәдаһәтән деди:

Ашигәм Дашлагарын дағлығына,
Мешә орманлығына, бағлығына,
Бахыныз бир пловун ағлығына,
Ичәјин Нәчәфбәјин сағлығына!

«Бала шаирин» һазырчаваблығына, исте'дадына севинән Нәчәфбәј ону гучаглајыб өпдү.

Кәнч шаирлә тәчрүбәли драматург арасында сәмими мүнасибәт сонралар да давам едирди. 1913-чү ил нојабрын 13-дә Н. Вәзировун әдәби фәалијјәтини 40 иллик јубилејиндә фәал иштирак едән Шаиг һәрарәтли бир ше'р дә јазды. Ше'р јубилеј кечәсиндә Балаханы гыз мәктәби адындан охунду:

Бу милләтчин кениш, парлаг, мүзәјјән бир чығыр ачдын,
О јолларда ишыглардан чичәкләр, тохумлар сачдын.
Јаша, еј јоми-али гәһрәманы, фәхрү-иззәтлә!
Јаша бу сағлам үнсүрлә, јаша бу шанлы милләтлә!

Шаигин јахын достларындан бири дә Һүсејн Чавид иди. Онунла һәлә 1905-чи илдә таныш олмушду. 1910-чу илдә Чавид Тифлисдә јашајырды. Шаиг доғма јерләрин һавасыны, тәравәтини онун мәктубларындан алырды. Чавид дә Бакыда әдәби мүһитдәки јениликләри Шаигин васитәсилә өјрәнирди. Бу илләр һәр ики

шаирин јарадычылығында ахтарыш дөврү иди. Онларын јарадычылығында охшар чәһәтләр дә вар иди. Мүнтәзәм мәктублашыр, бир-биринин јарадычылыг планларындан һали олурдулар.

Шаигин архивиндә Чавидин бир нечә мәктубу галыр. Бунлардан бири 1910-чу ил ијунун 22-дә јазылмышдыр. Мәктубдан ајдын олур ки, Чавид 1910-чу илин мај ајында Бакыја кәлмиш, Јусиф вә Шаиглә көрүшмүшдүр. Мәктубда охујуруг: «Әфәндим, һәзиранын бешиндә Бакыдан бөјүк бир гарышыглыг ичиндә ајрылдым... Кәнчәдә гардашым Абдулла Тофигә үч күн мүсафир галыб, алты-једди саата гәдәр дә Тифлисдә кәздим. Сонра... Нахчывана тәрәф әзимәт етдим». Чавидин Шаигә икинчи мәктубу 1910-чу ил 27 ијул тарихиндә јазылыб. «Севкили достум, мөһтәрәм гардашым» сөзләри илә башланан мәктубда Чавид «Османлы дилиндән дәрс вердијини», хәстәханада јатдығыны билдирир вә јазырды:« Јусиф чәнабларына мәндән чох-чох салам сөјләјин. Мүмкүн олса «Тарихи-исламијјәт»ин икинчи чилдини почта васитәсилә Тифлис, Шејтан базары, 6-чы участок, Мәшәди Әлиәскәр Бағыров Нахчыванлы адресинә көндәрин вә Рәсизадә Һүсејн Чавидә верилмәсини дә ајрыча гејд един».

Јери кәлмишкән көстәрәк ки, бу һәмин Мәшәди Әлиәскәр Бағыров иди ки, һәлә 1905-чи илдә Ч. Мәммәдгулузадә илә бәрадәр «Гејрәт» мәтбәәсини алмышды. О, Тифлисдә башга зијалыларла да әлагә сахлајырды. Шаиг һәмин мәктуба әсасән достунун арзусуну мәмнунијјәтлә јеринә јетирир, үстәлик өзүнүн «Ушаг бағчасы» дәрслијини дә Һ. Чавидә көндәрир. 1910-чу ил октјабрын 18-дә Чавидин Шаигә тәшәккүр мәктубунда охујуруг: «Тарихи-исламијјәт» ики һәфтә әввәл мәнә јетишди, тәшәккүр едирәм. Тә'лифатыныздан «Ушаг көзлүјү»нү ајрыча зијарәт етдим... Ики кәлмә илә дејә биләрәм ки,... «Ушаг көзлүјү» Гафгазијјәдә биринчилији газаначаг нүмунәләрдәндир...»

Сәдагәтли достун сәхавәтли сөзү онун тәмәннасыз хидмәтинә алгыш иди. Шаиг дә Чавидин әсәрләри һаггында мәһәббәтлә данышырды. Хүсусилә, Чавидин 1910-чу илдә јаздығы «Ана» пјеси ону чох севиндирирди. Шаиг јазырды ки, «Ана» драмы мәндә онун һәм бөјүк шаир, һәм дә бөјүк драматург олачағы гәнаәтини ојатды. Һәмин гәнаәт дә гәләм достуна инамдан, исте'дадына мәһәббәтдән доғурду.

1911-чи илдә дә Шаиг мәһсулдар ишләјирди. Һәмин илдә чыхан «Тыг-тыг ханым», «Јахшы арха» вә «Түлкү һәччә кедир» мәнзум һекајәләри вәтән балаларына һәдсиз севинч бәхш етди. Шаиг бу китаблары Јереван, Тифлис, Гори, Кәнчә вә башга шәһәрләрә дә көндәрди. Маариф хадимләри вә тәнгидчиләр мүәллифин хејирхаһ ишини үрәкдән алгышладылар. «Бу гисми садә дилдә јазылмыш әсәрләр јеничә башлајыр мејдана кәлмәјә» дејән Ф. Көчәрли мајын 26-да јаздығы мәктубда Шаигин хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирирди. Бунунла јанашы о, әсәрин дилинә аид бә'зи ирадлар тутур вә она Пушкин, Лермонтов, Туркенев кими садә јазмағы, халг дилинин зәнкинликләриндән фајдаланмағы мәсләһәт көрүрдү.

Јајда Шаиг истираһәт үчүн Дилиҹана кетди. Бурада Ирәван мүәллимләр семинаријасыны битирмиш вә јерли мәктәбләрдә јени үсулда дәрс дејән Мирзә Чаббар Мәммәдзадә (1882—1937) илә даһа јахындан достлашды. Онлар мүнтәзәм мәктублашыр, бир-биринин әсәрләринин нәшринә вә јајылмасына көмәк едирдиләр. Бир ил сонра Шаиглә достлуғу барәдә Чаббарын мәктубунда охујуруг: «Бу тәбии көзәллији илә руһа сәфа верән вә гәлби раһәт едән јердә... мәним үчүн ики бөјүк хошбәхтлик үз вериб: бири сәнинлә тәсадүф едиб гардаш олмағым, бири дә... бизим Кәмаләддинин дүнјаја кәлмәјидир».

Дилиҹанда Шаигин кефи көк иди. О, бурада көз охшајан бәнзәрсиз дағларын көзәллији, садә адамларын шән јајлаг һәјаты һаггында бир нечә ше'р дә гәләмә алды. Һәмин ше'рләрдән бири дә «Дағлар султаны»дыр. Шаиг Бакыја гајытдыгдан сонра ше'рләрин әлјазмасыны Ф. Көчәрлијә көндәрди, көркәмли тәнгидчинин фикрини билмәк истәди. Чүнки кечән мәктубунда әввәлки әсәрләринин дилинә зид ирадлары унутмамышды. Ше'рләр Ф. Көчәрлини һәдсиз дәрәчәдә севиндирди, октјабрын 10-да достуна тәбрик мәктубу да јазды. Мәктубда ше'рин мәзијјәтләри белә үмумиләшдирилирди: «Бу јај фәслинин бир һиссәсини Дилиҹан дағларында кечирмәниз бисәмәр галмајыбдыр... «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчуда кәлмәсинә баис олубдур. Фил-һәгигә, чобанларын һаггында јаздығыныз ше'рләр мәним хошума кәлди, нечә кәрәм онлары өзүм үчүн вә шакирдләр үчүн охумушам. Онлара да чох хош кәлиб,

үзүнү көчүрүбләр». Ф. Көчәрли ше'рин көзәллијини онун садәлијиндә вә һәгиги һиссијјатдан доғмасында көрүрдү. Анчаг бундан сонра Шаиг «Дағлар султаны»ны «Мәктәб» журналына тәгдим етди вә ше'р журналын 1912-чи ил 14-чү нөмрәсиндә чыхды.

Шаиг һәлә Диличанда икән мүәллим Чаббарла кәләчәк әдәби-педагожи әлагәләри барәдә вә'дләшмишдиләр. О, Бакыја чатан кими јеничә чапдан чыхмыш мәнзум һекајәләрини Ирәвана көндәрди. Сентјабрын 14-дә исә чаваб мәктубу алды: «Истәкли гардашым Абдулла! Мәним Бакыда гејри бир кәсим, инандығым танышым јохдур» дејир вә атасы Аббасын «Бәдрәгәтүл-әтфал» дәрслијинин чапына көмәк етмәји вә Ирәванда сатмаг үчүн өз китабларынын һәрәсиндән 50 әдәд көндәрмәји хаһиш едирди. Шаиг Оручовлар мәтбәәси илә данышараг «Бәдрәгәтүл-әтфал» дәрслијини чәтинликлә нәшр етдирә билди вә 1912-чи илин илк күнләриндә 588 нүсхә Ирәвана көндәрди. Чаббар 17 јанвар тарихли мәктубунда «әзиз вә севкили гардашына» тәшәккүрүнү билдирир вә тезликлә Ирәван мәктәбләриндә онун «Ушаг көзлүјү», «Күлшәни-әдәбијјат» дәрсликләринин тәдрисинә башлајачағыны билдирирди. Мартда исә өзү Бакыја кәлди. Бурада Шаиг ондан Сүрәјја, Рази вә Зија кими шаирләрин ше'рләриндән нүмунәләр көндәрмәји хаһиш етди. Чаббар апрелин 16-да ше'рләри көндәрди. Шаигә кәләчәкдә нәзәрдә тутдуғу дәрсликләр үчүн лазым олан ше'рләрин бә'зиләрини о, Горијә, досту Ф. Көчәрлијә дә көндәрирди.

1912-чи илдә дәрсләр гуртардыгдан сонра Шаиг динчәлмәк үчүн Мәнкилисә кетди. Ф. Көчәрли дә һәјат јолдашы Бадисәба ханымла бурада иди. Шаиг бир ахшам көһнә достунун көрүшүнә кетди. Лакин Фиридунбәји евдә көрә билмәди, мүтәәссир олду, визит вәрәгәсинә бир нечә ше'р парчасы јазды, гапынын арасына кечирди:

Чохдандыр олмајырды дидарыныз мүјәссәр,
Кәлдим вүсалынызла олсун көзүм мүнәввәр.
Кәлдим, јох идиз сиз, чох-чох тәәссүф етдим,
Көрүшмәјиб сизинлә мә'јус гапыдан кетдим.

Мәнкилисдә Ф. Көчәрли ондан халг бајатыларындан вә шаир Рәмзинин ше'рләриндән нүмунәләр көндәрмәји хаһиш етмишди. Шаиг Бакыја гајыдан кими материаллары көндәрди. Ф. Көчәрли 14 сентјабр тарихли мәктубунда она јазырды: «Бу гисим көзәл бајатыларымызын һәдди-һесабы јохдур. Бунлары чәмләшдириб чапа вермәсәк итиб-батыб кедәрләр. Рәмзинин әш'арындан јаздығыныз нүмунәләр дәхи чох көзәлдиләр. Әкәр онун тәрчүмеји-һалына даир чүз'и бир мә'лумат версәниз, даһа да јахшы оларды... Вахтыныз олдугча өз бәркузидә әш'арыныздан дәхи мәни мәһрум етмәјәсиниз».

Шаиг достлугда мөһкәм вә е'тибарлы иди. Онун достлуғу бир чох һалларда шәхси әлагәдән чыхыб, ичтиман мә'на дашыјырды. Достларла мәктублашмаларда әдәби јарадычылығын, педагожи ишин мүәјјән саһәләри барәдә фикир мүбадиләси едилир, бә'зән ачыг дејә билмәдикләрини јазырдылар. О, Чаббары да мәсләк досту һесаб едир, мәктубларынын бириндә дејирди: «Мән, сән—икимиз дә бир чаныг».

Чаббар 22 ијун вә 8 август тарихли мәктубларында Шаигин хош кәламындан вәчдә кәлдијини, еһтирамыны билдирирди:

«...Сәнинлә мәктублашмағы мән өзүмә фәхр вә сәадәт билиб дә гәбр евинәдәк кағызымын арасыны кәсмәмәји сәнә сөз верирәм. Өзүмү јаддан чыхарсам да, сәни унуда билмәрәм. Мәндән кәнарсан, амма јанымдасан, мәндән узагсан, амма өзүмдәсән». Бунлар характер вә дүнјакөрүшчә, арзу вә әмәлчә бир-биринә јахын олан зијалыларын үрәк сөзләри иди.

VII. ВӘТӘНДАШ-МҮӘЛЛИМ

Мүшдәгиги-меһрибаным Мирзә Абдулла!..
Сизин хидмәтләринизин гәдри-гијмәти јохдур.

Ф. Көчәрли

«КӨЗӘЛ БАҺАР»

А. Шаиг 1911-чи илдән Бакы реални мәктәбиндә чалышырды. Башга милләтләрә бармагарасы бахан мәктәб мүфәттишлијинин, мүдиријјәтин тәзјигинә, ана дили мүәллимләринин аз мааш алмасына, сыхышдырылмасына бахмајараг, кәнч мүәллим мәктәбләрдә мәчбури һесаб един ән шәриәт дәрси әвәзинә чох вахт дил вә әдәбијјат дәрси кечирди.

Бу илин ијулунда Сабирин өлүмү ону даһа чох сарсытмышды. Сон вахтлар шәриәт дәрсиндә Сабир дүһасындан сөһбәт ачыр, онун ше'рләрини тәһлил едирди. Дәрсләрин бириндә гәфләтән мүдир ичәри кирди вә үзүнү синифә чевирди:

— Бу күн дәрсинизин мөвзусу нәдир?

Шакирдләрдән Һәбиб Талышынски тез ајаға галхды, севимли мүәллимини чәтинликдән гуртарды:

— Бу күн дәрсдә мүәллим «мирас» мәсәләсини кечир.

Мүдир архајын вә разы һалда синифдән чыхды.

Тифлис мaариф шө'бәсинин баш мүфәттиши Славинскинин мәктәбә кәлмәси даһа чох һәјәчан доғурду. Шаиг дөрдүнчү синифдә ана дили дәрси апарырды. Дәрслик олмадығындан сечдији әсәрләри шакирдләрин дәфтәринә јаздырмышды. Славински дәфтәрин бирини көтүрүб вәрәгләди вә ше'рләри шакирдләрә тәрчүмә етдирмәјә башлады. «Гадын анадыр» ше'рини бәјәнди.

Шакирдләрдән бири дә Шаигин 1905-чи ил ингилабынын тә'сири илә јаздығы «Нијә учду?» ше'рини охуду. Славински ше'рин нә мүнасибәтлә јазылдығыны сорушдугда шакирд өзү дә билмәдән: «Икинчи думанын

башламасы мүнасибәти илә», — деди. Шаиг бу сәһнәнин хошакәлмәз сонлугла битәчәјини көзләдији бир вахтда сонралар ичтимаи хадим вә јазычы кими мәшһурлашан Тағы Шаһбази тез ајаға галхды:

— Әфәндим, бу ше'р Лермонтовун «Мәләк» мәнзумәсинә бәнзәр бир мәнзумәдир — деди вә мүфәттишин диггәтини мәтләбдән јајындырды.

Шаиг мүәллимлији әсл шәрәф иши билир, тәкчә јазычы вә шаирлијини дејил, бүтүн имканларыны һәмин ишә сәрф едирди.

Бу о дөвр иди ки, елмә, маарифә һәвәс артмышды, амма китаб, дәрслик чәтин тапылырды. Шаигин тез-тез ушаг вә кәнчләр үчүн әсәрләр јазмасы, дәрслик дүзәлтмәси бир дә күнүн еһтијачындан доғурду. Тәкчә 1909—1913-чү илләрдә «Түлкү һәччә кедир», «Шәлә гујруг», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым» кими мәнзум һекајәләр, «Көзәл баһар», «Үрәк тикмәклик», «Чобан» кими пјесләр јазмышды.

1911-чи ил мајын 26-да Ф. Көчәрли Горидән јаздығы мәктубда бу гисм садә дилдә јазылмыш вә маалы өз мәишәтимиздән көтүрүлмүш әсәрләрин чапыны алгышлајыр вә дејирди: *«Бу јолда сизин хидмәтләринизин гәдри-ғијмәти јохдур»*. Бунунла јанашы, о, Шаигин дилиндәки бә'зи чәтин анлашылан сөзләри гүсур һесаб едирди: *«Сизин јаздығыныз көзәлдир, амма гүсур тәрзи-кәмалда вә сөзләрдәдир»* — сөјләјир вә кәнч достуна Вагиф, Закир, С. Әзим, Мирзә Фәтәли, Һ. Зәрдаби әсәрләринин дил садәлијини, һәјатилијини нүмунә көстәрирди.

Шаигин ушаг пјесләри мәктәбләрдә шакирдләр тәрәфиндән ојнанылыр, әзбәр јајылырды. Бу бахымдан илк ушаг пјесләриндән олан «Көзәл баһар» да мараглыдыр. Азадлыг рәмзи олан пјес 1910-чу илдә јазылмышды. Пјесдә рәмз шәклиндә Гыш, Боран, Булуд, Көзәл баһар, Күнәш, Гарангуш, Бүлбүл иштирак едир. Пјес гышын мәғлубијјәти, Көзәл баһарын тәнтәнәси илә битир. «Дәјишди тәбиәт, дәјишди заман» дејәрәк бүлбүл дә азадлыг нәғмәси охујур.

Шаиг елә һәмин ил шакирдләриндән Т. Шаһбази, Б. Талыблы вә Тағы Әлијевин көмәји илә мәктәбдә китабхана јаратмаға тәшәббүс етди. 1911-чи ил мартын 11-дә бу мүнасибәтлә мараглы мүсамирә дүзәлди. Шакирдләр севимли мүәллимләринин «Көзәл баһар» пјесини тамашаја гојдулар. Һәсәнбәј Зәрдабинин һәјат

јолдашы Һәнифә ханым Мәликова өз зијалы гадын рәфигәләри илә тамашаја көзәл бәдии тәртибат вердиләр. Тамаша мүвәффәгијјәтлә кечди. Бир чох мәктәбләрдән тәләбә вә мүәллимләр кәлдиләр. Хүсусилә, Марински гыз кимназијасынын мүдири вә мүәллимләри тамашаны чох бәјәндиләр. Икинчи кимназијанын мүдири тамашадан сонра реални мәктәбин мүдиринә тәәччүблә демишди:

— Ингилаби руһда јазылмыш белә әсәри ојнамаға нә үчүн изин верирсиниз?

Шаиги е'тимадлы вә нүфузлу мүәллим кими таныјан мүдир И. В. Денфер суала чаваб вермәмишди.

«Көзәл баһар» пјесини әлјазмасы шәклиндә охујан Ф Көчәрли 14 ијун 1911-чи ил тарихли мәктубунда Шаигә јазырды: «Бир пәрдәдә «Баһар ханым» үнванында јаздығыныз мәнзумә бәд дејил. Ондан јахшы оперетта әмәлә кәләр. Кечән сәнә мән Тифлисдә падшаһлыг театрында бунун мислини көрдүм, чох хошума кәлди... Сизин јаздығыныз һекајә дәхи дә көзәлдир вә белә зәнн едирәм ки, ондан чох көзәл оперетта чыхар. Бу барәдә Үзејир Һачыбәјов илә мәсләһәт единиз». Ч. Мәммәдзадә дә Ирәвандан јазырды: «Көндәрдијиниз үч нүсхә «Көзәл баһар» вә ики нүсхә «Бәдбәхт аилә» китаблары да вүсул олду. Чох-чох разыјам, гардашым... Китабларын икиси дә артыг дәрәчәдә хошума кәлди. «Көзәл баһар»ы охујандан сонра нә гәдәр шад олдум десәм инанмајачагсыныз. Һеч билирсинизми бу хырдача китабчаныз илә милләт балаларыны нә гәдәр севиндирәчәксиниз!»

Әдиб башга зијалылардан да чохлу тә'риф вә тәшәккүр ешитди. Пјесә бир пәрдә дә артырараг, 1912-чи илдә китабча шәклиндә чап етдирди. Елә о илләрдә бир чох мәктәбләрдә һәвәслә ојнанылды. Шаиг сонраларда әсәр үзәриндә ишләмишдир. «Көзәл баһар»ын совет дөврүндәки мүкәммәл нүсхәси үч пәрдәдән ибарәтдир. Шаиг досту Ф. Көчәрлинин мәсләһәти илә «Көзәл баһар» ушаг операсынын либреттосуну да һазырламыш, пјесин сонуна көзәл гәләбә маһнысы да әлавә етмишдир: «Чан күлүм, чан, чан» нәғмәси бу күн дә мәктәблиләрә севинч кәтирир.

«ӘСРИМИЗИН ГӘҺРӘМАНЛАРЫ»

Шаиг биринчи рус ингилабындан чох шеј өјрәнмишди, һәм дә әдәби јарадычылығы үчүн зәнкин материал топламышды. О, мүасир һәјатдан епик бир әсәр гәләмә алмаг фикриндә иди. 1909-чу илдә «Әсримизин гәһрәманлары» романыны јазмаға башлады. Лакин әсәрин талеји гәрибә олду. Ондан «Ләвһәји-мә'суманә» адлы бир парча 1910-чу илдә «Һәгигәт» гәзетиндә, бир парча «Күлзар» дәрслијиндә, А. Сура итһаф етдији парча исә 1913-чү илдә «Игбал» гәзетиндә чап едилди. Роман әдәби мүһитдә марагла гаршыланды. А. Сур Кәнчәдән 1 Мај тарихли мәктубунда јазырды: *«Ләвһәнизи һәгигәтән бәјәндим. Өтәдән бәри дикәр мәнзумәләринизи дә диггәтлә охујур вә тә'гиб едирдим. Тәбрик едирәм, мүвәффәгијјәтләриниз чох әсаслы... Услубунуз чох lәтиф... Тәсвириниз чох бәдии!.. »*

Досту Сүлејман Сани илә сөһбәти мараглы олса да, Шаиги романы давам етдирмәкдән сојутду:

—Әсәрини охујурам, јахшыдыр, әввәлчә мән елә күман етмишдим ки, Лермонтовун «Зәманәмизин гәһрәманы» сәрлөвһәли романына нәзирәдир. Һеч бир охшары олмаја-олмаја сәрлөвһәсини нә үчүн белә гојмусан?

Шаиг, ше'рләрини үрәкдән севдији Пушкин вә Лермонтовун нәср әсәрләри илә һәлә јахшы таныш дејилди. М. Ј. Лермонтовун «Зәманәмизин гәһрәманы»ны охуду вә тәкчә сәрлөвһәләрин охшарлығына көрә романы јарымчыг гојду.

Газан вә Ашгабад зијалылары да өз мүсбәт мүлаһизәләрини мүәллифә јаздылар. Лакин узун заман о, роман үзәринә гајыда билмәди.

Һәлә кечән әсрин сонларындан Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев кими бир чох јазычылары дүшүндүрән «аталар вә оғуллар» проблеми А. Шаиги дә нараһат едирди. «Әсримизин гәһрәманлары»ндакы коллизија да аталар вә оғуллар арасында чәрәјан едирди: Һачы Кәрим, Аға Мүрсәл вә Әшрәф.

Бакыда ингилаб илләриндә буржуа нүмајәндәләринин әхлаг вә мәишәтинин тәнгиди романда даһа күчлүдүр. Һачы Кәримин оғлу Аға Мүрсәл атасы кими хәсис дејил, исрафчы, гумарбаз, әхлагсыз, әркөјүн бир ағадыр. Онун атасына дедији «гәпик-гәпик јығдығын бу сәрвәти мән овуч-овуч, әтәк-әтәк дағытмасам киши дејиләм»

783—6

сөзләри мөвчуд чәмиjjәтин әхлаг кодексини ата-оғул мүнасибәтләрини jахшы сәчиjjәләндирир. Романын сонунда хәсис милjончунун оғлу әjjаш аға ja чеврилир.

Jазычынын истеһза илә «әсримизин гәһрәманлары» адландырдығы адамлардан бири дә һәмин нәслин нүмаjәндәси Әшрәфдир. О, нә хәсис Һачы Кәримдир, нә дә исрафчы Аға Мүрсәл. О, реални мәктәбин сон синфиндән говулан, охумаг ады илә Москвада авара һәjат кечирән позғун кәнчдир. О, өзүнү зиjалы бәj кими көстәрсә дә, әjjашлыгда вә әхлагсызлыгда атасыны кечир. «От көкү үстә битәр» демиш аталар. О да түфеjли һәjат сүрүр, һәjата оjунчаг кими бахыр. Агибәтләри дә фачиә илә гуртарыр. Бәдбәхт талели аталарын вә оғулларын ачыначаглы һәjатларыны көстәрмәклә Шаиг бу гәнаәтә кәлир ки, түфеjли һәjатын сону jохдур, түфеjли адамлардан нә әсримизә, нә дә халгымыза хеjир дәjмәз. Онлар әсримизин jаланчы «гәһрәманлары»дыр. Инсан аjдын амалла, пак вичданла, намуслу әмәклә учала биләр. Әдиб бир педагог кими кәнчлиjи феодал әхлагындан узаглашмаға чағырыр, онларда jени мүсбәт кеjфиjjәтләр көрмәк истәjирди.

1917-чи илдә Русиjада Октjабр ингилабы галиб кәлдикдән сонра Азәрбаjчанда да вачиб проблемләр ортаjа чыхмышды: ингилаб jолу илә азадлыға наил олмаг. Шаиг 1918-чи илдә романы тамамлады вә онун сонунда сиjаси-ичтимаи мәсәләләрә мүһүм jер верди. Бурада биз әсримизин Мәһәррәм әми, ингилабчы Зәки, кет-кедә һечлиjә jуварланан Әһмәд кими гәһрәманлары илә дә таныш олуруг.

Әһмәд зиддиjjәтли характерә маликдир. О, ушаглыгдан jетим галыр, Мәһәррәм әминин мадди вә мә'нәви көмәjи илә орта мәктәби вә университети битирир. О, һәр чүр чәтинлиjә дөзүр, әзмлә охуjур, хош арзуларла jашаjыр. Онун халгын кәләчәjи, ана дили һаггында Мәһәррәм әмиjә көндәрдиjи сәмими мәктублары һәjәчансыз охумаг олмур. Елә ки о «һәjатын гаранлыг вә горхунч кушәләриндән» «нефт вә милjонлар сәлтәнәтинә» дүшүр, варлы гызла евләнир, думада вәзифә тутур, гәлбиндә шөһрәт һисси баш галдырыр, көзләри гамашыр. Вәтән, халг сәадәти илә jашаjан Әһмәди нә ичтимаи мәфкурәләр марагландырыр, нә дә халгын, вәтәнин мүгәддәраты. Ахырда Мәһәррәм әмиjә, досту Зәкиjә, ән башлычасы исә халгына арха чевирир, әсримизин jаланчы гәһрәманларына гошулур, мүәллифин чох jериндә дедиjи кими «алышмыш гудурмушдан jаман олур» вәзиjjәтинә дүшүр.

Романын ән дәjанәтли образы Зәкидир. Зәки Москвада сосиал-демократларла әлагәсинә көрә университетдән говулуб, һәбс чәзасына мәһкум олунур. Сонра Бакыjа кәлир, даһа чидди фәалиjjәтә башлаjыр, jерли сосиал-демократ партиjасы, Иран «Әдаләт» тәшкилаты илә әлагә сахлаjыр. О, әшрәфләрин гуршандығы jолу писләjир: «Әjjашлығын сону jорғунлуг вә сәфаләт, сәфаләтин сону һечлик вә фәлакәтдир... Сәнин вүчудунун, билиjинин бу халга, бу өлкәjә бир фаjдасы олмаjачагса, нәjә лазымсан?» —деjә досту Әһмәди дә дүз jола чәкмәк истәjир. Зәкидә азадлыға меjл, вәтәндаш вичданынын сәси чох күчлүдүр. Ону һеч бир чәтинлик, горху өз мәсләкиндән дөндәрә билмир, Иран ингилабы чәбһәсиндә фәдакарлыгла һәлак олур. «Әшрәф дә өлдү, Зәки дә. Анчаг о, jубка гурбаны, бу исә азадлыг вә ингилаб гурбаны олду» —сөзләри онларын һәjат фәлсәфәсинин нәгәраты кими сәсләнир.

«Әсримизин гәһрәманлары»нда Мина ханым, Мәрjәм, Сона, Рәмзиjjә кими мүхтәлиф талели, мүхтәлиф арзулу гадынларла да гаршылашырыг. Онлар сакит аилә һәjаты вә хошбәхт олмаг арзусу илә jанырлар. Лакин әсримизин jаланчы гәһрәманларынын гурбаны олур, ганадлары сынмыш вәзиjjәтә дүшүрләр.

Шаигин һәjатда jахындан таныдығы «геjрәтли гоча» Мәһәррәм әми чох кимсәсизләрә арха олмуш, онлары охутмуш, ишә дүзәлтмиш, Әшрәфә, Зәкиjә вә Әһмәдә исә әсл аталыг етмишдир. Лакин о, романда чанлы характерә чеврилә билмир. Мүәллиф ону схематик тәсвирләрлә, биографик мә'луматларла тәгдим едир. О да мараглыдыр ки, Шаиг үрәкдән севдиjи, әмәлини jүксәк гиjмәтләндирдиjи Мәһәррәм әмиjә вә хатиратында да хеjли jер вермиш, онун һәjатынын сон күнләрини гәләмә алмышдыр.

«ГЕJРӘТЛИ ГОЧА»

Шаиг Мәһәррәм әми илә 1906-чы илдә таныш олмушду. О, реални мәктәбин дөрдүнчү синфиндә ана дили дәрси деjирди. Jеничә мүәллимләр отағына кәлмишди ки, хидмәтчи она jахынлашыб деди:

— Абдулла мүәллим, сизи ашағыда бир гоча көрмәк истәјир.

Шаиг мәктәбин һәјәтинә чыхды. Ағсачлы гоча она јанашыб, сәмими саламлашды. Гоча, Мәһәррәм әми иди. Мәһәррәм әми Кәнчә гәзасынын Палчыглы кәндиндән иди. О, ата-анасынын өлүмүндән сонра ики бачысыны боја-баша чатдырмаг хатиринә Кәнчәјә көчмүш, јазы-позу өјрәнмәк хәјалына дүшмүшдү. Орада азәрбајчанча мәктәб олмадығындан русча охумушду. Бачыларыны көчүрдүкдән сонра Петербурга кедиб орада Анна адлы зијалы рус гызы илә евләнмишди. Нәһајәт, 1905-чи илдә јени арзуларла Кәнчәјә гајытды. Фанатизмә, диндарчылыға гаршы чыхдығына көрә ону «Кафир Мәһәррәм» чағырырдылар. Сонра о, Бакыја көчдү. «Ајдын ағыл вә шүура малик гејрәтли гоча» халгы маарифә, мәдәнијјәтә чағырыр, касыб ушагларыны мәктәбә дүзәлдир, мадди јардым көстәрирди. Абдулла мүәллимин јанына да Искәндәр адлы јохсул бир ушағы реалны мәткәбә дүзәлтмәк мәгсәдилә кәлмишди. Бу, Шаигин дә үрәјиндән иди. Гәбул вахтынын кечмәсинә бахмајараг Шаиг онунла бирликдә мүдирин јанына кетди, Искәндәри чәтинликлә олса да мәктәбә дүзәлтдиләр.

Шаиг чаһилләр тәрәфиндән һәр чүр тәһгирә дөзән бу гејрәтли гочанын динә, фанатизмә, чар истибдадына, үмуми керилијә гаршы мүбаризәсини алгышлајырды. Онларын арасында сәмими мүнасибәт јаранды.

Мәһәррәм әми Азәрбајчан зијалыларыны көрүнчә севинир, онлары халгын кәләчәји һесаб едирди. Бир күн бирликдә Губернатор (индики Пионер бағы) бағына кәләркән Мәһәррәм әми Шаиги Искәндәр Мәликовла таныш етди. Бурада Мәшәди Әзизбәјовла да таныш олдулар. Мәһәррәм әми ондан сорушду:

— Де көрүм варлылардансан, јохса касыблардан?

Мәшәди Әзизбәјов гымышды. И. Мәликов дилләнди:

— Мәһәррәм әми, варлылардан олса да, сән дејән адамдыр. Бизимлә бир мәһәлләдә олур, һәм дә арада гоһумлуғумуз вар. Петербургдан тәзәчә кәлиб, нефт инчинарыдыр.

Петербург адыны ешидән Мәһәррәм әми көврәлди, орада охујан азәрбајчанлыларын һәјаты илә марагланды, гырх ил орада јашамасындан, тәләбәләрлә мүнасибәтиндән данышды.

М. Әзизбәјов:

— Билирәм, — деди. — Тәләбәләр сиздән чох данышардылар. Мән Петербурга кәлдијим ил сиз орадан чыхыбсыныз.

Мәһәррәм әми моллалардан, варлылардан, Нәсрәддин шаһдан шикајәтләндикдә М. Әзизбәјов күлә-күлә:

— Мәһәррәм әми, бәс Николајдан нијә шикајәт етмирсиниз? — деди.

— Оғлум, о да Иран шаһынын астар үзү кими бир шејдир. Ону һеч јаддан чыхармаг олар?!

Сәһәрдән сөһбәтә тәмкинлә гулаг асан Шаиг, М. Әзизбәјов кетдикдән сонра үзүнү И. Мәликова тутду:

— Мән елә билирдим сизин гоһумунуз Мәшәди Әзизбәјов аз данышан, ағыр тәбиәтли адамдыр. Сән демә...

И. Мәликов М. Әзизбәјовун зарафатчыл, үрәјиачыг, мүбариз руһлу бир адам олдуғуну сөјләди. Бу көрүш Шаигдә бөјүк тә'сир ојатды.

Бир күн ағыр әсәб хәстәлијинә тутулмуш Мәһәррәм әминин иткин дүшмәси хәбәри Шаиги бәрк сарсытды. Аннаја тәскинлик вермәјә кедәркән јенә һәмин бағда һовузун гаршысында Мәһәррәм әми илә үз-үзә кәлди. Мәһәррәм әми о һалда дејилди, мүәллим достуну танымады;

— Сән кимсән?

— Мәһәррәм әми, танымырсан? Мән Абдуллајам.

О, Шаиги инди таныды вә севинчлә әлиндән тутуб деди:

— Бура кәл, бах көр сәнә нә сөјләјәчәјәм?

— Хејир ола, Мәһәррәм әми?!

— Хејирдир, Абдулла, хејирдир, артыг мән арзуларыма чатдым.

— Мәһәррәм әми, һансы арзуларына?

О севинчлә дилләнди:

— Абдулла, даһа горхма, Нәсиргулуну, Һәмидгулуну, Николајы вә молланы өлдүрдүм.

Шаиг һејрәтләнди. Гоча өзүндә дејилди. Онун голундан јапышыб евинә апарды. Әһвалатын нә јердә олдуғуну өјрәнди. Сән демә сон вахтлар «аллаһын јанына кедирәм, она моллалардан, падшаһлардан шикајәтим вар» — дејә тез-тез евдән гачырмыш. Бир күн Шүвәландан кәлмиш үч чаван оғлан бу сөзләри ешидиб, ону бағა апарыблар. Орада сәһнәчик дүзәлдәрәк, Мәһәррәм әмини о тамашада олдуғу кими аллаһла, падшаһ вә моллаларла көрүшдүрмүш, әјләнмишләр. Инди Мәһәррәм әми һәмин әһвалаты һәгигәт кими анлајыр вә севинә-севинә һамыја данышырды.

Ики күн сонра Мәһәррәм әми өлдү. Бүтүн өмрүнү халгынын интибаһына, кәнчлијин кәләчәјинә сәрф едән «гејрәтли гочаны» фәал үзвү олдуғу «Ничат» чәмијјәти һөрмәтлә дәфн етди. Табутуну көтүрәнләрдән бири дә Абдулла Шаиг иди.

АДЛЫ ВӘ АДСЫЗ ГӘҺРӘМАНЛАР

«Бәдбәхт аилә» романынын илк нәшриндән 42 ил сонра Борчалы педагожи мәктәбинин III курс тәләбәси А. Мансуров А. Шаигә мәктубунда јазырды: *«Мөһтәрәм јазычымыз Абдулла Шаиг. Сизин һәјат вә јарадычылығынызла таныш оларкән «Дурсун» романынызы да охудум... Мәнчә, романын мөвзусу Борчалы рајонунун Чандар кәндиндән көтүрүлүб. Мән дә Чандарлыјам...*

Мән романынызы охујаркән бизим кәндимиздә олмуш Пирвердинин маликанәсини тәсәввүрүмдә чанландырырдым. Сизин романынызда да Пирверди сурәти вар... Сиз мөвзуну Борчалы рајонунун Чандар кәндиндәнми, Гарајазыданмы, јохса Лөк Чандарданмы алмысыныз?»

Һәмин мәзмунда мәктублар Шаигә чох кәлирди. Бу да онунла әлагәдар иди ки, әдибин гәләмә алдығы әсәрләрин мөвзулары һәјатын өзүндән кәлирди. Образларын чоху да реал адамлар иди. Онлар әсәрләрә бә'зән өз адлары илә, бә'зән дә адсыз дахил олурду. «Дәјәрли бир хатирә»дә Чавид, «Әсримизин гәһрәманлары»нда Мәһәррәм әми, «Көч»дә Кәрим баба образлары да белә јаранмышды, онлар әсәрләрә өз адлары илә кәлмишдиләр. «Дашгын» (1910), «Интиһармы, јашамагмы?» (1910), «Көбәләк» (1912) һекајәләриндә дә адлы-адсыз «гәһрәманларла» растлашырыг.

Һәлә Тифлисдә јашадығы илләрдә Шаигкил ермәни аиләләри илә јахын идиләр. Гоһумлары Мәрданла ермәни Аракелин аиләси арасында меһрибанлыг вә сәмимијјәт вар иди. Хејирдә, шәрдә бир-биринә арха идиләр. Арвадлары да бачылыг идиләр. Һәтта Мәрданын оғлу Мөвсүмүн кирвәси дә Аракел иди.

1904-чү илин јајында Гаракилсәдә, 1905-чи илин јајында Сурамда ермәни Апрес киши, Сандро, нәһајәт, Бакыда Јегановлар аиләси илә достлуғу да онда хош тәәссүрат јаратмышды. Бу тәәссүрат 1910-чу илдә «Интиһармы, јашамагмы?» адлы һекајәнин мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. Һекајәнин јазылмасынын бир сәбәби

дә чаризмин милли гырғынлар төрәтмәси, Шаигин бејнәлмиләлчи вә һуманист көрүшләри иди. Әдиб һәјатда шаһиди олдуғу һадисәләри Мәрданла, Аракелин, Асланла, Аванесин мүнасибәтләринә көчүрмүш, халглар достлуғу мөвзусунда көзәл һекајә јаратмышдыр. Һадисә әввәл һәлим лирик тәсвирлә башланыр. «Гаранлыг бир кечәнин», «дәрин зүлмәтин», «сојуг рузкарын» тәсвириндән дујулур ки, лирик башланғыч драматизмә доғру кедир. Шахталы кечәдә Аслан сәһәрәдәк јата билмир. Дәрд әлиндән гыврылан, сәрмајәси әлдән чыхан Аслана јахын гоншусу, досту вә кирвәси Аванес көмәк әли узадыр, ону дар күндән гуртарыр.

Аслан да достунун јанында хәчаләтли галмыр. Күрүстү көрпү учаркән Аслан Аванеси дәһшәтли далғаларын гојнундан чыхарыр, она һәјат бәхш едир...

Шаигин әсәрләриндә растлашдығымыз Ағамурсәлләр, Әшрәфләр, Әһмәдләр дә һәјати адамлардыр. Мүәллиф бунлары «заманын шикәст етдији адамлар» адландырыр. О, өзү дә хатирәләриндә буна ишарә едир. «Онлар һәрәси бир адла мәним әсәрләримә дахил олублар. Јаздығым әсәрләр изләнсә бу адлары тапмаг о гәдәр чәтин дејил». Сәлим дә беләләриндәндир. Јохсул аиләдән олан, Мәһәррәм әминин көмәји илә кимназијанын сәккиз синфини гуртаран Сәлим зәһмәтли ишдән гачыр, хәјаллар аләминә гапылыр. Хәјалпәрәст кәнч каһ Толстојчу олур, каһ ихтирачы, каһ горхаг олур, каһ да узагкөрән. Ардычыл јолу, мәсләки олмајан, көрүшләри зиддијјәтли бир адам кими о, «әсримизин гәһрәманлары»ндан Әһмәдә јахынлашыр. Әһмәдин мәсләксизлијинин, зиддијјәт вә бүдрәмәләринин тәсвириндә Сәлимин характериндән истифадә едилмишдир. Сәлими Әһмәдин прототипи дә һесаб етмәк олар.

Бир күн Шаиг Тифлисдә «Кәнчә бағы»ндан гајыдаркән Гулубәјлә таныш олур. О заман Гулубәјин јығдығы вә Шаигә һәдијјә вердији көбәләјин ичиндән гурд чыхмышды вә әдиб дә көбәләкләри «хаинләр, гатилләр мәзарлығы олан учурума» атмышды. Сонралар Шаиг буна рәмзи мә'на верди вә Ағамурсәлләри, Әшрәфләри, вәтән, халг хаинләринә, јарарсыз гурдлара, чүрүк көбәләјә бәнзәтди. О дејирди ки, беләләринә һәјатда јер јохдур, онлары фәләкәт, учурум көзләјир.

Шаиг өз әсәрләриндәки мүсбәт сурәтләри мәһәббәтлә тәсвир едирди. Чох вахт онларын адыны ән әзиз адамларынын, гоһумларынын адлары илә әдәбиләшдирирди.

Шаигин севимли өвладлары Камалын вә Илдырымын адлары «Тәләбә һәјаты» вә «Илдырым» әсәрләринин әсас, мүсбәт сурәтләринин адлары дејилми! Бу чүр мисалларын сајыны артырмаг да олар. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Шаигин әсәрләриндәки «адлы вә адсыз гәһрәманлар»ын чоху онун һәјатда көрдүјү, мүшаһидә етдији адамлардыр.

«КҮЛЗАР»

Шаигин «Күлзар»а гәдәр дәрслик һазырламаг саһәсиндә мүәјјән тәчрүбәси вар иди. 1909-чу илдә һазырлајыб, 1912-чи илдә чап етдирдији «Күлзар» дәрслији өз мәзмуну вә гурулушуна көрә мүасир иди. Бурадакы бир-ики дини һекајә вә миначаты нәзәрә алмасаг, бүтөвлүкдә «Күлзар»ын мејдана кәлмәси фәрәһли һадисә иди.

Ән әввәл «Күлзар»да диггәти чәлб едән материал М. Фүзули, М. П. Вагиф, С. Ә. Ширвани, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт һаггында верилән мә'луматлардыр. Мүәллиф, орта мәктәб шакирдләри сәвијјәсини нәзәрә алараг, адлары чәкилән шаир вә јазычылары сәчијјәләндирән һадисәләри нәзәрә чатдырырды. Китаба Шаиг өзүнүн «Гыш», «Ики гарангуш», «Лајла», «Кәләчәк горхусу», «Интиһармы, јашамагмы?», «Көч» вә «Әсримизин гәһрәманлары»ндан парчалар да салмышды. Пушкинин «Гафгаз», «Учгун, јахуд учурум», Лермонтовун «Мүбаһисә», Колтсовун «Тахыл бичими», Горкинин «Күн ки сәһәрләр чыхар, ахшам батар» вә башга нүмунәләр «Күлзар»ын идеја-мәзмунунун көзәлләшмәсинә көмәк едирди. Шаигин мәһарәтлә тәрчүмә етдији «Гачаг» (Лермонтов), «Диләнчи» (Чехов), «Интизар» (Никитин) әсәрләри дә китаба дахил едилмишди. «Күлзар»дакы ән көзәл орижинал вә тәрчүмә әсәрләри Шаигин вә онун досту Сәһһәтин гәләминдән чыхмышды. Ф. Көчәрли 1912-чи илдә Горидән Шаигә көндәрдији мәктубда «Күлзар»ы белә гијмәтләндирирди: Бурада *«тә'лим вә тәдрисә лајиг мә'лумат чохдур. Белә ки, али синифдә охујан шакирдләрә ән јарар вә мүнасиб гираәт китабыдыр. Хүсусән онун үчүнчү һиссәси мәнә хош кәлди ки, Гафгазын кечмишинә вә тарихинә даир бир чох нәф'или мә'лумат онда дәрч олунубдур»*. Көчәрли китабдакы бә'зи дил хәталарыны да нәзәрә чатдырыр вә кәлән чапда бунларын ислаһыны мәсләһәт көрүрдү.

Ч. Мәммәдгулузадәнин Ирәвандан көндәрдији мәктубда исә дејилирди: *«Күлзар»ыны јүнкүлчә нәзәрдән кечирдикдә көзәл вә әтирли күлләр көрдүм, гардашым... Белә бир китаба еһтијачымыз гајәт дәрәчәдә чохдан вар иди. Семинаријанын икинчи вә үчүнчү класларында китабсызлыгдан сыхынты чәкирдим. Аллаһ сәни чәтинликдән гуртарсын».*

«Күлзар» кими фајдалы дәрсликләрин тәдриси бә'зән чәтинликләрлә үзләширди. Тез-тез баш мүфәттиш Славински өзү Тифлисдән кәлиб мәктәбләри кәзир, ачыг фикирли мүәллимләрин фәалијјәтини изләјирди.

«Күлзар» дәрслијинин нәшриндән сонра реални мәктәбдә әдәбијјат дәрси дә она әсасән кечирилирди. Азәрбајчан зијалыларынын хејирхаһ фәалијјәти мүртәче көрүшлү мүдир мүавини Н. Поповун хошуна кәлмирди. О, «Күлзар»ын дилинин гәлизлијини бәһанә кәтирир, дәрсликдәки бә'зи түрк шаирләринин ше'рләринә көрә Шаиги түркчүлүкдә күнаһландырырды. Шаиг дә өз нөвбәсиндә она бир нечә дәфә хәбәрдарлыг етмишди. Јенә бир күн Н. Попов мүәллимләр отағында үзүнү Шаигә тутуб тәкәббүрлә деди:

— Дүнән сизин дәрслик һаггында Славинскијә данышдым.

Шаиг тез дә онун сөзүнү кәсди:

— Николај Петрович, сиз мүавин олмагдан әввәл бир мүәллимсиниз. Азәрбајчанча бир кәлмә билмәдијиниз һалда мәним китабым һаггында нә сөјләјә биләрсиниз?

Н. Попов она чаваб вермәјиб отагдан чыхды. Бир саат сонра Шаиг мәсәләнин нә јердә олдуғуну ушаглара баша салдығы вахтда мүдирлә баш мүфәттиш Славински синфә кирдиләр, мүәллимлә сојуг көрүшдүкдән сонра шакирдин бириндән «Күлзар»ы алыб үзүнү ушаглара тутду:

— Ушаглар, бу китаб һансы дилдә јазылмышдыр?

Һамы бир сәслә:

— Түрк (Азәрбајчан —Ә. М.) дилиндә, — деди.

Чаваб ону разы салды, үзүнү Шаигә тутуб мүлајим тәрздә сорушду:

— Бу китабын мүәллифи кимдир?

— Мәнәм.

— Баш маариф мүфәттишлији тәрәфиндән тәсдиг едилибми?

— Хејр, бу күнләрдә үч әдәд көндәрәчәјәм.

— Буну чохдан етмәк лазым иди.

Һәмин ахшам реалнн мәктәбдә педагожи шура чағрылды. Мүдир сөјләди:

—Мүфәттиш Славински чәнаблары бир чох синифләрдән наразы кетди. Талыбзадәнин синфиндә исә нүмунәви интизам һаким иди. Славински һәзрәтләри онун дәрсиндән мәмнун галды вә мәндән рича етди ки, педагожи шурада Талыбзадәјә тәшәккүр е'лан едим.

Мүдир мүавини Н. Попов гулагларынын дибинә гәдәр гызарды. Кәнч мүәллим исә тәшәккүрдән даһа чох өз хејирхаһ зәһмәтинин сәмәрәсинә севинирди.

МҮӘЛЛИМ ГАЈҒЫСЫ, ТӘЛӘБӘ ТӘШӘККҮРҮ

Шаиг реални мәктәбә даһа мөһкәм бағланмышды. Онун фәдакарлығына, шакирдләрлә, хүсусилә касыб ушагларла сәмими мүнасибәтинә бүтүн мүәллимләр һәсәд апарырды. Б. Талыблы, Р. Ахундов, Т. Шаһбази, М. Нәриманов, Һ. Талышински, Т. Әлијев вә башгалары онун ән севимли тәләбәләри иди. Шаиг мүәллим онлара мадди-мә'нәви көмәк көстәрирди. О, једдинчи рус-татар (Азәрбајчан—Ә. М.) мәктәбиндә дә касыб балаларына һавадарлыг едирди. С. Һүсејн вә Ч. Чаббарлы бу мәктәбдә охујурдулар. Ч. Чаббарлы әввәл чөрәк сатмагда анасына көмәк едир, молла јанында чәрәкә вә гуран охумаға кедирди. Шаиг илк күндән ону меһрибанлыгла гаршылады, әдәбијјат аләминә, ше'рә, сәнәтә бағлады. Абдулла мүәллим бош вахтларында, тәнәффүсләрдә белә тәләбәләринин арасында олур, онларла мараглы сөһбәтләр апарырды. Һәм дә онлара дүзлүк, һәгигәтсевәрлик, азадлыг идејалары ашылајырды. Бир дәфә Тағы Шаһбази тапшырығы дәфтәрә дејил, вәрәгә јаздығы үчүн тәләбкар мүәллим она дөрд јазды. Мүфәттиш буну көрүб тәәччүбләнди. Ахы, о, бүтүн дәрсләрдән ә'ла иди. Мүфәттиш күлүмсәјәрәк, «сыра илә дүзүлмүш о бешләрә бу дөрд һеч јарашмыр» деди. Онун сөзү Шаигин дә үрәјиндән олду. «Дөрдү» силиб «беш» јазды.

1907-чи илин хош баһар күнү иди. Шаиг дәрс кечдији синифдән чыхыб мүәллимләр отағына кедирди. Бирдән Чәфәри көрдү. О, үзү мүәллиминә тәрәф, учадан ше'р дејә-дејә керијә аддымлајырды. Шаиг ону јанына чағырды, күлә-күлә деди:

— Чәфәр, сән ја чох бөјүк адам олачагсан, ја да һеч бир шеј. Анчаг биринчидән олмаға чалыш.

Гајғыкеш мүәллимдә исте'дадлы шакирдинин кәләчәјинә инам күчлү иди. Сонралар Ч. Чаббарлы һәмин сәһнәни мәһәббәтлә хатырлајыр, мүәллиминин үмидини доғрултдуғуна севинирди.

1911-чи илдән Шаиг реални мәктәбдә чалышыр, Чәфәр исә сәнәт мәктәбиндә охујурду. Онлар һәрдәнбир көрүшүрдүләр. Чәфәр һәр дәфә тәзә јаздығы ше'рини мүәллиминә охујур, мәсләһәт алырды.

1915-чи илдә Шаиг тәләбәсинин «Баһар» адлы ше'рини бәјәнди вә мәсләһәт көрдү ки, «Мәктәб» журналына версин. Шаиг журналын нашири Ә. Чәфәрзадә илә һәмкар вә дост иди. Бир нечә һәфтәдән сонра Ч. Чаббарлынын «Баһар» ше'ри журналда чыхды.

Сонралар көркәмли совет јазычысы олан Бөјүкаға Талыблыда ше'рә, сәнәтә мәһәббәт ојадан да А. Шаиг олмушдур. О, Талыблыја 1909-чу илдән реални мәктәбдә дәрс дејирди. Б. Талыблы А. С. Пушкиндән игтибас етдији «Хәсис» вә өзүнүн «Јахшы мәсләһәт» әсәрләрини илк дәфә Шаигә охуду. Шаиг она әл кәздирәрәк, Оручовлар мәтбәәси саһибләри илә данышды вә 1912-чи илдә «Јахшы мәсләһәт» китабча шәклиндә бурахылды. Б. Талыблынын мадди вәзијјәти чох ағыр иди. О, зәиф охујан ушагларa дәрс өјрәтмәкдән алдығы әмәк һаггы илә доланырды. Оручов гардашларындан шакирдинин китабчасы үчүн гонорар алмаға чалышан мүәллим мәгсәдинә чата билмәди. Амма нә мүәллим, нә дә шакирд руһдан дүшмәдиләр.

1910-чу илдә Шаиг 7-чи синифдә әдәбијјат дәрси кечирди. Валидејнләр шурасынын сәдри Мустафа Һачыјев ичазә алыб синфә дахил олду, мүәллимә мүрачиәт етди:

— Шаиг мүәллим, еһтијачы олан шакирдләринизин адыны дејин, онлара палтар алмаг истәјирик.

Шаиг биринчи олараг Руһулла Ахундовун адыны чәкди. Һәмишә сакит вә тәмкинли олан Руһулла тез ајаға галхды, е'тиразыны билдирди:

— Мәним һеч нәјә еһтијачым јохдур, башга ушаглара алын.

Белә сөһбәти өз шәхсијјәтинә сығышдырмајан Руһулла сакитчә отурду. Мүәллим дә тутулду, үрәјиндә валидејнләр шурасы сәдринин ачыг сөһбәтинә көрә гынадыса да, севимли шакирди көзләриндә бөјүдү. Руһул-

ла зирәк, ше'ри, сәнәти севән шакирд иди. О, рус, әрәб вә фарс дилләрини дә јахшы билирди. Шаиг бир дә ону чох дил билдијинә көрә чох севирди. Һәр дәфә педагожи Шурада Руһулладан сөһбәт дүшәндә һамы һәсәдлә Шаигә бахырды. Бир дәфә франсыз дили мүәллими Гебуадзе үзүнү Шаигә тутараг деди:

— Ҹәнаб Талыбзадә, Ахундовун бөјүк кәләҹәји вардыр, нә гәдәр фикир верирәм, онда кичик бир гүсур да тапа билмирәм.

Шаиг мүәллим достунун фикриндән чох мәмнун галды.

Руһулла реални мәктәбдә чох гала билмәди. Доггузунҹу синфин имтаһанлары тәзәҹә гуртармышды. Шаиг мүәллим өз шакирдләрини тәбрик едир, онлара јај тапшырыглары верирди. Руһулла көзләрини јерә дикәрәк деди:

— Мүәллим, тәәссүф ки, тәһсилими давам етдирә билмәјәҹәм, аилә вәзијјәтимиз чох ағырдыр.

Мүәллим көзәл бир шакирдини итирәҹәјиндән һәјәҹанланды:

— Валидејнләр шурасы, лап мән өзүм көмәк едәҹәм, бирҹә синиф галыб, оху гуртар.

Онун гәрары гәти иди:

— Јох, Оруҹовлар мәтбәәсиндә чалышаҹағам.

Шаиг ганады гырылмыш гуш кими сусду. Үрәкдән севдији, кәләҹәјинә инандығы севимли тәләбәси мадди чәтинлик үзүндән тәһсилини јарымчыг гојурду.

Шаиг шакирдләринин мүвәффәгијјәти илә севинир, кәдәри илә кәдәрләнирди. Шакирдләри мәктәби битирдикдән сонра да севимли мүәллимләрини унутмур, онунла әлагә сахлајыр, мәктублашырдылар. Онун тәләбәләриндән бири — Исмајыл Зөһраббәјов да 1914-ҹү илдә тәһсилини давам етдирмәк үчүн Кијевә кетмишди. Октјабрын 28-дә Кијевдән өз мүәллиминә көндәрдији мәктубунда Тиҹарәт институтуна кирдијини билдирир, мадди чәтинликдән шикајәтләнирди: «Әзиз Мирзә! Һәр шеј јахшыдыр, јалныз мадди вәзијјәтим бир аз ағырдыр. Еһтијаҹымдан јаздығым үчүн мәни мүһакимә етмәјин. Ахы дәрдими демәјә Сиздән башга һеч кәсим јохдур. Инсан һәјатындакы, хүсусилә мүсәлман аләминдәки бу ҹүр чәтинликләр һәмишә Сизин гәлбинизи көврәлдиб. Мән мүсәлманларын тәрәггиси үчүн Сизин гајғы вә фәалијјәтиниздән јолдашларыма данышырам. Онлар да мәнимлә бәрабәр Сизә салам көндәрирләр». И. Зөһраббәјов мәктубунда тәһсилиндән дә һәвәслә јазырды: «Бурада әрәб дили мүәллими Казым һәфтәдә ики дәфә әрәб вә түрк дилиндән мүһазирә охујур. Әлбәттә, Сизә сөз вердијим кими илк нөвбәдә бу дилләрә јазылдым вә бөјүк һәвәслә өјрәнирәм».

1916-чы илдә реални мәктәби мүвәффәгијјәтлә битирән Бөјүкаға Талыблы јолдашлары илә севимли мүәллимләрини көрүш кечәсинә дә'вәт етдиләр. Зијафәтдә мүәллимин шәрәфинә сағлыглар, тә'рифләр дејилди. Бөјүкаға шакирдләр адындан унудулмаз мүәллимә «күмүш стәканалты» бағышлады. Амма мүәллим үчүн ән көзәл һәдијјә шакирдләрин сәадәтә доғру аддымлары иди.

Шаигин шакирдләри мүәллимләриндән ганад алыр, пәрвазланыр вә һәмишә өз севинҹләрини, кәдәрләрини онунла бөлүшүрдүләр.

Р. Ахундов, Б. Талыблы, Т. Шаһбази вә башгалары елә о замандан Шаигин аталыг гајғысыны дујур вә ону севирдиләр. Т. Шаһбазинин: «түрк (Азәрбајҹан — *Ә. М.*) дилинә вә әдәбијјатына олан һәвәсим тамамилә Мирзә Абдулла Шаигин әмәјинә аиддир» — сөзләри тәкҹә онун дејил, јүзләрлә шакирдин үрәк сөзү иди, мүәллим зәһмәтинә тәшәккүр иди.

1913-ҹү илин орталары иди. Дәрсләр гуртармышды. Ахшам иди. Шаиг «Ничат» гәзетинин кечән илки нөмрәләрини вәрәгләјирди. Бурада онун «Ишыг мәнбәји» ше'ри чыхмышды. Ше'ри Шаиг кечән ил мајын 12-дә јазмышды. Мина ханым Ахундова З. Тағыјев мәктәбиндә имтаһанларын башланмасы мүнасибәтилә кечирилән мүсамирәдә охумушду. Зијалы азәрбајҹанлы гызларынын чохалмасы Шаиги чох севиндирирди. Һәмидә ханым Мәммәдгулузадә, Бадисәба ханым Көчәрли, Һәнифә ханым Мәликова, Шәфигә ханым Әфәндизадә, Асија ханым Нәриманова кими зијалы гадынларла о фәхр едирди. Шаиг гадын азадлығы мәсәләсинә мүнасибәтдә дә Н. Нәриманов, Мирзә Ҹәлил кими мүнәвврләрлә ејни мөвгедә дајанырды. О, 1913—1914-ҹү илләрдә «Дан улдузу» адлы гадын журналы чыхармаг арзусунда иди. Журналын илк нөмрәси үчүн «Дан улдузу» адлы бир ше'рдә јазмышды:

От-әләфсиз бир чөл иди, горхунч, дәһшәтли, зүлмәт,
Гапамышды һәр тәрәфи, һөкм едирди фәлакәт.

Сағда ачмышдыр ағзыны учурумлу бир дәрә,
Гызлары ач нәһәнк кими удур көз көрә-көрә.

Солда исә үрәкачал јашыл, севимли чәмән,
Чичәк ачмыш занбаг, бәнөвшә, гызылкүл, јасәмән.

Саг әлиндә, көзәл бир гыз тутмуш иди ал бајраг,
Көзләрини о гаранлыг чөлә тикмишди анчаг.

Нура бојанмыш көзәл гыз узадараг әлини,
О гаранлыг учурумдан гуртарыр гыз-кәлини.

Шаир гадынлары зүлмәтдән ишыға сәсләјән әли бајраглы көзәл гызы алгышлајыр, ону «Дан улдузу» адландырырды.

О, реални мәктәбин рәссамына «Дан улдузу» журналы үчүн һәмин ше'рин мәзмунуна ујғун шәкил дә чәкдирди. Бајрағын үстүндәки «Дан улдузу» сөзү азадлыг вә сәадәт рәмзи иди.

Шаиг журналы чыхармаг үчүн гәти гәрара кәлмишди, лакин мадди имкан олмадығындан нијјәтин һәјата кечмәсиндә чәтинликләрлә үзләшди. Бир күн о, дәрдини данышмаг үчүн Н. Нәримановкилә кетди. Н. Нәриманов көһнә достуну күләрүзлә гаршылады:

— Бујур, Абдулла мүәллим, хош кәлибсән. Мәктәбдә ишләрин нечәдир? Бизим Мүзәффәр нечә охујур?

— Чох сағ ол, јахшыдыр. Мүзәффәр дә нүмунәви шакирдләрдәндир.

— Һә, тәбрик едирәм. Никитин театрында «Гафгаз чичәји» пјесинә бахдым. Тәбдил олса да мүасирдир, јахшыдыр.

— Чох сағ ол. Амма мән башга мәсәлә үчүн кәлмишәм.

О, фикрини, арзусуну Н. Нәриманова сөјләди, ше'ри дә охуду. Н. Нәриманов ше'ри вә онун әсасында чәкилән шәкли бәјәнди. Онунла шәрик олмаға разылыг верди. Амма... Н. Нәримановун, о заман сијаси дустаг олдуғу үчүн, наширлик һүгугу јох иди, журналын мәс'улијјәти Шаигин үзәринә дүшмәли иди. Она көрә дә Н. Нәриманов бир аз дүшүнүб:

— Јох, достум, горхурам, — деди.

— Нәдән горхурсан?

— Сәни мәс'улијјәтә чәлб едәчәкләриндән.

— Бир аз еһтијатлы јазарыг.

Н. Нәриманов достунун инчә гәлбинә тохунмамаг үчүн кағызы вә гәләми кәнара гојду вә күлүмсүнәрәк:

— Еһ, башымда нечә фикирләр олдуғуну билсән, бу мәчмуәнин чыхмасына разы олмазсан, — деди.

— Нә фикирләр?

— Һазыркы үсули-идарәјә гаршы гәлбим үсјан илә

долудур. Мән гәлбими сахлаја билмәјәчәјәм. Бу заман ән ағыр зәрбәләр дә мәнә јох, мәним учумдан сәнә дәјәчәк. Чүнки журнала саһиби-имтијаз вә мәс'ул сән олачагсан.

— Мәни нә үчүн горхудурсунуз?

— Јох, горхутмурам, доғру дејирәм, журнал һәләлик галсын. Көрәк бу дава нә көстәрәчәк! Сонра ишә чидди башлајарыг.

Онсуз да горхулу, сијаси мәсәләләрлә чидди мәшғул олан Н. Нәриманов истәмирди ки, онун әвәзинә башгасы әзаб чәксин... Шаиг Оручов гардашларына мүрачиәт етди. Онлар охумуш гызларын азлығыны бәһанә кәтирәрәк, «белә бир журнал һеч бизим хәрчимизи өдәмәз»,— дејә бојун гачырдылар. Вә «Дан улдузу» ишыг үзү көрмәди.

Шаиг даима Н. Нәримановла әлагә сахлајырды. Нәриманов «Ничат» чәмијјәтиндә чалышаркән, бурада онун тәшкил етдији «Тәнгид кечәләри» дәрнәјиндә вә тамашаларда фәал иштирак едирди. С. М. Гәнизадә, Ибраһимбәј Һејдәров, Сәмәд Мәнсур вә башгаларындан ибарәт чәмијјәтә А. Шаиг дә үзв иди. Н. Нәриманов «Ничат» чәмијјәтиндә әдәбијјат шө'бәсинин мүдири иди. Дәрнәкдә Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләри охунур, мүзакирә едилирди. 1914-чү илин 7 декабрында А. Шаиг С. М. Гәнизадәнин «Нәбәкар гоншу» һекајәси һаггында мә'рузә етди. Нөвбәти ичласда исә Сејид Һүсејнлә бәрабәр С. Санинин «Нурәддин» вә М. Һачыбабабәјовун «Пешманчылыг» пјеси барәдә мә'рузә һазырладылар.

Шаигин мәсләки кет-кедә халгын, вәтәнин сәадәти јолунда дан улдузу кими парламаға башлајыр, даһа да мәтинләширди.

1914-чү илдә Н. Нәримановун Күлсүм ханымла нишанланмасы Шаиги үрәкдән севиндирди. Мартын 8-дә новруз бајрамы ахшамы бу мүнасибәтлә кичик бир ше'р јазыб елоғлуна тәгдим етди. Н. Нәримановун архивиндә сахланылан ше'рдә дә Шаиг «Дан улдузу» ифадәсини ишләдир вә бунунла һәм журнала ишарә вурур, һәм дә достуна сәадәт арзулајырды:

Нишан гојмусан ешитдим, хејир олсун,
Дан улдузу кими бәхтин дурулсун.

Н. Нәримановла Шаигин достлуғу вә биркә фәалијјәти сонракы илләрдә дә давам етди. 1916-чы илдә јарадылан «Әдәб јурду» әдәби мәчлисинин даими үзвләри сырасында Н. Нәриманов вә А. Шаиг дә вар иди.

VIII. АҒЫР КҮНЛӘР

Көнүлләр ган, чичәкләр ган, бүтүн чөлләр, чәмәнләр ган,
Дәнизләр ган, булудлар ган, һава ган, иштә һәр јер ган...

Һ. ЧАВИД

«СИМУРГ ГУШУ»

1914-чү ил чох ағыр кечирди. Биринчи дүнја мүһарибәси әдәби-мәдәни һәјата да ағыр тә'сир едирди. Ф. Көчәрли декабрын 15-дә Шаигә јазырды: «Тарихдә мисли көрүнмәмиш олан бу бөјүк мүһарибә тамам фикир вә хәјалымы ишғал едибдир, кечәләр дә раһат јата билмирәм». Гоча анасы илә олан Шаиг дә ејни һалы кечирирди. Досту Чаббар да Ирәванда вәзијјәтин ағырлығындан шикајәтләнирди.

Шаигин һәјатында мүсбәт һадисәләрдән бири дә көркәмли литва шаири вә маариф хадими В. К. Мискевичусла (1882—1954) јахынлығы иди. Онлар 1909-чу илдән реалны мәктәбдә биркә чалышмыш, јахын дост вә һәмкар олмушдулар. О заман мүәллимләр арасында да милли дилә вә әдәбијјатлара бармагарасы баханлар вар иди. Онлар бә'зән үздәнираг варлы валидејнләри дә јолдан чыхарыр, ушагларын ана дилиндә охумаға гојмурдулар. Шаиг дә, В. Мискевичус да, онлар кими габагчыл зијалылар да беләләринә гаршы мүбаризә апарырдылар. Бир дәфә Мәммәдбәјов адлы бир дөвләтли мүәллимләр отағына кирәрәк билдирди ки, Абдулла мүәллим онун «оғлунун башыны бош, лазымсыз дәрсләрлә јорур». Садә гәлбли Шаиг үрәкдән јанды, данышмағы артыг билди. Һәмкары Мискевичус көмәјә кәлди. О, һәјәчанла әлини јелләди:

— О адам ки, өз доғма ана дилини өјрәнмәкдән утаныр, ону адам адландырмаг олмаз!

Ачыг фикирли рус дили мүәллиминин инамлы сөзү, мүртәче көрүшлү мүәллимләрин үзүнә силлә кими дәјди. Азәрбајчанлы ушагларын мәктәбә чәлб олунмасында, Руһулла Ахундов, Тағы Шаһбази кими фәрасәтли шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсиндә о да Шаиглә бәрабәр гајғыкешлик көстәрирди.

«Көзәл баһар» пјесинин тамашасындан сонра Шаиглә Мискевичус даһа да достлашдылар. Достунун мүвәффәгијјәтиндән севинән Мискевичус онун әлини сыхараг деди:

— Әсәринизин әсл мә'насыны баша дүшдүм. Јахшы, лазымлы аллегоријадыр.

Бунунла Мискевичус «Көзәл баһар»ын азадлыг идејасыны нәзәрдә тутурду. Тамашадан сонра Мискевичус достунун әдәби јарадычылығы илә јахындан мараглаңырды. 1914-чү илин пајызында бир дәфә о, шаир достундан тәзә јаздығы ше'рләрдән бирини охумасыны хаһиш етди.

Шаиг јајы анасы вә бачысы Ругијјә ханымын аиләси илә Мәнкилисдә динчәлмиш, орада «Симург гушу» («Ана вә оғул») адлы бир ше'р дә јазмышды. Шаиг «Симург гушу» ше'рини елә Мәнкилисдә Көчәрлијә охумуш, тә'рифли сөзләр ешитмишди. Она көрә дә Мискевичус тәзә јаздығы ше'рләрдән бирини дедикдә, о, «Симург гушу»ну охуду. Ше'р аллегорик шәклиндә олуб, азадлыг һаггында көзәл баллада иди, халг әфсанәси әсасында јазылмышды. Ше'рин мәзмуну мүасир иди: чәнә, думана бүрүнмүш Гаф дағынын зирвәләриндә гәдимләрдән Симург гушу инләјир. Азадлыг уғрунда гурбан кедән гәһрәманларын руһу да Гаф дағы кими әзәмәтли вә гүдрәтли, әбәди өмүр газанмышлар. Онлар Гаф дағынын әнкинликләриндән күнәши сәсләјир, Симург гушуна сәадәт, азадлыг вә хошбәхтлик арзулајырлар, ше'рдә никбин әһвали-руһијјә һакимдир:

А н а — Чох чәкмәмиш јетишәчәк бир заман,
Севинәчәк о гуш, шән-шән күләчәк.
Гәлбимиздә дәрди, гәми силәчәк.
О күн санки башга күнәш доғачаг,
Бу гаранлыг булудлары боғачаг.

О ғ у л — Көјдән јерә енәр севки, сәадәт,
О күн атам јенә кәләр сәламәт.

Шаиг охујуб русча мә'насыны дедикдә, Мискевичус дәфтәрчәсинә гејд етди вә сәһәриси күн ше'рин көзәл тәрчүмәсини достуна охуду. Шаиг она тәшәккүрүнү билдирди вә тәәччүблә сорушду:

— Демәли, сиз дә јазырсыныз?

783—7

Мискевичус күлә-күлә:

— Һәрдән, аз-аз... — дејиб сөһбәти дәјишди.

— Һә, о әлиниздәки мәктуб һеч бизимкиләрә охшамыр.

— Иранын баш назири Мәммәд хан Сәиддән ачыг мәктубдур. Хорасанда тәләбә јолдашым иди.

— Демәк, инди баш назир олуб. Ишә бах һа. Амма көр биз нә шәраитдә ишләјирик. Белә кетмәз, биз дә бир күн көрәрик.

Шаиги Мискевичусла бағлајан бир чәһәт дә онун рус вә дүнја әдәбијјатыны мүкәммәл билмәси иди. О, кәнч шаирин кәсирини һисс едир вә она тәмәннасыз, сәмимијјәтлә көмәк едирди. Каһ евиндә, каһ да өзү рәһбәрлик етдији мәктәб китабханасында онунла дүнја әдәбијјатындан сөһбәтләр апарырды. Сөһбәт әввәлчә «Әдәбијјат нәзәријјәси»ндән вә Сиповскинин «Поетика»сында башлады. Сонра Белински, Чернышевски, Добролјубов, Бајрон, Балзак, Һөте, Шиллер, Стендал, Пушкин, Лермонтов, Толстој вә башгаларынын јарадычылығы даһа әтрафлы өјрәнилди. Досту Шаигин дәрс чәдвәлини көтүрдү, дәрсарасы вахтларда да ону өз отағына апарды, охудуглары мөвзулар әтрафында шәхси мүлаһизәсини сорушду, бир чох мәсәләләри ајдынлашдырды. Бир сөзлә, арзу вә әмәлләри, характерләри илә бир-биринә јахын олан һәр ики зијалы мүәллим вәтән вә халг азадлығы уғрунда Симург гушу кими һәр бир чәтинлијә синә кәрирдиләр.

Јахшы дилчи вә етнограф олан В. К. Мискевичус да Азәрбајчан әдәбијјатына, хүсусилә Низами, Хагани, Фүзули, М. Ф. Ахундов вә А. Бакыханов јарадычылығына чох мараг көстәрирди. Шаиг дә она көмәк едирди. Досту Низамини өјрәндикдән сонра белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, Авропа «Ромео вә Чүлјетта»нын мәзмунуна көрә Низамијә, онун «Лејли вә Мәчнун»уна борчлудур.

«ДӘЈӘРЛИ БИР ХАТИРӘ»

1914-чү илин баһары тәзәчә башламышды. Шаиг мәктәбдән гајыдырды. Күчәдә һалы пәришан бир нәфәр онун голундан тутду:

— Шаиг, мәни танымадын?

Јалныз инди Шаиг Һадини таныды, гучаглашдылар. Һади пәжмүрдә вә көһнә палтарда иди.

— Аман, Һади, бу нә һалдыр?

Һадинин көзләри долду:

— Гардашым, һеч сорушма, мүсибәтдир, —деди.

Онлар бирликдә Шаигкилә кәлдиләр. Һади Түркијәдә башына кәлән фачиәләрдән данышды. Тәзәчә чапдан чыхмыш «Шүкефеји-һикмәт» китабыны да Шаигә бағышлады. Мүәллиф китабын үстүндә јазмышды: «Шаири-рәгиг Абдулла Шаиг бәрадәримә мәһәббәт јадикары. 21 март 1914. Мәһәммәд Һади». Бу китаб инди дә Шаигин ев архивиндә ән гијмәтли јадикар кими сахланыр.

Һади вә Шаиг үрәк долусу сөһбәт етдиләр. Шаиг сүфрәјә ички дә гојду. Һади:

— Аллаһ бәласыны версин, фәлакәтләримин башлыча сәбәби о дејилми? — дејиб башыны булады.

Шаиг өз иш отағыны да онун ихтијарына верди вә хаһиш етди ки, һәләлик бурада галсын. Анасы Меһри ханым да она оғул мүнасибәти бәсләјирди. Шаиг истәјирди ки, бөјүк истедады сәрхошлугдан, мә'нәви дүшкүнлүкдән узаглашдырсын. Һәтта достлары илә мәсләһәтләшиб, ону мүаличә дә етдирдиләр. Лакин Һади әввәлки Һади дејилди, үмидсизлик аләминә ујмушду. Шаиг бир күн мәктәбдән кәлдикдә ону евдә көрмәди. Көзү јазы масасынын үстүндә бир ше'рә саташды. Бу, досту Шаигә миннәтдарлыг һисси илә јазылан «Һүсни-галиб вә һүзни-чазиб» ше'ри иди. Накам ешгли, отуз беш јашлы Һадинин гадын азадлығы, гадын талеји һаггында јаныглы мисралардан ибарәт көзәл бир ше'ри иди. Ше'рин әввәлиндә белә бир гејд дә варды: «һүзн-афәрин шаиримиз А. Шаиг бәрадәримә». Һадинин евдән бирдәфәлик кетдијини Шаиг баша дүшдү. Н. Нәримановун гардашы, Һадинин јахын досту Ризван Нәримановла ону ахтардылар, бир һәфтәдән сонра күчәдә көрдүләр. Шаиг Һадини достчасына мәзәммәт етди:

— Бизим евдә сәнә һеч бир манеә олмадығы һалда, бәјәнмәјиб гачдын.

Һади ону гучаглады:

— Јох, гардашым, сәнин евиндә өзүмү чох азад һисс едирдим; һеч бир манеә јох иди. Фәгәт сәнә мане олурдум.

Һади бир дә Шаигкилә гајытмады. Онлар фүрсәт дүшдүкчә көрүшүр, һал-әһвал тутурдулар. Бир күн Шаиг јенә Һадини күчәдә пәришан һалда көрдү. Сөһбәтдән сонра Һади үзүнү достуна тутду:

— Шаиг, үстүмдә лүзумсуз нә вар?

Шаиг һејрәтлә она бахды. Һади бир дә дилләнди:

— Диггәтлә бах, лүзумсуз бир шеј көрмүрсәнми?

Шаиг: — Јох! — дедикдә Һади һирсләнди:

— Сиз дә һәјатын гејудатына о гәдәр бағланмысыныз ки, көзләриниз лүзумлуну лүзумсуздан сечә билмир.

Сонра әлини жилетинә чәкди:

— Бу мәним нәјимә лазымдыр?

Шаиг билирди ки, борч алмаг Һадинин адәти дејил. Јенә дә пул тәклиф етди. Һади күлүмсәди:

— Сағ ол, достум, лазым дејил.

— Һади, онда кедәк бизә, бир јердә наһар едәк.

— Јох, гардашым, бу күн мән өз сәмаларымда учараг, күнәшимин зијаларыны өртән булудлары парчалајыб дағытмаг истәјирәм. Худаһафиз...

1913—1914-чү илләрдә Шаиг Чавидлә дә јахын иди. Һәр икиси субај иди. Тез-тез көрүшүр, дәрдләширдиләр. Бир күн онлар «исти бир јаз ахшамы» шәһәр бағчасында отуруб сөһбәт едирдиләр. Бирдән гаршыдан үз-көзү бојалы бир гадын кечди. Чавид көксүнү өтүрдү вә: «Мәнә бах, нә һалдајам, јара бах нә салланыр?!» маһнысыны зүмзүмә етди.

Сонра модабаз гадынын башындакы шљјапаны көстәрәрәк әлавә етди:

— Билмирәм бизми мүһитә ујмуруг, јохса кет-кедә инсанларынмы зөвгү позулмаға башлајыр. Бу ири газан инчә башлара јарашармы?

Шаиг онун сөзүнә гүввәт верди:

— Нә етсин бу јазыг да, мода әсиридир, сырадан галмаг олмаз.

Сөһбәт евләнмәк мәсәләсиндән дүшдү. Һәр икиси белә гәнаәтә кәлдиләр ки, инсанда һәр шеј көзәл олмалыдыр, дахил дә, заһир дә; чалышыб һәр чәһәтчә камил һәјат јолдашы тапмаг вә евләнмәк лазымдыр.

Онлар бурадан дәниз саһилинә ендиләр, гајыға миниб Гара шәһәрә кетдиләр. Сәјаһәт мараглы кечди. Бурада тамашаја бахмағы гәрара алдылар. Салона кирән анда тамаша башланды. Чавид күлә-күлә дилләнди:

—Бизи көзләјирмишләр, мәрһәба, ганачаглары вар имиш!

«Гујруглу мәһәббәтләр» адлы пјесдә кәнч чобанла италјан гызы севиширдиләр... Чавид сәһнәдә садә кејимли көзәл кәндли гызыны көрчәк Шаиги дүмсүкләди:

— Ешг олсун, ешг олсун, там бизим истәдијимиз гыз.

Һәр икиси күлдү. Онлар кәзинтидән кечәјары гајытдылар. Шаиг достунун әлини сыха-сыха деди:

— Чавид, бу көзәл хатирә сәнә даир јазачағым романын илк башланғычыны тәшкил едәчәк, ону битирмәк үчүн мәнә әлавә материал вер.

Чавид күлә-күлә дилләнди:

— Јох, јох, јазма. Бу ширин хатирә гој елә гәлбимиздә галсын.

Шаиг сөзүнә әмәл етди. 1914-чү илдә «Дәјәрли бир хатирә» адлы көзәл һекајә јазды. Ики шаирин гәлбиндәки о ширин хатирә нечә үрәкләрә кечди, зеһинләрә һәкк олунду.

«ИДЕАЛ ВӘ ИНСАНЛЫГ»

Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы, чохлу инсан гырғыны, фәлакәтләр һәссас гәлбли, романтик руһлу Шаигә дә тә'сирини көстәрди. О, јенә романтика ганадларында хәјал аләминә галхырды. Һади вә Чавид кими о да инсанлары дәһшәтли мүһарибәләрдән, ганлы фачиәләрдән узаглашмаға, гардашлыға, иттифага чағырырды. «Идеал вә инсанлыг» (1914), «Иблисин һүзурунда» (1915) вә «Әсримизә хитаб» (1915) әсәрләри дә мәһз бу идејаны тәблиғ едирди.

Идеал хәстә һалда узанмыш, Фәлакәт гара пәнчәсини онун үстә кәрмишдир. Инсанлыг аһ-налә чәкир, шәр гүввәләрлә мүбаризәдә ағ ганадлы Әдаләти, Вичданы, Сәадәти вә Мәрһәмәти көмәјә чағырыр. Онлар гара ганадлы Зүлмү, Шејтаны, Фәлакәти говурлар. Инсанлыг азад нәфәс алыр. Лакин Идеал она анладыр ки,

...Бу ишыға алданма,
Бир күл ачылмағы баһардыр санма.
Јер, көј бүтүн атәш, думандыр, гандыр,
Зүлмүн дәмир пәнчәси һөкмрандыр.
Вуран, боған, өлән, әзән, әзилән,
Гован, гачан, дүшән, кәсән, кәсилән
Бунлар дејилмидир сәнин өвладын?
Һамысы да вәһши, залым вә азғын.

Идеал бу дәһшәтләрин сәбәбини инсанларын өзүндә көрүр вә учуб кедир. Нә вахт ки, инсан иблисә ујмаз, инсанлығын мә'насыны анлајар, «сағлам әглә, тәмиз гәлбә күвәнәр», о заман о, зеһни јеткинлијә чатар, гырғына сон гојулар, Идеал да кери гајыдар. Идеалын инсанлыгдан араланмасы зүлм вә фәлакәтләрә е'тираз иди.

Лакин һәлә ишыглы гүввәләрә дә ајдын дејил ки, төрәнән фәлакәтләр нәјлә нәтичәләнәчәк, һәгигәт улдузу нә вахт доғачаг. Драмын бир јериндә Вичдан хәстә Идеала дејир: «Кәләчәк дә думанлыдыр». Әслиндә биринчи дүнја мүһарибәсинин маһијјәти о заман Шаигә дә думанлы көрүнүрдү.

«Әсримизә хитаб» ше'риндә шаир өзү дә романтик шәкилдә е'тираф едир ки,

Билмәм бу далғалар, бу мәһабәтли фыртына
Итлафә* сөвг едәр бизи, јаиники мә'мәнә?!**

«Иблисин һүзурунда» һекајәси дә «Гардашлыг көмәји» мәчмуәсиндә һәмин ше'рлә јанашы дәрч едилмишдир. Шаиг һекајәдә фитнәкар буржуазијанын ич үзүнү рәмзи шәкилдә Хәннасла Иблисин сөһбәтләриндә ачыр.

Хәннасын чавабы һекајәнин мәғзини ачыр: «Әкдијимиз тохумлар о гәдәр дәрин ришә атмыш, гурдуғумуз тор әл-ајаглары елә сарымыш ки, инсан бүтүн шәрәф вә мәнлијини унутмушдур. Бизсиз дә онларын ичиндә о гәдәр иблисләр јетишмишдир ки, онлар бизим јеримизи тута биләр».

Инсани мүнасибәтләрин позулмасыны әсас бәла һесаб едән Шаиг бәшәри гардашлыға, бирлијә һарајлајырды. Һекајәдә објектив һадисәләр субјективчәсинә тәсәввүр едилир, реал образ вә характерлә, ајдын сүжетлә көстәрилир. Шаиг синифләр арасында фәрг гојмајараг, гардашлыг идејасы тәблиғ етмәкдә әввәлки фикирләринә јахынлашырды.

Һекајәдә мүһарибә гызышдырычыларына, империализмә нифрәт күчлүдүр, әдибин мүчәррәд романтизминдә дә бир тәкамүл, ирәлиләјиш вардыр. Мүчәррәд романтик чизкиләр тезликлә онун јарадычылығындан силиниб кедир. Бу чәһәт 1914-чү илдә гәләмә алынан «Фидан» вә «Ирәли» ше'рләриндә ајдынча көрүнүр. Шаир «Фидан» ше'риндә рәмзләрлә данышыр. Азәрбајчаны «туфанларла чарпышыб јорулмуш» улу, сағлам бир көтүјә, пөһрәләри — фиданлары исә онун кәнч өвладларына бәнзәдир вә инаныр ки,

Бу фиданлар уча, сағлам ағач олар бир заман,
Көлкәсиндә чох фиданлар бој атар чәркә-чәркә.

«Ирәли» ше'риндә сабаһа инам вә үмид даһа күчлүдүр:

---

* Һәлак етмәјә.
** Сығыначаға.

О думанлы, фыртыналы кечмишдән узаглаш!
Одлу мәтин аддымларла јүрү, јүрү, дурма, арш!
Ирәлидә инан ки, бир чәннәт кими чаһан вар,
Сабаһ күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар.

ТӘБӘДДҮЛАТ

Шаиг һәлә 1915-чи илдә «ушаг бағчасы» јаратмаг арзусунда иди. 1916-чы илдә октјабрын 6-да Дағыстан вилајәти үзрә халг мәктәбләри инспектору Бакы реални мәктәбинин директоруна 870 нөмрәли тәлигәсиндә јазырды ки, «Азәрбајчан дили мүәллими Мирзә Абдулла Талыбзадә «ушаг бағчасы» ачмаг тәшәббүсү галдырыр. Бу барәдә фикринизи дејин». Һәмин илдә «Ачыг сөз» гәзети дә «Ушаг бағчасы» мәгаләсиндә Шаигин тәшәббүсүнү севинчлә охучулара билдирирди. Кәнч мүәллимин чиддчәһдинә бахмајараг, «ушаг бағчасы» ачмаг тәшәббүсү баш тутмады. Лакин о, руһдан дүшмәди. Јенә ше'р вә мәгаләләрлә чыхыш едирди. 1916-чы ил апрелин 29-да Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов вә Һ. Чавидлә «Ничат» чәмијјәти тәрәфиндән ојнанылан «Өлүләр» тамашасына биркә бахдылар. Пјесин ичтимаи руһуну, М. Әлијевин Искәндәр ролундакы ојунуну чох бәјәнди. Бу илдә Шаиг әввәлләр јаздығы «Данышан кукла», «Ики фамилијанын мәһви», «Шаир вә гадын» әсәрләрини тәкмилләшдирди, чап етдирди. «Ики фамилијанын мәһви»ндән бир парча һәлә 1912-чи илдә «Көј дүјүнү» ады илә «Күлзар»да чыхмышды. Мә'лум олур ки, мүәллиф ону роман етмәк фикриндә имиш. Лакин сонралар, 1916-чы илдә ону поема шәклиндә ишләди.

«Ики фамилијанын мәһви»нин мөвзусу шаирин ата јурду Борчалы маһалындан алынмышдыр. Мараглы, драматик сүжетә малик поемада вар-дөвләти илә Борчалы торпағында танынан Сәфәрин көзәл гызы Теллинин севкилиси Оғуздан алыныб күчлә мүлкәдар Әмир Асланын оғлу Дашдәмирә верилмәсиндән, тој күнү Оғузун севкилисини гачырмасындан вә беләликлә дә аралыға дүшән дүшмәнчилијин һәр ики нәсли мәһв етмәсиндән данышылыр. Бу, һәлә XIX әсрдән әдәбијјатымызда ән'әнәви мөвзуја чеврилән ган интигамы кими чиркин адәтләрин романтик шәкилдә тәнгиди иди.

Шаир поеманы 1916-чы илдә «Доғру сөз» гәзетинин август-октјабр нөмрәләриндә бурахдырды. Әсәр Фиридун бәј Көчәрлијә итһаф олунмушду. Шаиг поема барә-

дә һәлә ики ај әввәл Шимали Гафгазын Тебердә вә Налчик шәһәрләриндә истираһәт едәркән достуна мә’лумат вермишди. О заман Ф. Көчәрли дә Сурамда динчәлирди. Арада мәктублашырдылар. Биринчи дүнја мүһарибәсинин кәнч шаири сарсытдығы мәктублардан да һисс олунурду.

Шаиг 1916-чы илин јајында Налчикдә габагчыл көрүшлү рус зијалылары илә дә таныш олмушду. Беләләриндән бири дә Новороссијскдән кәлмиш мүһәндис иди. О, әдәбијјат вә инчәсәнәт һәвәскары иди. Шаиглә сөһбәтләри јахшы тутурду. Шаир достунун чох вахт тәнһа, гәмли кәздијини көрән мүһәндис бир күн сөһбәт әсасында деди:

— Чаван шаир, һеч гызлара мәһәл гојмурсан?! Балдызым чох көзәл вә тәрбијәли бир гыздыр. Тибб институтунун икинчи курсунда охујур, кағыз јазым кәлсин, сәнинлә таныш едим, бәлкә ондан илһам ала биләсән. Өзү дә јахында, Виноградов стансијасында, гардашынын јанындадыр.

Варја доғрудан да ағыллы, гәшәнк бир гыз иди. Шаиглә сөһбәтләри тутурду. Ијирми күнүн нечә кечдији дә һисс олунмады. Ајрылыг күнү Варја шаирин јанына кәлди, хатирә үчүн она бир ше’р јазмағы хаһиш етди. Шаир Варјанын «көј вә парлаг көзләрини» рус дилиндә нәзмә чәкди. Инди дә әдибин архивиндә сахланылан ше’р белә иди:

Со дня соотворения мира,
Клянусь дыханием Земфира,
Клянусь и Варей и Мирзой,
Клянусь молний и грозой,
Никто не видел такие глазки,
Они полны любви и ласки,
Эти очи взоры... да,
Их не забуду никогда!

1917-чи илдә чаризмин деврилмәси, мүвәггәти һөкумәтин јаранмасы, мәчлиси-мүәссисан чағрылмасы бир чох Азәрбајчан зијалыларыны да руһландырды. Онлар феврал буржуа ингилабыны азадлыг чырағы кими гаршыладылар. Налчикдән хош әһвали-руһијјә илә гајыдан Шаиг дә севинирди. Онун 1917-чи илин апрелиндә јаздығы «Ханым әфәндиләрә» мәгаләсиндә охујуруг: «...Артыг көзүмүзү ишыгландыран бир сүбһ доғду. Ал шәфәгләрә бүрүнмүш пәриjи-һүррийјәт јенидән бир күнәш кими парлады. Бир даһа сөнмәмәjә јәгин етмиш кими ишыглы

вә гүввәтли ганадыны үстүмүзә сәрәрәк, вәтәнимизин ән узаг вә гаранлыг күшәләрини белә тәсвирә башлады».

Чаризмин јыхылмасындан вәчдә кәлән шаир мүвәггәти һөкумәтин әксингилаби маһијјәтини бир аз сонра дәрк етди. Даһа ағыр күнләр башлады. М. Һади кими бөјүк бир шаир руһани сифәтилә Гафгаз ордусу тәркибиндә чәбһәјә кетди...

Шаигин ишләри чох иди, сијаси һәјата о гәдәр дә нүфуз етмирди. О, Горидән мәктуб алды. Мартын 6-да јаздығы кағызда Ф. Көчәрли Шаигә билдирирди ки, мартын 21-дә Тифлисдә јығынчаг чағрылачаг вә бурада мүсәлманлар үчүн руһани семинаријасы ачмаг мәсәләсинә бахылачаг. Онун иштирак етмәјини дә мәсләһәт көрүрдү. Јығынчагда бөјүк гардашы Јусиф дә иштирак едирди. Лакин анасынын хәстәлији өзүнүн реални мәктәбдә ишинин чохлуғу имкан вермәди ки, Шаиг Тифлисә кетсин.

Мәктәбләрдә дә вәзијјәт чәтин иди. Бир чох мүртәче фикирли мүәллимләр Азәрбајчан дилиндә јени синифләр ачылмасы әлејһинә чыхыр, азәрбајчанлылары рус мәктәбләринә чәлб етмәјә чалышырдылар. «Ачыг сөз» гәзети 1917-чи ил 28 сентјабр тарихли нөмрәсиндә тәәссүфлә билдирирди ки, «Бакы биринчи реални мәктәбинин кадет мәсләк мүәллимләриндән бир нечәси, анлашылдығына көрә мәктәбә әризә вермәјә кәлән мүсәлман валидејнләрини дә игфал едиб*, бир тагым шүбһәли вә әсассыз изаһларла онлардан 18-нин әризәсинә «ушагларымызы русча охутмаг истәјирик» сөзүнү гејд етдирмишләр». Шаиг вә башга маариф хадимләри садәлөвһ валидејнләр арасында өз мурдар фикирләрини јајмағы чидд-чәһд едән мүртәчеләрә гаршы гәти мүбаризә апарыр, онлары ифша едирдиләр. Шаиг 1918-чи илдә бир груп кадет көрүшлү зијалыларын мүгавимәтини гырараг, илк дәфә олараг реални мәктәбин нәздиндә ана дилиндә, милли дилдә синифләр тәшкил етди. Бурада бүтүн дәрсләр Азәрбајчан дилиндә кечирилирди. Тәзә ачылан синифләрдә әсас мүәллимләр А. Шаиг, Гафур Рәшад, Ч. Чәбрајылбәјли, Садыг Гулијев вә башга мүнәввәрләр иди. Һәмин синифләр совет һакимијјәтинин илк илләриндә јаранан «Нүмунә мәктәби»нин бүнөврәси олду.

Октјабр ингилабынын гәләбәси чохларынын үмидини пуч етди. Загафгазијада болшевикләрин фәалијјәти

* Алдадыб.

кенишләнди. Мүсаватчылар да ширин вә'дләрлә демократик руһлу зијалылары өз тәрәфинә чәкмәк истәјирдиләр. Парламент сечкиләри әрәфәсиндә партијанын рәһбәри М. Рәсулзадә А. Шаиги дә дилә тутур, ону парламентә үзв сечәчәјини вә'д едирди. Шаиг һәр чүр вә'дләрә алданмады. Аббасгулу Казымов кинајә илә дејирди:

—Абдулла Шаиг мүсават фиргәсинә дахил олмаса, фиргә дағылар.

Шаиг онун галын, узун быгларына ишарә едәрәк даһа истеһзалы чаваб көндәрди:

—Она дејәрсиниз ки, мүсават фиргәси һеч бир заман јыхылмаз, чүнки Бығыбәј ону быглары үстүндә сахлајыр.

Шаиг панисламизми мүдафиә едән «Иттиһад», «Мүсәлманлыг» партијаларындан да узаг иди. О, көһнә досту, һәмјерлиси Н. Нәриманова вә онун рәһбәрлик етдији «Һуммәт» тәшкилатына даһа чох рәғбәт бәсләјирди. «Зијалылар иттифагы» да бу тәшкилатдан көмәк көзләјирди.

1918-чи илин баһарында болшевикләрлә мүсаватчылар арасында чидди тоггушма олду. 26 Бакы комиссарлары Бакыда һакимијјәти әлә алдылар. Лакин онун өмрү гыса олду. Мүсаватчылар түркләри, башга мүртәче партијалар исә инкилисләри көмәјә чағырдылар. Чахнашмалар дөврүндә мәктәбләрин вәзијјәти даһа да ағырлашды. Бир чох мәктәбләрдә дәрс кечилмирди. Реални мәктәб дә бағланды. Бакы түрк әскәрләринин әлиндә иди. Бөјүк һәјәчан кечирән Шаиг бир күн вәзијјәти өјрәнмәк үчүн мәктәбә кәлмәк гәсдилә Николајевски күчәси (индики Коммунист күчәси —Ә. М.) илә енди. Парапет бағында (индики К. Маркс бағы) дәһшәтли мәнзәрә илә растлашды: чохлу чамаат јығылмышды. Түрк әскәрләри бир нәфәри дар ағачындан асырдылар. Шаиг издиһама јахынлашанда артыг һәмин адам боғулмуш, ағачдан асылы галмышды. Бу сәһнә Шаигә Хорасанда көрдүјү фачиәни хатырлатды, мә'јус һалда евә гајытды.

Тәсадүфи М. Һади илә растлашды. О, чәбһәдән чох бәдбин вә дүшкүн гајытмышды, өз ше'рләрини сатырды. Һади әввәл Шаиги танымады, сонра танырыб тутулду, көзләри долду. Гучаглашдылар. «Шаигчијим, бағышла, танымадым», — деди: Сәмими көрүшәндән сонра «Һәрәтли ше'рләрим» китабчасыны Шаигә бағышлады.

1919-чу илдә Шаиг реални мәктәбдә фәалијјәтә башласа да, вәзијјәт дүзәлмәмишди. Һәтта мүәллимләр мадди чәтинликләрә мә'руз галыр, мааш да ала билмирдиләр. Бу мүнасибәтлә Шаигин 1919-чу ил јанварын 28-дә реални мәктәбин директоруна јаздығы әризәдә дејилирди: *1 сентјабр 1917-чи илдән башлајараг «милли фәнләрдән» дәрс дејән мүәллимләр һәр чәһәтдән әсас фәнн мүәллимләри илә ејни һүгуга маликдир. Али тәһсили олмајан ана дили мүәллимләри дә али тәһсилли башга фәнн мүәллимләри илә ејни маашы алмалыдырлар. Сиз мәним сәнәдләрими 16 феврал 1918-чи илдә 2980 нөмрәли тә'лигә илә Гафгаз Тәһсил Даирәси Комиссарлығына тәгдим етдиниз. Март һадисәләри илә әлагәдар олараг Тифлисдә почт әлагәси кәсилдији үчүн сәнәдләрим Бакы почтунда галды. Сонра 12 сентјабр 1918-чи илдә кери, мәктәбә гајытды. Бакы түрк ордусу тәрәфиндән алынды. Сонра да Азәрбајчанда Совет һакимијјәти јаранды. Лакин мәним ишим 6 нојабр 1918-чи илә гәдәр сүрүндү. Бунун нәтичәсиндә мадди зәрәр чәкдим. 1 октјабр 1917-чи илдән 10 октјабр 1918-чи илә гәдәр алмадығым артырылмыш маашымы алмаг үчүн хаһиш едирәм ки, сәнәдләрими јенидән тәгдим едәсиниз».*

Әризә чавабсыз галды. Нә мүсават һөкумәти, нә инкилисләр, нә дә ағгвардијачы деникинчиләр она көмәк етмәк һаггында фикирләшә билмәздиләр, ахыр күнләрини јашајырдылар, һәрә өз башынын һајында иди...

«ҺӘЈАТ — СЕВМӘКДИР»

1918-чи илдә Бакыда Совет һакимијјәтинин гурулмасы Шаигин гәлбиндә үмид чырағы јандырды. О, азадлыг үлкәринин јенидән парлајачағына үмидини итирмәди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, XI Гызыл Ордунун Дәрбәндә јахынлашмасы да онун инамыны гүввәтләндирир, һәвәслә чалышырды. Февралын 25-дә өзүнүн ад күнүндә, «Мүсәлман мүәллимләри драм чәмијјәтинин» имтаһан кечәсиндә иштирак етди. Кечмиш шакирди, Политехник мәктәбинин тәләбәси Ч. Чаббарлынын «Ана» ше'рини, М. Ә. Сабирин «Бу бојда» вә Т. Фик-

рәтин «Милләт шәргиси» ше'рләри илә јанашы динләди, севинди. Мартын 2-дә исә Ҹ. Ҹаббарлынын «Әдирнә фәтһи» тамашасына бахды, үрәји дағa дөндү. Тамашадан сонра Ҹәфәр мүәллиминин јанына кәлиб онун рә'јини сорушду:

— Шаиг мүәллим, о заман дејирдиниз «сән ја чох бөјүк адам олачагсан, ја һеч бир шеј». Инди дејин көрүм, мән һансынданам? Һеч бир шејәм, јохса бир јана чыхмаг үмидим вар?

Мүәллими меһрибанлыгла онун әлини сыхды:

— Бөјүк адам олмаға башлајырсан, чох сағ ол, анҹаг бу аздыр. Сәндән даһа гијмәтли, даһа фајдалы әсәрләр көзләјирәм.

Шаиг Н. Нәримановун кениш сијаси фәалијјәтиндән хәбәрдар иди. Р. Ахундов, Б. Талыблы, Т. Шаһбази кими тәләбәләринин ичтимаи һәјатдакы уғурларыны алгышлајырды. Өзү дә әзмлә чалышырды. Тәкҹә 1918—1919-ҹу илләрдә «Һәјат — севмәкдир», «Үлкәр», «Ики мүҹаһидә», «О сән идин» кими ичтимаи мөвзулу ше'рләрлә чыхыш етди. «Әсримизин гәһрәманлары» романыны тәзә һәјатла, јени һадисәләрлә бағлы шәкилдә ишләјиб тамамлады. «Ики мүҹаһид»и, «Аты јаралы әскәр» ады илә 1919-ҹу илдә «Түрк чәләнки»ндә бурахдырды. «Үлкәр» ше'риндә шаирин «руһунда чырпынан дәли үсјан», «бејниндә бир чылгын сәсли вулкан» ифадә олунурду. Лакин ше'рләрдә мүәјјән мүҹәррәд романтик мотивләр дә нәзәрә чарпырды, о, өзүнү «иткин, дәрбәдәр јолчу» һесаб едир, «мәләкдән, фәләкдән уча сандығы», «гуртулуш јолунун», азадлыг үлкәринин сорағында иди. Романтик ахтарыш «Һәјат—севмәкдир» вә «О сән идин» ше'рләриндә даһа күҹлү иди. Һәјатын кәшмәкәшләриндән тәнкә кәлән шаир өз арзуларынын мүсават һакимијјәти илләриндә дә һәјата кечмәдијини көрүб хәјал аләминә гапылмышды.

Дикәр тәрәфдән јашы 38-и һагласа да, һәлә дә субај иди, анасы да гоҹалмышды, Сабир, Сәһһәт, Һади кими достлары итирмишди. Һәм сијаси-ичтимаи, һәм

дә мадди-мә'нәви мүһит ону сыхырды. Баша дүшүрдү ки, һәјат кирдабында боғулмаг олмаз, сәадәт ешгилә јашамаг, севмәк, севилмәк лазымдыр:

Сән севирдин о ијрәниб чејнәдијим һәјаты,
Көзүмдә сән ширинләтдин бу исли каинаты.

Мәнә јени һәјат верән, күнәш верән сәнсән, сән!
Севмәк—ишдә јашамагдыр, јашамајыр севмәјән!

1920-ҹи ил апрелин әввәлләриндә јаздығы «Араздан Турана» ше'риндә шаир рәмзи бојаларла данышыр, кечмиш дәһшәтләри хатырлајыр, мүҹәррәд фикирләр сөјләјирди. Ше'рдә романтик хәјал, лирик гәһрәманын чашгынлығы, ахтарышы күҹлү иди. Шаиг азад ҹәмијјәт арзулајырдыса да, ону думанлы шәкилдә тәсәввүр едирди. Лакин һәвәсдән дүшмүрдү. Билирди ки, кеч-тез көзәл бир һәјат кәләҹәк. Маариф саһәсиндә даһа әзмлә чалышан әдиб реални мәктәбин китабханасыны саһмана салыр, «Ушаг көзлүјү» дәрслијини јенидән бурахдырыр, мәктәбләрин ағыр вәзијјәтиндән, мүәллим кадрларынын азлығындан бәһс едән мәгаләләр јазыр, әмәли тәклифләр ирәли сүрүрдү. «Мәктәбләримиз» (1919) мәгаләсиндә кениш мүәллимләр конгреси чағырмағы, һәр јердә мүәллимләр курсу ачмағы вә китаб-дәрслик һазырламаг үчүн хүсуси комисјон јаратмағы лазым билирди. Лакин Шаигин тәклифләринә мәһәл гојан олмады, өзү дә тәнгидә мә'руз галды. «Ушаг көзлүјү» дәрслији мүртәҹе фикирли Тофиг Нурәддинин хошуна кәлмәди. О, «Азәрбајҹан» гәзетинин 193-ҹү нөмрәсиндә «Миллиләшдирмәк мәсәләси» мәгаләсиндә «Ушаг көзлүјү»нү кобудҹасына тәнгид етди, Шаиги онда күнаһландырды ки, куја «Ушаг көзлүјү»ндә «рус үсулу тәглид едиләрәк», ана дили өјрәдилмәси бир јана атылмыш вә үмумијјәтлә мүәллифин ана дили јазы үсулларына бәләдлији олмадығы үчүн китаб да һәмин фәннә зидд бир шәкилдә тәртиб олунмушдур. Шаиг һәмин гәзетин 198-ҹи нөмрәсиндә Т. Нурәддинә тутарлы ҹаваб верди, өз китабыны лајигинҹә мүдафиә етди.

Шаиг 1919-ҹу илдә дә ајры-ајры фәнләр үзрә дәрс-

лик јарадан комиссијанын үзвү иди. «Милли гираәт китабы»ны Һ. Ҹавидлә, «Түрк чәләнки»ни М. Маһмудбәјовла мәһз һәмин илдә дүзәлтдиләр. О, китаблар габагчыл програмлара әсасланыр, онда мараглы, орижинал вә тәрҹүмә әсәрләринә мүһүм јер верилирди.

Шаиг әдәби-бәдии әсәрләриндә, мәгаләләриндә галдырдығы мәсәләләри, бөјүк арзулары һәјатда көрә билмирди.

Јенә бир күн о, фикирли һалда мәктәбдән евә гајыдаркән Сејид Һүсејнлә растлашды. О, һәмишә олдуғу кими јенә дә «дүшүнҹәли вә мәһзун көрүнүрдү». Онлар дәниз кәнарына дөндүләр. Шаиг хош сөһбәтләрлә, ләтифәләрлә онун көнлүнү ачмаға чалышды. С. Һүсејн сакитҹә динләјир, һәрдәнбир дә күлүмсүнүрдү. Шаиг онун тәбәссүмүндә дә бир сөнүклүк, јазыглыг һисс едирди. Сөһбәт гызышды, бир дост кими Шаиг ондакы дүшкүн әһвали-руһијјәнин сәбәбини сорушду. С. Һүсејн дәриндән аһ чәкди:

— Еһ, Шаиг мүәллим, мәним һәјатым кичикликдән фаҹиәләр ичиндә кечмишдир. Ән бөјүк фаҹиә атамын вәфатындан сонра мәни кичик икән атараг, анамын әрә кетмәси олду. Бу дәрд ушаглыгдан бу күнә гәдәр мәни ағрыдыр вә һеч унуда билмирәм.

Бәли, мүрәккәб һәјат һадисәләри тәкҹә С. Һүсејни дејил, чохларыны дәрдә салмыш, пәришан етмишди...

IX. ТӘЗӘ ҺӘЈАТ

Вәтәнин гәдрини о кәс биләр ки, вәтән илә онун руһани рабитәси олсун, вәтән илә бир јердә ағласын, бир јердә күлсүн.

Н. НӘРИМАНОВ.

АРЗУЛАР, ӘМӘЛЛӘР

1920-ҹи илин баһарында Азәрбајҹана әсл баһар кәлди, Шаигин арзуладығы «Көзәл баһар», «Һүрријјәт пәриси» вәтәнә шәфәг сачды. Апрелин 28-дә Н. Нәримановун рәһбәрлији илә Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы јарадылды. Шаиг дә тәзә һөкумәти рәғбәтлә гаршылады, онун идеолокијасы Шаигин мәрамыны, арзуларыны ифадә едирди. Азәрбајҹанда Совет һөкумәтинин башында онун чохдан рәғбәт бәсләдији Н. Нәриманов кими бөјүк партија вә дөвләт хадими дururду. Р. Ахундов, Б. Талыблы, Т. Шаһбази кими севимли тәләбәләри тәзә һөкумәтин јарадыҹыларындан идиләр. О да илк күндән бөјүк руһ јүксәклији илә фәалијјәтә башлады.

Совет һөкумәти маариф вә мәдәнијјәт очагларыны миллиләшдирди. Тәкҹә 1920-ҹи илдә 350-јә јахын мәктәб, клуб, китабхана вә башга маариф очаглары јарадылды. Өлкәдә мәҹбури тәһсил е'лан едилди. Нојабрын 17-дән үчајлыг, алтыајлыг, сонра да бириллик курслар ачылды. Бүтүн бунлар Шаигин чохданкы арзусу иди. Белә бир заманда әдәби јарадыҹылыгла кифајәтләнмәк олмазды. Бакыдакы тәһсил очагларынын бир нечәсиндә әдәбијјат дәрсләрини Шаиг апарырды. 1921—1925-ҹи илләрдә орта мәктәбләрдә мүәллим ишләјән бир чох зијалылар да о заман курсларда Шаигдән дәрс алырдылар. Бунларын арасында С. Һүсејн дә вар иди. Онун да гол-ганады ачылмышды. Өзү дә шаирә Күлсүм ханымла евләнмишди. Јени һәјатдан сөһбәт дүшәндә өз мүәллими Шаигә дејирди:

— Сән мәним тәрчүмеји-һалымы, әһвали-руһијјәми јахшы билирсән. Јаланчылыг, икиүзлүлүк әлимдән кәлмәз. Мән бу күнүн адамыјам.

Инди бир чох габагчыл зијалылар да һәмин фикирдә идиләр. Кәнч совет дөвләтинин дә зијалылара еһтијачы чох иди. Онлар буну јахшы баша дүшүрдүләр. Тәкчә 1920—1925-чи илләрдә Шаиг беш-алты мәктәб вә курсда дәрс апарырды. Әсас иши исә ики ил әввәл реални мәктәбин нәздиндә әсасыны гојдуғу «Нүмунә мәктәби» вә ишчи факүлтәләри илә иди. 1921-чи ил ијулун 1-дән Азәрбајчан Халг Комиссарлар Шурасы Али Педагожи Институтунун тәшкили барәдә гәрар чыхартды. Комиссарлығын 66 нөмрәли декретинә әсасән тәчрүбәли мүәллимләрдән Һәбиб Маһмудбәјли, Фәтулла Рзабәјли вә Рәһим Чәфәровдан ибарәт комиссија сечилди. Халг Комиссарлар Шурасынын сәдри Н. Нәриманов вә маариф комиссары Д. Бүнјадзадәнин тәклифи илә Абдулла Шаиг вә Мәммәд Әфәндизадә дә бу ишә чәлб олундулар. Онларын әлбир сә'ји нәтичәсиндә нојабрын 15-дән Али Педагожи Институт (көһнә Лебедински күчәсиндәки Туркенев адына мәктәбин бинасында) фәалијјәтә башлады. Бу мүнасибәтлә тәнтәнәли мүсамирә кечирилди. Шаиг дә «Кәнчлик маршы» ше'рини јазыб бурада охуду. Ше'рдә никбин шаирин ашыб-дашан севинчи, инамы тәрәннүм едилирди:

Көһнә, чүрүк гүввәләри парчалајыб јыхан биз,
Шимшәк кими парылдајан, илдырым тәк чахан биз.
Дашгын, чошгун селләр кими һәр тәрәфә ахан биз,
Бизик нурлу аләм гуран азад инсан ордусу,
Гаранлыгларла чарпышан елм, үрфан ордусу.

Ү. Һачыбәјов да она мусиги бәстәләди.

Али Педагожи Института Азәрбајчанын ән тәчрүбәли вә габагчыл педагог-мүәллимләри чәлб олунду. Ф. Рзабәјли мүдир, Һ. Маһмудбәјли мүавин иди. Институтда физиолокија вә психолокија дәрсләрини Одесса университетини гуртармыш Ф. Рзабәјли вә Һ. Шаһтахтлы, ријазијјаты Ленинград университетинин мә'зуну М. Әфәндизадә, кимјаны Дариштад (Алманија) кимја техникумуну битирмиш С. Һүсејнов, дил вә әдәбијјат дәрсләрини А. Шаиг апарырды. О, һәм дә Педагожи шуранын катиби иди, мүәллим вә тәләбә коллективи арасында бөјүк нүфузу вар иди.

Кәнч совет дөвләти рајонларда мәктәб вә маариф ишинин тәшкили үчүн дә хүсуси тәдбирләр көрүрдү. Бунлардан бири дә «Кәндли һәфтәси» тәдбири иди. Бу

мәгсәдлә 1920-чи илин октјабрында габагчыл мүәллимләрдән ибарәт дәстәләр рајонлара көндәрилди. Бакыда ишләри чох олдуғу үчүн Маариф Комиссарлығы Шаиги һәмин ишдән азад етмишди. Анчаг ону шәхсән танызан мүәллимләр шурасынын сәдри М. Магомајев Шаиги дә дә'вәт етди, халг ону даһа јахшы танызырды, о даһа чох иш көрә биләрди. Шаиг 1921-чи илин јајында Дурсун, Мәшәди Һүсејн вә Бабабәј Сәфәрәлијевлә Көјчаја јола дүшдүләр. Гарамәрјәм, Ајалы вә Инчә кәндләриндә, Исмајыллыда маариф вә мәдәнијјәтин инкишафына даир тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә сәмәрәли иш көрдүләр.

Сонра Н. Нәриманов, Д. Бүнјадзадә, Г. Мусабәјов вә М. Гулијев габагчыл зијалылары гәбул етдиләр. Сөһбәт әснасында Н. Нәриманов көһнә досту Шаигдән сорушду:

—Мирзә, «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» мәнзумәсини нә вахт јазыбсан?

Шаиг күлә-күлә чаваб верди:

— 1908-чи илдә.

— Сән елә о вахтдан бејнәлмиләлчисән. Бизим фиргәјә дахил ол, сәнә елә һәмин илдән фиргә билети вердирим.

Н. Нәримановун дилиндән дејилән сөзләр совет дөвләтинин, Коммунист партијасынын Шаигә көстәрдији бөјүк е'тимадын ифадәси иди. Шаиг дә она олан е'тимады әмәли ишдә доғрулдурду. О, әсл милли вә бејнәлмиләлчи сәнәткар иди. Онун рус, күрчү, ермәни, Литва зијалылары илә һәлә әввәлләрдән башланан достлуғу вә јарадычылыг әлагәси буна парлаг мисал иди... ...Бир күн Совет һакимијјәтинин илк күнләриндә реални мәктәбдәки һәмкары, франсыз дили мүәллими Гебуадзени күчәни сүпүрән мәһбуслар арасында көрән Шаиг чох кәдәрләнди, Р. Ахундовун јанына кетди. Сән демә ону Күрчүстан меншевик һөкумәтинин Азәрбајчандакы нүмајәндәси билиб һәбс едибләрмиш. Р. Ахундов вахтилә өзүнә дәрс дејән франсыз дили мүәллимини таныды, тез дә ону азад етдирди.

Бир нечә күн сонра о, В. И. Митскевичусла көрүшдү. Онларын көзләриндә севинч дујулурду. Митскевичус достуну үрәкдән тәбрик етди. Шаиг дә фәрәһлә билдирди ки, кәл инди дә азад чәмијјәтдә әл-әлә вериб чалышаг.

Митскевичус көкс өтүрдү:

— Јох, достум, — деди, — сән вәтәниндә чалыш. Бизим доғма Литва да азадлыг арзусундадыр. Мән орда

783—8

даhа чох лазымам. Һә, бәс сәнин јереванлы достун нечәдир?

Шаиг Чаббар һаггында она чох данышмышды. Инди онун да Бакыја көчдүјүнү сөјләди. Митскевичус зарафатла:

— Јахшыдыр, — деди, —достларын чохалыр. Мән кедирәм, башгасы кәлир, јадындамы дејирдин, «Мән, сән, икимиз дә бир чаныг».

Онлар сәмимијјәтлә ајрылдылар. Митскевичус сонра зәнкин китабханасынын бир һиссәсини Шаигә бағышлады, Шаиг дә өз нөвбәсиндә она Азәрбајчана даир китаблар верди. Ону һәмишәлик Литваја јола салды.

1940-чы илдән Литва Совет Сосиалист Дөвләтинин рәһбәри вә сонракы илләрдә Литва ССР Елмләр Академијасынын президенти олан В. И. Митскевичус «Азәрбајчан өлкәсиндә» вә «Маһнылар дијары» тарихи повест вә һекајәләриндә Шаигин вердији китаблардан да фајдаланмышды. Онлар ишин чохлуғундан көрүшә билмәсәләр дә мәктуб васитәсилә даима әлагә сахлајырдылар.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Шаигин ичтимаи-педагожи фәалијјәти даһа кениш иди. О, бир чох маариф очагларында дәрс демәклә бәрабәр, республика мигјаслы тәдбирләрдә дә фәал иштирак едирди. Маариф комиссарлығы «Азәрбајчан әдәбијјатыны еһјаедичи комисјон» јаратмышды. Әдәбијјатымызын тәшкили вә инкишафына хидмәт едән комисјонун Һ. Чавид, А. Шаиг, С. Мүмтаз кими үзвләри вар иди. Һәлә ингилабдан әввәл халг әдәбијјаты нүмунәләри топлајан Шаиг бурада чалышан заман һәмин ишлә даһа чидди мәшғул олурду. О, тәләбәләрини дә ишә һәвәсләндирирди.

1921-чи илин февралында Бакыда Азәрбајчан гадынларынын биринчи гурултајы чағрылды. Шәрг өлкәләри гадынларынын һәјатына мүсбәт тә'сир көстәрән гурултај Шаиги дә чох севиндирди. О, бу күнү чохдан көзләјирди. Бу мүнасибәтлә «Шәрг көзәлинә» ше'рини гәләмә алды.

Һәмин илдә мәдәни һәјатдакы мүһүм һадисәләрдән бири дә «Тәнгид-тәблиғ театры»нын фәалијјәтә башламасы иди. Театрын мәтбуатда е'лан олунмуш репертуар комисјону һеј'әтиндә Һ. Чавид, С. Сани, М. С. Ордубади илә јанашы А. Шаигин дә ады вар иди. Көһнәлијә гаршы мүбаризә, јенилик арзусу, кичик пјес јазмаг тәчрүбәси ону бу театра бағлады. Һәлә 1900-чү илдә Бакыда таныш олдуғу М. Әлијев дә бурада чалышырды. Елә илк

илдә театр үчүн «Бир саат хәлифәлик», сонракы илләрдә «Ајдоғду», «Јазыја позу јохдур» пјесләрини јазды вә тамашаја гојулду.

1923-чү илдән «Шәрг гадыны» журналынын нәшрә башланмасы да әдәби-мәдәни һәјатда јени һадисә иди. Ону алгышлајан вә бурада фәал иштирак едән мүәллимләрдән бири Шаиг иди. Онун «Сәни ичтимаи ингилаб јарадачаг» адлы кениш мәгаләси журналын илк нөмрәләриндә чыхды.

Тәзә һәјат Шаигә гол-ганад верирди. Инди онун ше'рләриндә дә әввәлки кәдәр јох иди. О, халгын севинчини, јашамаг, јаратмаг һәвәсини одлу мисраларла гәләмә алыр, јени һәјатын хош арзуларыны тәрәннүм едирди. «Үсјан ет!», «Севки һаким олмалы», «Бизимдир» ше'рләри реалист руһу, гәләбә вә сәадәт севинчи илә диггәти чәлб едир. Ше'рләрдә лирик гәһрәманын никбин сәси ешидилирди. «Үсјан ет!» ше'ри һимн, «Бизимдир» марш кими сәсләнирди. «Ачлар, гуллар дүнјасы»на: «Јыхыл, ки, инсанлыг севинсин, күлсүн!» —дејән шаир азад өлкәсиндә азад чәмијјәт гуран инсанларла фәхр едирди. Јашамаға, севмәјә чағырыш руһлу ше'рләр «Јени јылдыз», «Јени јол» вә «Кәләчәк» гәзет вә журналларынын илк нөмрәләриндә чыхды. Азәрбајчан гадынларынын хошбәхт һәјатына һәср олунмуш «Азадлыг пәрисинә», «Әмәк пәрисинә» ше'рләри дә 1924-чү илдә «Шәрг гадыны» журналында чыхды. Тәзә ше'рләр көстәрди ки, артыг Шаиг сосиалист јазычылары чәркәсинә гошулмуш, јени әдәбијјатын јарадычыларындан бири кими фәалијјәт көстәрмәкдәдир.

«КӨЗ ЈАШЫ ИЧИНДӘ СЕВИНЧ»

Меһри ханым оғлуну евләндирмәк истәјирди. Шаиг дә белә бир гәрара кәлмишди. Нәһајәт, 1920-чи илин баһарында онларын һәјатына да баһар кәлди. Апрелин 18-дә Шаһзадә ханымла евләнди. Шаһзадә ханым габагчыл көрүшлү зијалы Әһмәдбәј Мирзәбәјовун гызы иди. Онлар Деникинин Дәрбәндә һүчуму заманы Бакыја көчмүшдүләр. «Јүксәк әхлаги, инсани сифәтләрә малик олан» Шаһзадә ханым Шаигин тәбиәтинә ујғун, үрәјинә јатан иди. Чох кечмәди, онларын бир гызы олду — Алтунсач. Нәвә һәсрәтли нәнәнин, өвлад һәсрәтли атанын гәлбинә нур сачан Алтунсач. Һәр күн мәктәбдән кәләндә гызы илә ојнајыр, ону һәлә 16 ил әввәл јаздығы «Хо-

руз», «Кечи», «Лајла» ше'рләри илә әјләндирирди. 1922-чи илдә онларын оғланлары да олду, адыны Камал гојдулар. Һамы көзајдынлығы верди. Халгымыза камаллы оғланлар лазымдыр, — дедиләр. Лакин севинч ичәрисиндә бәдбәхтлик үз верди. Алтунсач сағалмаз хәстәлијә тутулду. «Күндән-күнә мум кими әриди. Чичәк кими солмуш ири, гара көзләри чухурланды». Алтунсач ики ај хәстә јатдыгдан сонра өмрүнү јени доғулмуш гардашы Камала бағышлады...

Јашы гырхы кечмиш көврәк гәлбли ата үчүн илк өвладыны итирмәси ағыр дәрд иди. Үч күн әввәл дүнјаја кәлмиш Камал о бири отагда анасынын јанында мышыл-мышыл јатырды. Бу бири отагда исә бир чичәк солурду, бир күнәш сөнүрдү. Шаиг Алтунсачы гучағына алыб ачыг пәнчәрә гаршысында дајанды. Артыг көрпә нәфәс ала билмирди, дарыхыр, чырпынырды, бахышларында бир һичран охунурду, елә бил ки, атасы илә видалашырды. Ата инди инанды ки, баласы әлдән кедир. Үзүнү онун үзүнә сөјкәди, алнындан өпдү. Елә бу ан бир дамчы көз јашы сүзүлүб Алтунсачын саралмыш јанагларына дүшдү. Бир дамла көз јашы дәрјалар сөндүрә билмәјән инсан гәлбинин од-аловуна нә едә биләрди? О бири отагда хәстә јатан Шаһзадә ханым фачиәни дујмуш кими һәјәчанла чығырды:

—Ушаға нә олду? Јохса Алтунсач...

Ата Алтунсачын үзүнү өртдү, көзләрини силиб о бири отаға кечди вә она тәсәлли верди:

— Горхма, бир шеј јохдур, Алтунсач јатды...

Шаһзадә ханым диксинди, јериндән галхмаг истәди, галха билмәди, һөнкүр-һөнкүр ағлады. Јанында јухуја кедән балача оғлан исә өз аләминдә иди. Бирдән анасынын көз јашындан бир дамла да онун үзүнә дүшдү. Өз-өзүнә күлүмсүндү. Буну көрән Шаһзадә ханым Шаигә бахды:

— Биз нә һалдајыг, бу нә һалдадыр?!

Ата әлини ушағын сачларына чәкди, «һәјат фачиәли бир мәзһәкәдир», деди. Бу драматик сәһнә, илк өвладынын фачиәси ата гәлбини сарсытды. Бу кәдәр вә һичран лирик-драматик ше'рә дөндү, нечә-нечә үрәји көврәлтди:

Залым әчәл бағчамдан гопарды шән күлүмү,
Баһар икән сусдурду о көрпә бүлбүлүмү.
Гаралды көзләримдә артыг бүтүн каинат,
Нә күнәш вар мәнимчүн, нә дә дадлы бир һәјат.
Шән өмрүмүн күнәши көмүлдү шум торпаға,
Баһарымын чичәји дөндү гуру јарпаға...

Һазырлыг курсларында, фәһлә факүлтәләриндә, педтехникумларда вә Педагожи институтда дәрс апаран Шаиг «Нүмунә мәктәбин»дән дә ајрылмырды. Кет-кедә бөјүјән мәктәб 1921-чи илдән ики һиссәјә ајрылды. Ашағы синифләр доггузунчу, јухары синифләр исә он икинчи мәктәб адланды. Педагожи институтун бинасына кечән он икинчи мәктәбин сон үч синфи Шаигә тапшырылды. Һәр дәфә Педагожи шурада һәмин синифләр нүмунә көстәрилирди. Шаиг бүтүн мәктәбин, халг маарифинин пәрванәсинә чеврилди. Көркәмли педагог кими ад-сан газанды. Тәкчә сон үч ил әрзиндә «Түрк әдәбијјаты», «Милли гираәт» вә «Икинчи ил» кими дәрслик вә мүнтәхәбатлар чап етдирди, мәтбуатда әдәби-педагожи әсәрләрлә чыхыш етди. Һамы ондан мәсләһәт алыр, онун дәрслик вә програмларындан өјрәнир, әсәрләрини тәдрис едирдиләр. О, јүксәк һөрмәт вә еһтирама чатана гәдәр өмрүнүн ијирми илдән чохуну халг маарифинә, педагожи ишә сәрф етмишди. Онун хејирхаһ әмәји илк дәфә Совет һөкумәти тәрәфиндән гијмәтләндирилди. 1923-чү илдә Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығынын гәрары илә Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәтинин ијирми иллик јубилеји тәнтәнә илә кечирилди. Бу, совет дөврүндә халг мүәллиминә һәср олунмуш илк тәнтәнәли јубилеј иди. Јубилеј кечәси декабрын 27-дә Педагожи Институтда кечирилди. Кечәдә Халг маариф комиссары М. Гулијевин мә'рузәси марагла гаршыланды. Мә'рузәчи өз чыхышында Шаиги «Јарадылмагда олан мүасир лисан вә әдәбијјатымызын тәмәлини гуранлардан бири», фәдакар халг мүәллими адландырды вә деди: «Ијирминчи әсрин әчнәби әдәбијјаты өз сәләфләринә борчлу олдуглары кими, Азәрбајчанын јени әдәбијјатчылары да Шаиг кими мүәллимләринә миннәтдар олачаглар».

«Нүмунә мәктәби»нин мүдири Гафур Әфәндизадә исә Шаигин халг маарифи саһәсиндәки хидмәтләрини үмумиләшдирәрәк сөјләди: «Шаигин ијирми сәнәлик бу вәтәнә олан хидмәти о гәдәр бөјүкдүр ки, Вәтәнин она олан еһтирамындан да,.. Дүшүнүрәм ки, бу Сабир һејкәлинин булундуғу мејдан Шаиг һејкәли илә бәзәнәрсә нә гәдәр көзәл олар».

Кечәдә Шаигин чалышдығы мүәссисәләрин, әлагәдар тәшкилатларын тәбрикләри охунду, гәләм достлары чыхыш етдиләр. Тәнтәнәли кечәдә А. Шаигин «Бир саат

хәлифәлик», «Идеал вә инсанлыг» пјесләри ојнанылды. Һөкумәтин гәрары илә 1918-чи илдә өзү әсасыны гојдуғу «Нүмунә мәктәби», «Шаиг нүмунә мәктәби» адландырылды. Мәктәбин коллективи һәмин кечәдән хатирә олараг «Талыбзадә Абдулла Шаиг» адлы бир китабча да бурахдылар. Китабча «Дујғулар», «Дүшүнчәләр» вә «Тәбрикләр»дән ибарәт иди. Бурада көркәмли әдәбијјат вә маариф ишчиләринин, мүәллим вә тәләбәләрин Шаиг һаггында үрәк сөзләри топланмышды. Шаигин ичтимаи фикир тарихимиздәки ијирми иллик хидмәти, көзәл инсан кими характери бурада јахшы сәчијјәләндирилирди. Китабчанын илк сәһифәсиндә, Исмајыл Һикмәтин ше'риндә дејилирди: «Мәнчә Шаиг нүмунәдир мәләкә». Г. Әфәндизадә јазырды: «Әкәр Шаиг олмасајды, «Милли гираәтимиз» јох иди. «Мүнтәхәбат» нәшр олунмамышды, «Әдәбијјат» дәрслијиндән мәһрум идик».

Башга шаир вә маариф хадимләринин јазыларында да јүксәк фикирләр сөјләнилирди: «Шаиг кимдир? — көзә чарпан бир чох јылдызлы варлыглардан даһа бөјүк, даһа мөһтәрәмдир» (Һ. Чавид). «Биз, бүтүн мүәллимләр руһән Шаигә бәнзәјә билсәк, нә мүтлү!» (Хәлил Фикрәт). «Јени әдәбијјатын тә'мәл дашыны гојанлардан бири Абдулла Шаигдир» (С. Һүсејн). «Азәрбајчанда олан бу интибаһ дөврүнүн ән бөјүк гәһрәманы сајылан Абдулла Шаигин намы дүнја дурдугча тарихи-әдәбијјатымызда баги олачаг» (Шәфигә Әфәндизадә). «Шаиг—әввәла руһундакы инчиклик вә һејсијјат е'тибарилә ән јүксәк бир инсандыр. Санијән, Шаиг чәмијјәтимизин јетишдирдији әхлаги бәндләр үзәриндә бир шаһигәдир ки, чыхылмасы анчаг Шаиг кими ичтимаи ирадә вә фәалијјәтә малик адамлара мүбалиғәјә кәлмәзсә, даһиләрә мәхсусдур... Даһа дејирәм, чүнки Шаиг мүһитимиздәки ирадәти-ичтимаијјәтин дүшкүн бир заманында јетишдијинә бахмајараг кәскин бир ирадә көстәрмишдир ки, кәндисинин дүһасына шаһиддир» (А. Мусаханлы). «Шаиг дејәндә фикримиздә бөјүк бир бина доғур. Бу бина инди али дарүлмүәллимин, нүмунә мәктәби вә фәһлә факүлтәси бинасыдыр» (В. Һачыоғлу). «Шаиг һәгиги маариф хадимидир» (М. Орханбәјли). «Әдәбијјатчылар нә јапырлар? —дејәнләрә Шаиг нә јапды?! —сорушачағам» (М. Рзагулузадә). «Ијирми ил зәрфиндә јорулмазсызын мүәллимлик вәзифәсини ифа едән Абдулла Шаиг устадымыз Азәрбајчан һөкумәтинә бир чох мәдәни гүввәләр вермәјә мүвәффәг олмушдур» (Т. Шаһбази).

Али Педагожи Институтунун ишчи факүлтәсинин тәләбәләри, еләчә дә тәләбә гызлар адындан јазылан тәбрикләр дә хош арзуларла долу иди. Онлар Шаигә «Шаиг баба» дејә мүрачиәт едир, ону «севкили шаир вә севкили мүәллим» адландырырдылар. Китабчада «Јад ет!» ше'риндән парча, еләчә дә И. Һикмәт, Һ. Ничат, С. Бәдри, М. Атабаба вә башгаларынын ше'рләри дә варды. Ше'рләрдә дә бөјүк халг мүәллиминә мәһәббәт һисси тәрәннүм олунурду. Һәгигәтән Шаиг һәм халга, вәтәнә хидмәти, һәм дә јүксәк инсани кејфијјәтләри илә сечилирди, мәләк руһлу, тәмиз гәлбли, хош әмаллы бир инсан иди.

Сонралар мүхтәлиф саһәләрдә парлајанлардан көркәмли әдәбијјатшүнас А. Мусаханлы, бәстәкар Ә. Бәдәлбәјли, академикләрдән С. Гулијев, А. Әфәндијев, чәрраһ Ф. Әфәндијев, партија вә дөвләт ишчиси С. Вәзиров вә башгалары онун севимли тәләбәләри идиләр. 1925-чи илдә Газахдан Бакы педмәктәбинә кечмиш Меһди Һүсејн о күнләри хатырлајараг јазырды: «О данышаркән синфә елә бир сүкут чөкүрдү ки, дедији сөзләри дәфтәрә гејд едән јолдашларымызын гәләмләринин сәси ајдын ешидилирди». Шаиги 1923-чү илдән, «Нүмунә мәктәби»ндән танıјан С. Рүстәм дејир: «О, өз тәләбәләринин һансы аиләдә, нә кими шәраитдә јашадыгларыны јахындан өјрәнир вә һәр тәләбәјә онун хасијјәтинә көрә јанашмағы бачарырды... Әдәбијјаты бизә чох севдирәнләрдән, әдәби зөвгүмүзү тәрбијә едәнләрдән бири дә севимли әдибимиз Абдулла Шаиг олмушдур».

Ш. Әфәндизадәнин оғлу, танынмыш зијалы Адил дә 1919-чу илдә Шаигин көмәји илә I реални мәктәбә дүзәлмишди. 1924-чү илдә «Нүмунә мәктәби»нин мә'зунлары арасында о да вар иди. О, һәмин кечәни мәһәббәтлә хатырлајараг јазырды: «Кечәјә Бакынын габагчыл зијалылары топлашмышдылар. Бир нечә күнлүјә Москвадан Бакыја кәлмиш Н. Нәриманов да һәмин јығынчагда олмушду. О, чыхыш едиб, бизә чох мә'налы нәсиһәтләр еләди вә чәкдији бөјүк зәһмәт үчүн Абдулла Шаигә тәшәккүрүнү билдирди». ССРИ Мәркәзи Ичраијјә комитәси сәдри Н. Нәримановун тәшәккүрү бөјүк бир өлкәнин адындан иди, үмумхалг рәғбәтинин ифадәси иди.

Шаиг халгын вә дөвләтин она верилән јүксәк гијмәтиндән руһланараг вар гүввәси илә чалышырды. О, һәр ил тәзә дәрсликләр һазырлајыр, онлары мәзмунча јени-јени материалларла зәнкинләшдирирди. Бир ахшам

«Түрк дили»ни һазырлајаркән Һ. Чавид Шаиргилә кәлмишди. Шаир фүрсәтдән истифадә едиб ондан тәрчүмеји-һалыны данышмасыны хаһиш етди. Чавид күлә-күлә деди:

— Јаз ки, димдијинин сарысы кетмәмиш сәрчә баласыдыр.

Шаир бир аз чиддиләшди:

— Елә исә бу сөзүнү дәрсликләрә јазачағам.

Чавид мә'налы-мә'налы күлүмсәди:

— Јахшы, дур гәләм-кағыз кәтир, мән дејим сән јаз.

1924—1926-чы илләрдә Шаирин «Түрк дили», «Икинчи ил», «Гираәт китабы», «Түрк әдәбијјаты», «Түркчә сәрф-нәһв», «Түрк дили вә әдәбијјаты» кими дәрслик, мүнтәхәбат вә програмлары бир-биринин ардынча чыхды. Бурада Чавидин тәрчүмеји-һалы да тәзәләнмишди. Даһа сонралар «Әдәбијјат програмы» (1926), «Дөрдүнчү ил» (1927—1930), «Әдәбијјатдан иш китабы» (1928—1934) вә башга китабчалар да мејдана кәлди. Һәмин илләрдә о, маариф комиссарлығынын дәрслик вә програмлар дүзәлдән комиссијаларынын үзвү иди, М. Маһмудбәјов, Ә. Һагвердијев, С. Сани, Ә. Әфәндизадә, Ф. Ағазадә, С. Әбдүррәһимзадә, Һ. Зејналлы, И. Һикмәт, А. Мусаханлы, Ш. Әфәндизадә вә башга зијалыларла әлбир чалышырды.

Шаир халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланмасы вә нәшри саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрирди. 1926-чы илдә чап олунан «Бајатылар» китабыны Ш. Әфәндизадә, Мирзә Мәһәммәд (Һатиф) вә Шаир һазырламышды. Китаб Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә»синдән сонра икинчи гијмәтли тәшәббүс иди. Шаир топладығы фолклор материалларынын бир һиссәсини о заман Һ. Әлизадәјә вермишди, он беш дәфтәр һәчминдә материал исә инди дә шәхси архивиндәдир. Бүтүн бунларла јанашы о, «Али Педагожи Институтун салнамәси», «Шәрг гадыны», «Халг мүәллими», «Јени мәктәб», «Маариф вә мәдәнијјәт», «Маариф ишчиси» кими органларда «Азәрбајчан» (1924), «Инсанын һәјатында ше'р вә әдәбијјатын мөвгеји вә әһәмијјәти» (1924), «Молла Пәнаһ Вагиф», (1926), «Лирик ел јарадычылығынын хүсусијјәтләри» вә с. кими мәзмунлу мәгаләләрлә чыхыш едирди. «Дарүлфүнүнләримиз вә Шура Азәрбајчанын әдәбијјаты» мәгаләсиндә Н. Нәримановун «Ленин вә шәрг» әсәринә истинад едәрәк, зијалылары јени чәмијјәтин инкишафы уғрунда әзмлә чалышмаға чағырырды...

Адлы-санлы мүәллимләрдән Г. Әфәндизадә доғру дејирди ки, «Әкәр Шаир олмасајды...» Азәрбајчан ичтимаи фикриндә нә гәдәр бошлуг көрүнәрди. Онун кениш сәмәрәли фәалијјәтини хатырладыгча биз дә фәхрлә дејирик:

Нә јахшы Шаир вармыш.

ИЛЛӘР ӨТДҮКЧӘ...

Шаир чох кәркин ишләјирди. Онсуз да бәдәнчә зәиф иди. Тез-тез хәстәләнирди. Һәр ил јајы Ставропол, Кисловодск, Налчик, Сочи, Схалтубо вә башга курорт шәһәрләриндә мүаличә олунурду. Һәлә 1926-чы илдә ијулун 1-дә Үмумиттифаг Маариф ишчиләринин Азәрбајчан шө'бәсинин Гаграныи Воровски адына ики нөмрәли идарәсинә јаздығы мәктубунда билдирирди ки, «көркәмли шаир Абдулла Шаиг Талыбзадәнин мүаличәсинә шәраит јаратсынлар». 1928-чи илдә дә шәхсән Р. Ахундов өзү она мүаличәјә вә истираһәтә кетмәји мәсләһәт көрмүш вә 540 манат мүкафат вердирмишди. Шаир әввәлчә атасынын досту, мәшһур һәким Р. Вәкиловун јанына кетди. О, чидди мүајинәдән сонра деди:

— Әсәб јорғунлуғудур, јахшы курорт шәһәрләринә кет, динчәл, кечиб кедәр.

Онлар истираһәт үчүн Күрчүстандакы Семи шәһәрчијини сечдиләр. Бакуриани дағын башында, Семи ортасында, Сагвери исә ашағысында иди. Боржоми дә чох узаг дејилди. Көзәл истираһәт јери иди.

О, «Гаракилис хатирәләри»ни тамамламышды. «Әсәби адам» вә «Өзү билсин, мәнә нә?» һекајәләрини «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналына тәгдим етмишди. Ишләри нисбәтән азалмышды. Һазырлашыб, ијул ајында Семијә јола дүшдү. Бурада күнләри хош кечирди. Һәрдәнбир Бакуриани вә Боржомијә дә кедирди. Бир күн үч нәфәр кечмиш тәләбәсинә раст кәлди. Меһрибан сөһбәт етдиләр, онларын һәјаты, ишләри илә марагланды. Сәһәриси күн бир күрчү диш һәкими вә Мила адлы гызла таныш олду. Мила орта мәктәби тәзәчә битирмишди. Института кедә билмәдијиндәнми, рәссам олмаг арзусунун баш тутмамасынданмы, јохса хәстәләндијиндәнми һәмишә кәдәрли көрүнүрдү. Шаир ону руһландырмаға, кәләчәјә һәвәсләндирмәјә чалышырды, чәкиб кәтирдији шәкилләри тә'рифләјир, она үрәк-дирәк верирди.

Мила Шаигин көркәмли педагог вә шаир олдуғуну, онун тәләбәләриндән өјрәнмишди. Она һәвәслә гулаг асыр, мәсләһәтләрини динләјирди. Бир күн зарафатла шаирдән она бир ше'р јазмасыны хаһиш етди. О, һәр сөзбашы «вај» демәјә адәт етмишди. Шаиг нечә дәфә мәсләһәт көрмүшдү ки, бу сөз кәдәр ишарәсидир, әһвали-руһијјәјә пис тә'сир едир, тәркит кетсин. Мила тәркидә билмирди.

Бир ахшам Шаиг өз отағында отуруб кечән күнләри хатырлајыр, чиб дәфтәрчәсини вәрәгләјирди. 1925-чи илдә «Мин кәлами-Шаиги тифлисли» имзасы илә јаздығы «Тәәссүф» адлы ше'ри охујурду: Шаирин архивиндән:

Кәрдәни ағ гу кими,
Инчә бели му кими;
Дәһри арашдырмышам,
Јох о сәмәнбу кими.
Мунис она... һәр дәни,
Севмәди һәр рәһзәни,
Көрдүмү анчаг мәни,
Үркүјүр аһу кими.
Кечди баһар күнләрим,
Кәлди хәзан күнләрим,
Бу кедишин динләрәм,
Өмүр ахыр су кими...
Һәр шејим олмуш тәлан,
Гәлбими јохдур алан,
Хатирәләрдир палан,
Һәп мәнә ујну кими.*

Гәфләтән Мила ичәри кирди. Әлиндәки шәкли Шаигин гаршысына гојду:

— Бу шәкли сизин үчүн чәкмишәм, — деди, — јадикар кими көтүрүн.

Шаигин инди дә архивиндә сахланан шәкил Семинин көзәл мәнзәрәси иди. Гыз шәклин архасына хош сөзләр јазыб имзаламышды. Шаиг дә борчлу галмады, русча она һәср етдији ше'ри охуду: Шаирин архивиндән:

О, ты милый ландыш, вай,
Скуке воли не давай. —

мисралары илә башлајан ше'р Шаигин чиб дәфтәрчәсиндә галды, хатирәјә чеврилди.

Шаиг Семидән август ајында хош әһвали-руһијјә илә гајытды. Бағa, аиләсинин јанына кетди. «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын дөрдүнчү нөмрәсиндә «Әсәби адам» һекајәси чыхмышды. Бу, психоложи һекајә иди.

* Ше'р илк дәфә чап олунур.

Һекајә олмуш әһвалат әсасында јазылмышды. Әдиб хејли әввәл Ставрополдан истираһәтдән кәләндә Москва—Бакы гатарында мүшаһидә етдији бир нәфәри һеч чүрә јадындан чыхара билмирди. Һекајәдә руһи сарсынтылар кечирән, ахырда өзүнү чыхылмаз вәзијјәтә салан адамын образы јахшы ишләнмишди. «Шишман адамын» мә'нәви шикәстлијинин сәбәби кечмиш һәјатла бағланыр, чаризм үсули-идарәсинин вәһшиликләринә мә'руз галан бир вәтәндашын шәхсиндә тәгдим едилирди. «Әсәби адам»ы милис идарәсинә апаранлара бир нәфәр дејир: «Ону идарәјә јох, хәстәханаја апармаг лазымдыр».

«Әсәби адам»а мүәллиф мәрһәмәт һисси илә јанашырды. Һуманист бахымдан һәмин илдә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын онунчу нөмрәсиндә чыхан «Өзү билсин, мәнә нә?» һекајәси дә мараглыдыр. Лирик һекајәдә кечмишдә истисмара мә'руз галмыш садә тәбиәтли, кимсәсиз бир адамын характери ачылыр. Һекајәдә әдибин бағда таныш олдуғу вә һамынын «Чыртдан» адландырдығы гоча бағбан Әзим кишинин һәјат вә мә'нәвијјаты әкс етдирилир. Һәмишә гарадинмәз көрүнән Әзим дајы јалныз Шаигин аиләсини көрәндә фикир дәрјасындан ајрылыр, диниб-данышырды. О, тез-тез ики јашлы Күлбәнизи сөјләдир, күлүрдү. Әзим дајы хидмәтчи Тонјаја да өјрәшмишди. Тонја тез-тез күлә-күлә «Әзим дајы, мән сәни севирәм», гадынлар исә «Әзим дајы, Тонја сәни јаман севир» дејә ону әјләндирирдиләр. Әзим дајы зарафатлардан инчимәз, һамыја «Өзү билсин, мәнә нә?» дејирди.

Сакит гочанын кечмишә нифрәти нә гәдәр күчлү идисә, мүасир һәјата, инсанлара меһри о гәдәр чох иди. Шаигкил сентјабрда Бакыја көчәндә Әзим дајы илә хүсуси видалашды.

— Әзим дајы, Тонја бу күн кедир, — дејәндә елә бил ки, өмүр боју субај галмыш гочанын үстүнә гајнар су төкдүләр. «Өзү билсин, мәнә нә?» — дејиб сусду. Үмумијјәтлә шишман («Әсәби адам») вә Әзим дајы («Өзү билсин, мәнә нә?») истисмар дүнјасынын ағры-ачысыны көрмүш заваллы адамлардыр, бу күнкү һәјата чәтинликлә ујушурлар. Һекајәләр Азәрбајчан совет нәсринин тәшәккүл мәрһәләсиндә Шаигин мүасир һәјата, мүасир инсана олан мүнасибәтини, јенилијә мејлини көстәрмәк бахымындан әһәмијјәтли иди. Һәр ики һекајә өз лирик тәсвир үсулу, јығчамлығы, биткинлији илә дә диггәти чәлб едирди.

Шаиг Шүвәланда да јахшы истираһәт етди. Силсилә ушаг нәғмәләри јазмаг фикринә дүшдү. «Мај нәғмәси», «Гәрәнфил», «Бәнөвшә», «Гызылкүл», «Занбаг», «Бүлбүл», «Ары», «Кәпәнәк», «Турағај», «Ат», «Ит» кими кичик, шән нәғмәләр елә бурада јаранды. О, ше'рләри бағда Камала вә көрпә Күлбәнизә охујур, онлары шәнләндирирди. «Ит» нәғмәсинин тарихчәси даһа мараглы иди. Бағ көзәтчиси Әзим дајынын Сары адлы бир ити варды. Әзим дајы, јајда да, гышда да бағда онунла галырды. Бир дәфә ит хәстәләнмишди, һеј зарыјырды. Әзим дајы итә гуллуг едир дејирди:

—Горхма, сән сағалачагсан, сән јашајачагсан. Һәмишә Әзим дајы вә Сары илә ојнајан Күлбәниз дә кәдәрли иди. Көрдүјү һадисә Шаиги көврәлтди, тезликлә «Ит» ше'ри јазылды.

Шаирин архивиндә «Гушларын вә күлләрин консерти» адлы јарымчыг галмыш бир әлјазмасы да вардыр. Көрүнүр, мүәллиф кичик ушаг пјеси јазмаг истәјирмиш. Јухарыда ады чәкилән ше'рләр пјесдә ајры-ајры гушларын вә күлләрин дили илә сәсләнир. Лакин гејри-мүәјјән сәбәбә көрә пјеси јарымчыг сахламыш, һәр нәғмәјә бир ад вермиш вә онлары 1934-чү илдә «Чочуг ше'рләри» ады илә китаб шәклиндә чап етдирмишдир. Гушлар вә күлләр һаггында кичик енсиклопедик нәғмәләр адландырыла биләчәк һәмин ше'рләр бу күн дә ушагларын дилинин әзбәридир.

КӨРҮШЛӘР, ӘЛАГӘЛӘР

1926-чы илдә Шаигкил Дағүстү күчәдә јашајырдылар. Меһри ханым өзүнү хошбәхт һисс едирди. Оғлу адсан газанмышды. Хошхасијјәт кәлини варды. Дөрд јашлы Камалын Күлбәниз адлы бир бачысы да варды. Аиләнин Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Һ. Чавид, Ә. Чавад, С. Сани кими гочаман әдибләрлә достлуглары да кеткедә мөһкәмләнирди. Маариф комиссарлығында чалышан Ә. Һагвердијев Университетин Шәрг факүлтәсиндә Шаиглә биркә дәрс дејирди. М. С. Ордубади «Коммунист» гәзетиндә редактор иди. С. Сани дә мәктәбдә ишләјирди. Бир күн онлар Н. Вәзировла бәрабәр М. С. Ордубадинин јанына кетдиләр. Көһнә достлар бир јерә јығышанда зарафатдан да галмырдылар. М. С. Ордубади бирдән чидди шәкилдә катибәни чағырды:

— Кет архивин ачарыны бура кәтир, — деди.

Катибә чашбаш галды:

— Һансы архивин ачарыны?

Мәтләби тез дујан Н. Вәзиров јанындакы достларыны көстәриб күлә-күлә деди:

— Бунларын һамысы архив малыдыр. Мәммәд Сәид бизи архивә гојмаг истәјир.

Сәмими зарафата һамы үрәкдән күлдү. Милли маарифин вә әдәбијјатын инкишафында бөјүк хидмәтләри олан көркәмли сәнәткарлар инчә јуморла мүасир һәјатда өз үзәрләринә дүшән вәтәндашлыг борчуну да хатырладырдылар. Әслиндә онларын мәһсулдар әдәби-ичтимаи фәалијјәти һамыја нүмунә иди.

1926-чы илин јајында әдәби ичтимаијјәтә ағыр итки үз верди. Онларын садиг достларындан бири Н. Вәзиров Чухурјурдда үрәк хәстәлијиндән вәфат етди. Шаиг дәфн мәрасиминдә үзүнү һәмкарларына тутуб кәдәрлә деди:

— Исте'дадлы бир јазычыны, нәчиб бир инсаны да итирдик. Лакин енишли-јохушлу јолларда һәлә көрүләси ишләр чохдур...

1927-чи илдә Ә. Һагвердијевин әдәби-ичтимаи фәалијјәтинин 35 иллији, 1928-чи илдә исә М. Ф. Ахундовун өлүмүнүн 50 иллији гејд едилди. М. Ф. Ахундову үрәкдән севән Шаиг онун һаггында хүсуси мәгалә вә бир ше'р јазды. Ше'ри јубилеј кечәсиндә охуду:

Сәнин надир исте'дадын сәһнәмизи јаратды,
Ачы, кәскин күлүшләрин һәгигәти парлатды.

Шаигин сәмәрәли бир иши дә «Алданмыш кәвакиб» повестинин сәһнәләшдирилмәси олду. Пјес һәмин илдә һәвәскар мүәллим вә тәләбәләр тәрәфиндән тамашаја гојулду. Тамашадан сонра Шаиги тәбрик едәнләр арасында Бакыда јашајан ермәни бәстәкары А. Маилјан да вар иди. О, Шаигин бир нечә ушаг ше'ринә мусиги бәстәләмишди. Онун да јубилејиндә Шаиг борчлу галмады. Ону:

Еј јени бәстәкар, еј јени инсан,
Руһун да инчәдир сәнәтин кими. —

мисралы сәмими ше'рлә тәбрик етди.

1929-чу ил дә хош тәәссүратла башланды. Бир груп күрчү јазычысы Азәрбајчана достлуг көрүшүнә кәлди. Бир һәфтә республиканы кәздиләр. Кедәндә исә Азәрбајчан јазычыларыны Күрчүстаны кәзмәјә дә'вәт етдиләр. Мајда Мирзә Чәлил, Ә. Һагвердијев, Һ. Чавид, С. Сани,

Ә. Чавад, С. Һүсејн, Ч. Чаббарлы, Һ. К. Санылы, Х. Ибраһим, С. Рүстәм, М. Раһимлә бәрабәр А. Шаиг дә Күрчүстана јола дүшдүләр. Јолда онлар хош хатирәләр данышыр, дејиб-күлүрдүләр. Шаигин вә С. Санинин кечмиш тәләбәси шаир С. Рүстәм дә онларла бир купедә галырды. Нүмајәндә һеј'әтинин сәдри Ә. Һагвердијев мәзәли ләтифәләр сөјләјирди. Һәтта Мирзә Чәлилә вә Шаигә зарафатјана мәзәли бир ше'р дә һәср етмишди. Мирзә Чәлил күлә-күлә деди:

— Машаллаһ, сәдримиз дә, катибимиз дә мәзә дағарчығыдырлар.

Шаиг дә күлүмсүндү:

— Сүлејман, чаванлығына күвәнмә, Әвәзин Бәдәл адлы гардашы вар һа...

Онлар кәнч шаирин гәлбинә тохунмадылар.

Гатар сәһәр Тифлисә јахынлашанда һәлә һамы јатырды. Тәкчә Мирзә Чәлил, Ә. Һагвердијев вә А. Шаиг ојаг идиләр. Мирзә Чәлил «Молла Нәсрәддин»ин Тифлис һәјатыны, Ә. Һагвердијев бурадакы тәһсил илләрини, Борчалыда вә Шулавердә кечирдији күнләри јада салырды. Шаиг көврәлмишди. Ахы, о бурада анадан олмушду, ушаглыг достлары, гоһумлары бурада галмышдылар. Ушаглыг хатирәләри, Гочор јајлағы, даһа нәләр көз өнүнә кәлди. Истәр-истәмәз чаван вахты јаздығы «Вәтәнә гајыдаркән» ше'рини хатырлады:

Чохдан иди һәсрәт идим вәслинә,
Ач голуну, ач сәнә кәлдим јенә,
Дајәм иди бу дәрә, дағлар мәним,
Ојлағым олмуш ики бағлар мәним.

Сүкуту Ә. Һагвердијев позду:

— Ушаглар, Тифлисә аз галыр. Тез дуруб әл-үзүнүзү јујун.

Мирзә Чәлил дилләнди:

— Әбдүррәһим бәј, ушаглара нијә әзијјәт верирсән? Гој Тифлис чамааты көрсүн ки, мүсәлманыг, мазутлу Бакыдан кәлирик.

Шаиг дә өзүнәмәхсус тәрздә әлавә етди:

— Һә, ушаглар, гоча Тифлис голларыны ачыб, сиз дә көзләринизи ачын көрәк.

Күрчү јазычылары гонаглары вағзалда мусиги илә гаршыладылар. Күрчү шаири Галактион Табидзе онлары саламлады. Азәрбајчан вә күрчү дилләриндә «Хош кәлмисиниз» деди. Нүмајәндә һеј'әтинин сәдри Ә. Һагвердијев чаваб нитги сөјләди. Онлар бир нечә күн Тифлисин

көрмәли јерләрини кәздиләр, елм вә мәдәнијјәт очагларында, мүәссисәләрдә чыхыш етдиләр. Һәр јердә күлчичәклә, алгышларла гаршыландылар. Һәмишә Мирзә Чәлил, Ә. Һагвердијев вә А. Шаиг диггәт мәркәзиндә идиләр. Мирзә Чәлил орада «Молла Нәсрәддин» журналынын кечмиш идарәсинә дәјди. А. Шаиг көһнә евләрини, атасынын гәбрини зијарәт етди.

Гонаглары Н. Нәриманов, Ф. Көчәрли вә А. Шаигин бир вахт истираһәт етдикләри Гочора, Мәнкилисә апардылар. Шејтан базарыны, Ваке бағларыны кәздиләр. Метех галасына, Нәргалаја, Пантеона бахдылар, М. Ф. Ахундовун, М. Ш. Вазеһин гәбрини зијарәт етдиләр. Күрчү зијалылары, әмәк адамлары һәр јердә гардаш халгын елчиләрини сәмимијјәтлә гаршыладылар. Метех сәфәри даһа марағлы кечди. Шаиг Ч. Чаббарлы вә С. Рүстәмлә бир машында отурмушду. Ирәлидә исә Ә. Һагвердијевлә Г. Табидзенин отурдуғу машын кедирди. С. Рүстәм сүрүчү илә нәсә пычылдады. Бунларын машыны Метехә һамыдан тез чатды. Ә. Һагвердијев пәрт олмушду. Мирзә Чәлил күлә-күлә деди:

—Будәфәлик күнаһындан кечирәм. Бундан сонра belә ишләр көрмә. Адам сәдрин машыны кечмәз.

С. Рүстәм сакитчә бир она, бир дә Шаиг мүәллимә бахды. Һамы күлүшдү.

Бакыдан Тифлисә кәлән заман Р. Ахундов Шаиглә көрүшмүш вә ондан хаһиш етмишди ки, кечмиш франсыз дили мүәллими Гебуадзени тапыб һал-әһвал тутсун. Бу лап Шаигин үрәјиндән олду. Она көрә дә һәрдәнбир достларындан ајрылыр, Гебуадзени ахтарырды. Она тәсадүфән Галавлински (индики Руставели проспекти) күчәсиндә раст кәлди. Кечмиш мүәллим јолдашы илә сәмими дост кими көрүшүб өпүшдүләр. Шаиг Р. Ахундовун саламыны она чатдырды. Гебуадзенин көзләри долду:

— Чәнаб Талыбзадә, билирсинизми, — деди, — мән азәрбајчанлылары чох севирәм. Анчаг Руһулланын мәнә етдији јахшылығы өмрүм боју унутмарам. Ондан һәмишә хәбәр тутурам. Ешитдијимә көрә мәс'ул вәзифәдә чалышыр. Нә гәдәр нәчиб, аличәнаб инсандыр. Мәним дә ән сәмими саламымы она јетир, де ки, Гебуадзе сәнин сајәндә јенә өз көһнә мүәллимлијини давам етдирир.

Шаиг дә ушаг кими севинирди. Әзиз шакирди Руһулланын өлүмдән гуртардығы бачарыглы мүәллим досту јенә өз севимли сәнәтинә гајытмышды.

...Азәрбајчан јазычылары нүмајәндә һеј'әти бир груп

күрчү јазычылары илә бәрабәр Ермәнистана јола дүшдүләр. Гаракилсә стансијасына чатанда јенә Шаигин хәјалы чанланды. Он беш ил әввәл Гаракилсә јајлағында кечирдији күнләри, ермәни гызы Ануша олан мәһәббәтини хатырлады. Вағзалда ешитдији алгыш сәсләри ону хәјалдан ајырды. Онлары Ермәнистан партија вә һөкумәт нүмајәндәләри, јазычы вә шаирләр гаршылады. Диличанда гонагларын шәрәфинә бөјүк мәчлис гурулду. Сонра Диличан—Севан јолу илә Јеревана јола дүшдүләр. Јол боју гонаглары фәһлә вә кәндлиләр, зијалы вә мәктәблиләр саламлајыр, чичәк дәстәси бағышлајырдылар.

Јереван бајрам либасы кејмишди. Һәр тәрәф Гафгаз халгларынын достлуғуна аид шүарларла бәзәнмишди. Азәрбајчан вә күрчү јазычыларыны Јереванда А. Ширванзадә, Н. Зарјан, Г. Сарјан, Д. Дәмирчијан, С. Зорјан, А. Виштуни вә башгалары мүшајиәт едирдиләр. Гардаш халгын елчиләринин ичтимаијјәт гаршысында чыхышлары алгышларла гаршыланды. Һәр көрүшдән сонра онларын шәрәфинә зијафәт дүзәлирди. Адәтән зијафәтләрдә илк сағлыглары Ә. Һагвердијев, А. Ширванзадә вә Г. Табидзе дејирдиләр. Ән аз данышан исә Мирзә Чәлил вә Шаиг иди. Онлар јалныз өз сағлыгларына ичиләндә дуруб тәшәккүр едирдиләр вә көрүшләри тарихи достлуғун парлаг нүмунәси кими гијмәтләндирирдиләр.

Һәр ахшам онлар меһманханада да кеч јатыр, ермәни гәләм достлары илә јарадычылыг планлары һаггында данышырдылар. Бир ахшам Шаиг сөһбәт үчүн Ә. Һагвердијевин јанына кәлди. Әсли Шамахыдан олан вә азәрбајчанча сәрбәст данышан А. Ширванзадә дә бурада иди. Азәрбајчан вә ермәни халгларынын адәт вә ән'әнәсиндән, милли мусигисиндән вә рәгсләриндән сөһбәт дүшмүшдү. Ширванзадә әрклә Әбдүррәһим бәјә деди:

— Мән Азәрбајчан һәјатындан јазмышам, сиз дә ермәни һәјатындан јазын.

Ә. Һагвердијев күлә-күлә чаваб верди:

— Бу бир чәтин иш дејил. Һансы һекајәм олур-олсун иштирак едән шәхсләрин адыны дәјишиб Аршаг, Аванес гојсам олар ермәни һәјатындан.

Ә. Һагвердијев ермәни вә азәрбајчанлыларын достлуғундан бәһс едән «Чох көзәл» пјесини мәһз бу әһвалатдан сонра јазды.

А. Ширванзадә А. Шаигин «Интиһармы, јашамаг-

А. Шаиг гәләм достлары арасында.

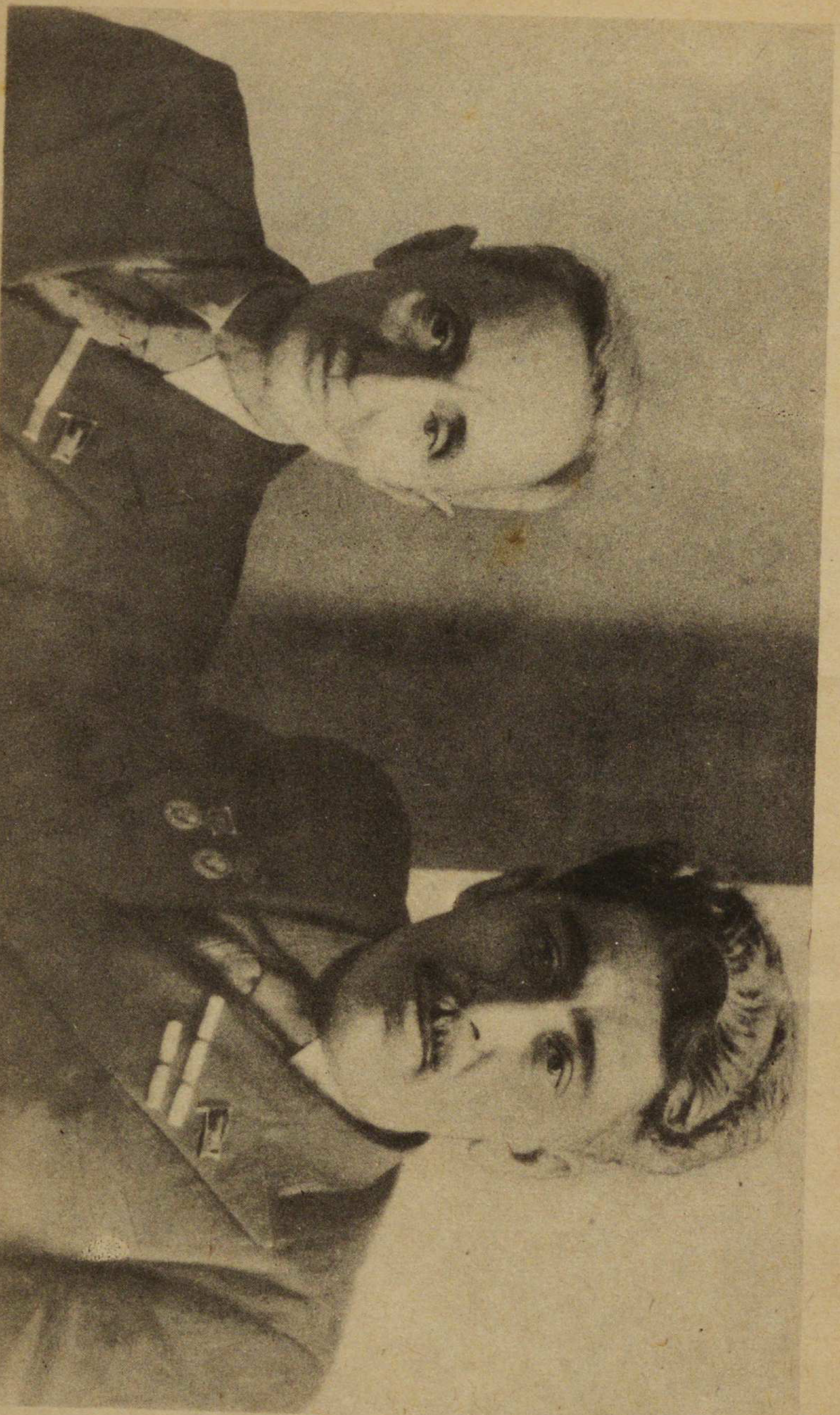

А. Шаиг вә Сәмәд Вурғун.

мы?», «Гаракилис хатирәси» һекајәләри илә таныш олду, өзүнүн «Намус», «Хаос» романларындан данышды.

Нәһајәт, Азәрбајчан јазычылары бир груп ермәни јазычылары илә бәрабәр кери гајытдылар. Онлар һәмин күн Кәнчәдә гатардан дүшдүләр. Һачыкәндә кетдиләр. Сеһрли Кәпәзин саһилләриндә, көмкөј парылдајан Көјкөлдә, марал кими јухуја далмыш Марал көлдә олдулар.

Башга гәләм достлары кими Шаиг дә Кәнчәдә Низамини јад етди, бурада гејб олмуш М. Һадини, вахтсыз вәфат етмиш тәнгидчи досту А. Суру хатырлады, кечмишин сәһифәләрини вәрәгләди. Букүнкү бирликдән, достлугдан, јүксәлишдән тәсәлли тапды.

Кәнчәдә јерли зијалыларла, әмәк адамлары илә сәмими достлуг көрүшләри кечирилди. Сонра јазычылар дәстәси Бакыја кәлди. Көрүшләр Бакыда да ејни тәнтәнә илә кечирилди. Бүтүн бунлар үч гардаш халгын бирбирини даһа јахшы танымасы, достлуг, гардашлыг мөвзусунда әсәрләр јазмасы, әлагәләрин мөһкәмләнмәси јолунда әјани тәшәббүс иди. Шаиг дә Тифлис сәфәри тәәссүраты әсасында «Шө'лә» әсәрини гәләмә алды.

АЛИМ-ӘДӘБИЈЈАТШҮНАС

Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгиги вә тәблиғи илә һәлә ингилабдан әввәл мәшғул олурду. «Күлзар» дәрслијиндә Вагиф, Сабир вә башга шаирләр һаггында мә'лумат верир, мәгаләләриндә Азәрбајчан классикләринин, Авропада олдуғу кими лајигинчә өјрәнилмәсини арзулајырды. Онун арзусу јалныз Совет дөврүндә һәјата кечди. Әдиб Хагани, Низами, Фүзули, Хәтаји, Нәсими, Вагиф, Видади, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, М. Һади, Һ. Чавид кими сәнәткарларын өјрәнилмәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрди. Онун ијирминчи илләрдә јаздығы «Азәрбајчан вә Иран әдәбијјаты» мүһазирә конспекти дә һәмин силсиләдәндир. Адындан да көрүндүјү кими, бу, мүәллифин о заман али мәктәбләрдә охудуғу мүһазирәләрин мәчмуудур. Лакин онун әввәлиндә верилән плана нәзәр салдыгда ајдын олур ки, нечә әсаслы тәдгигат апарылмыш, мүасир проблемләр галдырылмышдыр. Бурадакы очеркләрдән Хаганијә вә Низамијә һәср едилән һиссәләр диггәти даһа чох чәлб едир. Хаганини гәсидә, Низамини мәснә-

783—9

ви устасы кими гијмәтләндирән тәдгигатчы онларын јарадычылығынын әһатә даирәсинә, сәнәткарлыг мәсәләләринә дә тохунур, һәтта Хагани вә В. Һүго јарадычылығында мүәјјән сәсләшмәләр көрүрдү.

Нәсими бәкташилији вә һүруфилији, Хәтајини суфилији тәрәннүм едән шаир кими өјрәнән әдиб Фүзули, Хәтаји вә Һәбибидә «динчә,сәнәтчә» Нәсими тә'сирини изләјирди. О, Фүзулини әсл гәзәлхан һесаб едир вә мүһазирәләриндә тез-тез бу кәламы сөјләјирди: «Фүзули дејәндә гәзәл јада дүшүр, гәзәл дејәндә Фүзули», О, Фүзулинин сарајдан узаг олмасыны, зәманәдән шикајәтини, «һүзн вә кәдәринин фәрди дејил, ичтимаилијини», фәлсәфи лиризмини хүсуси нәзәрә чатдырырды. Онун фикринчә «Фүзули јалныз әсринин дејил, әсрләрин тарихинә кирмиш, Асија әдәби мәктәбинин ән бөјүк симасы вә ән бөјүк лирик шаиридир».

Вагифин бөјүклүјүнү Шаиг онун «әдәбијјатымызда јени чәрәјан вә мәктәб јаратмасында» көрүрдү. О, 1926-чы илдә «Әдәби парчалар»да бурахдырдығы мәгаләсиндә Вагиф јарадычылығынын сәнәткарлыг мәсәләләрини дә тәдгиг едир вә белә бир гәнаәтә кәлирди ки, Фүзули лирик ше'рләриндә «һәјат мүзтәриб олмагдыр» нәзәријјәсини изләркән, Вагиф «һәјат севмәкдир, һәјат јашамагдыр» дејир. Вагиф тәбиәт вә чәмијјәти «зөвг вә сәфа мәнбәји» сајырды. Бунунла белә әдәбијјатшүнас «Видади Вагифдән даһа алим, лисана даһа һакимдир» дејирди. Онун сәнәткарлар һаггындакы мүлаһизәләри досту Ф. Көчәрлинин фикирләри илә сәсләширди вә һәгигәтә ујғун иди.

Шаигин бөјүк һәвәслә тәдгиг вә тәблиғ етдији сәнәткарлардан бири дә М. Ф. Ахундов иди. Онун «Мирзә реалист вә сәнәткар бир шаирдир» (1924), «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и һаггында мүлаһизәләрим» (1925) вә «Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында мүлаһизәләрим» (1928) адлы мәгаләләри бир-биринин ардынча «Маариф ишчиси», «Маариф вә мәдәнијјәт» журналларында чыхды. Мүәллиф М. Ф. Ахундову XIX әсрдә «ингилаби фикир ордусунун илк гафиләсалары, илк рәһбәри», «ән фәал ичтимаијјәтчи шаири» һесаб едир, онун јарадычылығынын идеја-бәдии мәнбәләрини арашдырырды. Шаиг философ јазычыны «әдәбијјатымыза јени чәрәјан, јени руһ, јени рәнк верән» сәнәткар адландырыр, фитри исте'дады, тәбиилик вә садәлији, сәмимилик вә мүасирлији, типиклик вә һәјатилији онун јарадычылығынын әсас мәзијјәти кими гијмәтләндирирди. «Әдәбијјатдан иш китабы»нда (1928) верилән очеркдә М. Ф. Ахундовун мүһити, идеја ахтарышларыны, јарадычылыг тәкамүлү, реализми вә ичтимаи сатирасы, образ вә типләри сүжет вә композисија мәсәләләри тәдгиг едилирди. Әдәбијјатшүнас-алимин «Алданмыш кәвакиб» повести һаггындакы фикирләри бу күн дә е'тибарлы мәнбәләрдәндир.

Шаиг һәмишә дөврүн, заманын тәләбләри илә јашајыр, өз мүасирләринин јарадычылығынын тәдгиги вә тәблиғи мәсәләсиндә дә хүсуси әһәмијјәт верирди. О, Мирзә Чәлил, Сабир, Ә. Һагвердијев вә башгаларынын јарадычылығынын тәдгиги вә тәблиғинә мәһз мүасирлик ме'јары илә јанашырды. Сабири хүсуси мәһәббәтлә өјрәнирди. Сабир китабханасында охудуғу мүһазирәләр әсасында јаздығы мәгаләләр бөјүк шаирин јарадычылығы һаггында гијмәтли материалдыр. Мәгаләләрдә Сабири «пролетар синфини гызғын бир ешглә севән» шаир, јарадычылығыны исә «әдәби бир дөвр вә аләм олан» «Сабир әдәбијјаты» адландырырды. 20-чи илләрдә јаздығы «Әләкбәр Сабирин әдәбијјатымыздакы әһәмијјәти вә мөвгеји» (1922) өз дәјәри илә сечилирди.

...20-чи илләрдә әдәби тәнгид һәлә формалашмамышды, бә'зи гочаман јазычылара гејри-објектив мүнасибәт давам едирди. Белә бир вахтда әдәби мүһитә сағлам аби-һава кәтирмәк, она доғру истигамәт вермәк лазым иди. Шаиг «Чавидин «Иблис»намһаиләси һаггында дујғуларым» (1925) мәгаләсини бу мәгсәдлә гәләмә алды. «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 2-чи нөмрәсиндә мәгаләдән әввәлки редаксија гејдиндә охујуруг: «Биздә тәнгид гајәт ибтидаи бир һалда булунур. Мәтбуатымызда көзә ара-сыра чарпан тәнгид мәгаләләринин бә'зиләри гырыг, сөнүк, елми принсипләрдән узаг, бә'зиләри исә там мә'нада әһәмијјәтсиз олур вә аз-чох тәгдир едилә биләчәк мәгаләләр һәјатымызда надир һадисәләрдән сајылыр. Абдулла Шаиг јолдашы Һүсејн Чавидин «Иблис»и һаггында јазмыш олдуғу мәгаләсини дә гајәт фәгир тәнгид әдәбијјатымызы аз-чох зәнкинләшдирә биләчәјини нәзәрә алдығымыздан, онун бир чох фикирләри илә шәрик олмасаг да, мәчмуәмиздә дәрч едирик».

Мәгалә Чавиди «гадынлыг дүшмәни» кими гәләмә верәнләрә, онун әсәрләринин әһәмијјәтини азалданлара вахтында јазылмыш тутарлы чаваб иди.

Шаигин Азәрбајчан әдәбијјатында реализм вә роман-

тизм, Шәрг әдәбијјатынын мәрһәләләри, рус әдәбијјаты һаггындакы мүлаһизәләри дә елми һәгигәтә ујғундур. Реализми «јени ингилаби фикрин нәтичәси» һесаб едән мүәллиф әдәбијјатымызда М. Ф. Ахундову, Сабири, Мирзә Чәлили бөјүк реалистләр адландырырды. Онун романтик шаир Һадијә мүнасибәти дә мараглыдыр. 1924-чү илдә бурахдығы «Түрк әдәбијјаты» дәрслијиндә М. Һадини «ингилаб вә һүррijјәт шаири», азәрбајчанлыларын Намиг Камалы адландырыр, онун ингилаби мөвзулу ше'рләриндән бәһс едәрәк јазырды: «О дөврдә Русијада јашајан түркдилли милләтләр ичиндә Һади гәдәр һүррijјәтә вә ингилаба мәчлубијјәт (мараг) көстәрән шаир олмамышдыр». Шаиг бир тәдгигатчы кими Һади јарадычылығынын мәһдуд чәһәтләринә дә тохунур вә јазырды: «Һади бир чох ичтимаи, әхлаги, милли, бәшәри вә фәлсәфи фикирләр јаратмышса да, онлары һәлл едәчәк нөгтеји-нәзәр даһа тә'јин едәмәмишди».

Шаиг кәнчлијиндән рус әдәбијјатыны өјрәнирди. О, ајры-ајры мәгаләләриндә бу әдәбијјат һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир. Онун рус әдәбијјатына сентиментализмин Карамзин, романтизмин Жуковски илә кәлмәси фикри мүасир елми мүлаһизәләрлә сәсләшир. О, рус әдәбијјатында реализми Крылов вә Грибоједовун ады илә бағлајыр, Пушкин, Лермонтов вә Гоголу әсл реалистләр адландырырды.

А. Шаиг «Азәрбајчан вә Иран әдәбијјаты» конспектиндә фарс әдәбијјатынын инкишаф мәрһәләләрини дә хроноложи шәкилдә дөврләрлә арашдырырды. Конспектин мүһазирә планы Мидија дили, фарс дилинин шө'бәләри, фарс әдәбијјатынын кечирдији дөврләр (һәхамәнишләр дөврү, Дара дөврү, сасани дөврү, хилафәтин сүгутуна гәдәрки дөвр, тәчәддүд дөврү) кими тәртиб олунмушдур. Мүәллиф һәр дөврүн гыса сәчијјәсиндән сонра Руми Һафиз, Фирдовси, Сә'ди кими сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығынын шәрһинә кечир, Руминин «Мәснәви»сини бөјүк јенилик кими гијмәтләндирирди. Бу силсиләдән ән мараглы Өмәр Хәјјам һаггындакы очеркдир. О, Хәјјам рүбаиләриндәки күлүшү «әсәби, ачы вә зәһәрли» көрүр вә бу гәнаәтә кәлирди ки, Хәјјам көрүшләри илә материализм арасында бир јахынлыг вардыр. Очеркдә Хәјјамла Волтери ејниләшдирәнләрә дә елми вә тутарлы чаваб верилир. Шаигә көрә Хәјјамы Волтер кими динсиз вә атеист адландырмаг доғру дејил. Онлардакы јахынлыг јалныз фикир сәрбәстлијиндә, чәсарәтдә, тәәссүбә гаршы нифрәтдә вә инсана мәһәббәтдәдир...

Шаиг Азәрбајчан дилиндә фонетика вә морфолокија, синтаксис вә үслубијјәт мәсәләләринә даир дә мараглы әсәрләр јазмышдыр. Бунлары тәдгиг етмәк дилчиләримизин вәзифәсидир. Бүтөвлүкдә Шаигин 20—30-чу илләрдәки елми фәалијјәти әдәбијјатшүнаслыг вә дилчилијимизин о дөврү инкишафына, бир сыра гаранлыг мәсәләләрин һәллинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Елми әсәрләринин бир чоху инди дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Х. ЗИРВӘ

Көвсәрин ејиндән ахыр чешмеји-аби-һәјат,
Зүлмәтин дөвраны кечди, арадан кетди мәмат.

НӘСИМИ.

«СОЛМАЗ ВӘ СӨНМӘЗ»

Ијирминчи илләрин ахырлары, отузунчу илләрдә дә Шаиг Педагожи Институтунда вә педтехникумда әдәбијјат дәрсләрини апарырды. О, Республиканын нүмунәви мүәллими кими танынырды, Маариф Назирлији коллекијасынын үзвү сечилмишди, әдәбијјат дәрсликләри вә програмлар онун әлиндән кечирди. Бир күн маариф комиссарлығындан гајыданда «Әдәбијјат ҹәбһәсиндә» журналынын 4-ҹү нөмрәсини алды. Бурада онун «Апрел ингилабынын гызыл кәнҹләри» адлы шеʼри чыхмышды. Ән хош хәбәри исә евә чатанда ешитди: икинчи оғлу олмушду. Адыны Илдырым гојду. Бу ады чох севирди. Азәрбајҹанын көркәмли ингилабчысы Чинкиз Илдырымын ады иди, ајдынлыг рәмзи иди, шәфәг сәдасы иди. 1926-чы илдә мүасир мөвзуда јаздығы пјесин ады да «Илдырым» иди, әсәрин баш гәһрәманы, ингилабчы кәндлинин дә, Шаиг оғлуну да халг сәадәти уғрунда чалышан бир инсан көрмәк истәјирди.

...1930—1931-чи илләрдә Шуша Педагожи Техникумунда мүәллим кадрлары чатышмырды. Маариф Назирлијинин тапшырығы илә башда Шаиг олмагла бир нечә мүәллим Шушаја кетдиләр. О, техникумда мүасир тәʼлим-тәрбијә гајдалары јарадылмасына көмәк едир, әдәбијјат кабинәси дүзәлдир, мәктәб китабханасыны саһмана салдырырды.

Шаиг әсл әдәбијјат мүҹаһиди, шеʼр устады кими Вагифин гәбрини зијарәт едир, Чыдыр дүзүнү кәзир, Иса булағындан су ичир, көзәл Шушанын хош тәбиәтиндән илһамланырды. «О бахышлар» вә «Ешшәк үстүндә сәјаһәт» әсәрләри дә бурада јазылды. Биринчи шеʼрдә Шуша гызларынын көзәллик вә сәдагәтиндән данышылырса, икинчи шеʼр нағыл сәпкисиндә иди, Молла Нәсрәддин ләтифәләрини хатырладырды. Шаигин Шушадакы фајдалы педагожи фәалијјәтини көрән Загатала Кәнд тәсәррүфаты техникумунун директору Ибраһим Әһмәдов да 1933-ҹү ил 5 ијун тарихли мәктубу илә ону ишләмәјә дәʼвәт едирди.

...Шаиг Шушада хәстәләниб, елә һәмин илдә Бакыја гајытды. Меһри ханым гочалмыш, хәстәлији шиддәтләнмишди. Бир пајыз кечәси онун һалы хараблашды. «Бир аилә һәјатынын чанлы, сөнмәз мәшʼәли» ағбирчәк гадын өмрүнүн сон дәгигәләрини јашајырды. Шаиг онун јастығына сөјкәниб, әлини әлинә алмышды. Тифлисдә кечән меһрибан күнләр, таһсил илләринин һәсрәти она ана севинчини, ана кәдәрини хатырладырды. Меһри ханым да көчәҹәјини һисс етмишди. Ишарә илә кәлини Шаһзадә ханымы јанына чағырды, боғуг сәслә деди: «Ҹан кәлиним, кәл һалаллашаг, Абдуллам, нәвәләрим мәндән сәнә әманәт». Сон нәфәсиндә белә өвладыны дүшүнән ана оғлунун үрәјини көјнәтди. Голуну анасынын бојнуна салды, о да сағ әлилә оғлуну гучаглады. Бу фәдакар ана илә меһрибан оғлунун сон көрүшү иди.

Шаиг ушаглыгдан анасыны чох севирди, бир дә ана торпағы, ана тәбиәти. Ананы ана торпаға тапшырды, чүнки «аналарла ишыгланыр вәтәнин һәр бучағы». Амма анасыз дарыхырды, кечәләр јухуда да ону көрүрдү. Тез-тез үрәјиндә кәдәрли мисралар пычылдајырды:

Сәндән ајры һәр күнүм бир ил кечирди, ај ана,
Инди нечә дөзәҹәјәм мән бу бөјүк һичрана?..

...1933-ҹү илдә Фирдовсинин анадан олмасынын 800 иллик јубилеји тәнтәнә илә гејд едилди. Ән бөјүк һадисә, јубилеј мүнасибәтилә шаирин «Шаһнамә»синин нәшри олду. Бу ишә хејли әввәл башланмышды. Тәрҹүмә мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирилирди. «Сәјавуш» Әли Нәзмијә, «Рүстәм вә Әшкабус» Мүнирија, «Рүстәм вә Исфәндијар», «Султан Маһмуду һәҹв» М. Мүшфигә тапшырылды. Шәхсән Р. Ахундовун мәсләһәти илә «Мәздәк вә Губад» дастаныны да Шаигә вердиләр. «Шаһнамә»-дәки ән көзәл тәрҹүмәдән бири мәһз Шаигин һиссәси иди. Фарс дилини јахшы билән Р. Ахундов тәрҹүмәләри өзү јохлајыр, бәʼзиләрини дә редактә үчүн Шаигә көндәрирди. «Шаһнамә»нин нәшри јубилејә лајигли һәдијјә олду.

1934-ҹү илин ијунунда Азәрбајҹан совет јазычыларынын, августун 17-дә исә Совет јазычыларынын гурул-

тајы чағрылды. Шаиг артыг танынмыш сәнәткар иди. 1926-чы илдән Азәрбајчан јазычыларынын бир нүмајәндәси кими фәалијәт көстәрирди. 1935-чи илдә достларынын мәсләһәти, С. Һүсејнин зәманәти илә Совет Јазычылар Иттифагына дахил олду, әдәби мүһитлә даһа сых бағланды. Бир чох сәнәткарла достлуғу даһа да мөһкәмләнирди. Белә достлардан бири дә Ә. Чавад иди. Онлар бир-биринин евинә кәлир, һәјат мәсәләләриндән, јарадычылыг планларындан данышырдылар. Ә. Чавад Ш. Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасынын тәрчүмәси илә мәшғул иди. Тез-тез Шаигә Тифлисдәки һәјатындан, руставелишүнаслардан, С. Иорданишвили, И. Абуладзе илә поема һаггында сөһбәтләриндән, тәрчүмәнин мүзакирәсиндән һәвәслә данышыр, бә'зи парчалар охујурду.

Шаиг кечмиш тәләбәси Ч. Чаббарлы илә дә тез-тез көрүшүрдү. Шаиг она университетдә дә дәрс демишди. Чәфәрин һәјаты онун көзләри өнүндә кечмишди. Аиләви сөһбәтләрдә Чәфәр һәмишә өмүр јолдашы Сона ханыма дејирди: «Мән Шаиг мүәллимин тәләбәси олуб, онун тәрбијәси илә бөјүмүшәм. Мәним тәрчүмеји-һалымы ондан соруш».

Бир күн онлар Јазычылар Иттифагында көрүшдүләр. Чәфәр меһрибанлыгла мүәллиминин голуна кирди:

— Шаиг мүәллим, бәлкә бизим үчүн бир ссенари јазасыныз?

— Фикирләшәрәм, бәлкә Гачаг Нәби һаггында бир шеј јаздым.

Бу заман Шаиг Гачаг Нәби һаггында хејли материал топламышды. Бу мөвзуда поема да башламышды. Поемадан «Илһам гајнағым» вә «Мән дә гајаларын јалчын башында» адлы парчалар бир аз сонра «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 1934-чү ил 1—2-чи нөмрәләриндә чыхды.

Ссенарини битириб киностудијаја тәгдим етди. Чәфәр она мүсбәт рә'ј јазды. Бир дә онунла көрүшәндә сәмимијјәтлә деди:

— Шаиг мүәллим, ссенарини јахшы јазмышсыныз. Еһ, биз һәлә сизә чох борчлујуг...

Инди онлар мүәллим, тәләбә дејил, ики көркәмли сәнәткар кими сөһбәт едирдиләр. Чәфәр үрәјиндән шикајәт едирди. О, театрда, киностудијада чох кәркин ишләјир, бәдии јарадычылыгла мәшғул олур, бир дәфә олсун мүаличәјә кетмирди. Кәркин әмәк, фәдакарлыг Чәфәрин

сәһһәтинә пис тә'сир едирди. 1934-чү ил декабрын 31-дә Шаиг гара хәбәр ешитди. Сәһәр саат 4-дә севимли тәләбәси,бөјүк сәнәткар Ч. Чаббарлы үрәк параличиндән вәфат етмишди... Әдиб өзүнә кәлә билмәди. Јенә дә изтираблы фикир вә хәјаллар ону чулғалады. Вә бир сәнәт әсәри јаранды, Ч. Чаббарлынын хатирәси һаггында үрәкләрдә учалан абидәси һаггында: «Солмаз вә Сөнмәз». Лирик-драматик һекајәдә, севимли тәләбәсинин дашлы-кәсәкли һәјат јолу, севинч вә кәдәри гәләмә алынырды.

«ХАСАЈ»

Шаиг әдәби-педагожи јарадычылыгла кәркин мәшғул иди. Кәркин иш ону јормушду, үрәк хәстәлијиндән шикајәтләнирди. Јаваш-јаваш дәрсләрини азалдырды. 1932-чи илдән Педагожи Институту бурахмышды. 1934-чү ил сентјабрын 10-да Нефт вә Кимја Институнун дил вә әдәбијјат кафедрасынын мүдири Шаһсуварова јаздығы әризәдә онун мүәллим вәзифәсиндән азад олунмасыны хаһиш едир. Елмләр Академијасынын Дил вә Әдәбијјат бөлмәсиндәки фәалијјәтини дә 1932—1934-чү илләрдә хејли азалдыр.

Шаиг Азәрнәшрин Ушаг әдәбијјаты шө'бәсинә редактор кечди. Шекспирин «Магбет» фачиәсинин тәрчүмәсини тамамлады, јени силсилә ушаг әсәрләри јазды. 1934-чү илдә чыхан «Ојунчу бағалар» китабчасы марагла гаршыланды, Азәрбајчан киностудијасынын сифариши илә онун әсасында ссенари дә јазды, ушаглар үчүн гысаметражлы филм чәкилди.

30-чу илләрдә әдәби диспутлар, ше'р кечәләри, мүзакирәләр даһа чох кечирилирди. Шаиг һәмишә јығынчагларда олур, кәнчләри динләјир, онлара мәсләһәтләр верирди. Кәнчләрдән бири илә һәлә 1929-чу илдә јазычылар чәмијјәтинин тәшкил етдији ше'р кечәсиндә таныш олмушду. О заман Кәнчәдә мүәллим ишләјән чаван күрсүјә галхды, бир нечә ше'р охуду, алгышларла гаршыланды. Шаиг онун бә'зи ојнаг мисраларыны фикриндә доландырды: «Мүәллимлик — бу бир инчәсәнәтдир», «Чавандыр, јазаны бизим дағларын»... Сонра дөнүб јанындакылардан кәнч шаирин ким олдуғуну сорушду. Дедиләр: Вурғун Сәмәддир. Шаиг күлүмсүндү, «бөјүк шаир олачаг», — деди.

О, кәнч шаирин ше'рләрини марагла изләјирди. Һәрдәнбир онун өзү Шаигин јанына кәлир, ше'рләрини

охујурду. 1932-чи илдә тојдакы бир тәсадүф онлары даһа да јахынлашдырды. Фолклорчу Һүммәт Әлизадә о заман «Ишчи факүлтәси»ндә Шаигин тәләбәси иди. Онун ше'рләрини дүзәлдир, она мадди-мә'нәви көмәк едир, ата гајғысы көстәрирди. Онун тојуну да Шаиг өз евиндә етмишди. С. Вурғун да тојда иди. Өзү дә Шаигин јанында отурмушду, масабәји иди. Амма көзү мәчлисдәки кәнч, гәшәнк бир гызда галмышды. Бу, Шаһзадә ханымын бачысы Хавәр Мирзәбәјова иди.

Тојдан бир нечә күн сонра С. Вурғун Шаигин јанына кәлди.

— Мирзә, сизинлә гоһум олмаг истәјирәм, — деди вә мәсәләни ачыб данышды. Сәһәриси гызын дајысы Јунусу да хәбәрдән һали етдиләр. Гыз һәлә доггузунчу синифдә охујурду. Дајысы разылыг вермәди. Сәмәд өзүнәмәхсус гәтијјәтлә деди:

— Мирзә, галх кедәк, мән өзүм данышачағам.

Сәмәд Шаиглә Јунус кишинин јанына кетди вә разылыг да алды, С. Вурғунун кефи көкәлмишди, зарафата кечди:

— Мирзә, Дәрбәнддә бир чејран вар иди, ону да мән вурдум.

Шаиг дә сөз алтында галмады:

— Јох, Сәмәд бала, Дәрбәнддә үч чејран вар иди: Афаг, Шаһзадә, Хавәр. Биринчини Низами вурду, икинчини мән, үчүнчүнү дә сән.

Сонралар о күнләри хатырладыгча Шаиг зарафатла С. Вурғуна дејирди:

— Ај Сәмәд, Хавәри көрүб јаман өзүндән чыхмышдын һа... Јазыг гыза көз верирдин, ишыг јох.

О да зарафата зарафатла чаваб верирди:

— Ај Мирзә, Дәрбәнд көзәли ағлымы башымдан еләмишди, нејләјә биләрдим?..

Уғурлу издивачдан сонра Шаиглә Сәмәдин үнсијјәти һәм гәләм досту, һәм дә гоһум кими мөһкәмләнди; бирбиринә ата-бала мүнасибәти бәсләјирдиләр.

Шаигин ады-саны артдыгча достлары да чохалырды. Башга республикалардакы достлары илә дә әлагә сахлајырды. 1935-чи илин јанварында Күрчүстанда Азәрбајчан ше'р һәфтәси кечирилди. Тифлисә кедән нүмајәндә һеј'әти арасында Шаиг дә вар иди. Бу, онун Күрчүстана икинчи рәсми сәфәри иди. О, бурада мүәссисә вә идарәләрдә олду, доғма јерләри, көһнә достлары бир даһа көрдү. Аз мүддәт әрзиндә шәһәр, адамлар чох дәјишмишди. Бакыја хош тәәссүратла гајытды. «Әдәбијјат гәзети»нин 9 феврал нөмрәсиндә «Доғма шәһәримдә» мәгаләси илә чыхыш етди.

«Магбет»ин тәрчүмәси чапдан чыхды. Шекспир сәнәтинин көзәл нүмунәсини Азәрбајчан охучулары Шаигин тәрчүмәсиндә һәдијјә алдылар.

Август-сентјабрда Шаиг Железноводскда истираһәт етди, мүаличә олунду, јени достлар тапды. Бунлардан бири дә Кујбышев вилајәти үзрә Рабитә Комиссарлығы идарәсинин рәиси Н. В. Тјурин иди. О, шаир тәбиәтли, һуманист зијалы иди. Октјабр ајында Шаигә көндәрдији мәктубу да ше'рлә јазмышды. О, достунун сәһһәти илә марагланыр, вәтәнин сәадәти наминә ону јазыб-јаратмаға чағырырды: Шаирин архивиндән:

Мое одно Вам пожелание
Прошу не забывать.
Береги себя для поколения
И лирику ковать.

Ашгабаддан 26 Бакы комиссары адына мәктәбин мүәллими А. Тарвердијевин вә башгаларынын мәктублары да ејни нијјәтлә јазылмышды.

Шаиг халгынын кечмиши, бу күнү вә кәләчәји илә марагланан, вәтәнин талејинә үрәкдән бағланан сәнәткар иди. О, тәкчә бәдии әсәр јазмагла кифајәтләнмир, Азәрбајчан классикләрини кениш тәблиғинә, тәдрисинә чалышырды. О, Низаминин Азәрбајчан дилиндә нәшрини ән вачиб мәсәләләрдән һесаб едирди. Даһи шаирин анадан олмасынын 800 иллик јубилеји јахынлашырды. Һәлә беш-алты ил әввәл јарадылмыш јубилеј комитәси чидди тәдбирләр һазырлајырды. Шаирин әсәрләринин тәрчүмәси вә нәшри дә һәмин тәдбирләрдән иди. Фарс дилини јахшы билән көркәмли вә тәчрүбәли шаирләр сечилмишди. Әлбәттә, Шаиг дә диггәт мәркәзиндә иди.

1935-чи илдә Р. Ахундов Шаиги дә'вәт етди. Һал-әһвал тутдугдан сонра деди:

— Шаиг мүәллим, дашлы-кәсәкли јоллар кечиб, ики дүнјанын шаһиди олубсунуз. Сизин һәјатыныз чохлары үчүн мәктәбдир. Јахшы оларды ки, өз хатирәләринизи јазајдыныз. Һә, бир дә Низаминин «Искәндәрнамә»синин «Шәрәфнамә» һиссәсинин тәрчүмәсини Сизә вермәк истәјирәм. Билирсиниз дә, бу һиссә Низаминин мә'нача дәрин поемаларындан биридир. Низамини Азәрбајчанла бағлајан чәһәтләр бурада даһа чохдур...

Шаиг ишин бөјүк үмумхалг әһәмијјәтини дүшүнүрдү. Тәрәддүд етмәдән мәмнунијјәтлә тәрчүмәјә разылыг верди.

Елә бу күнләрдә Шаиг «Хасај» повестини тамамламышды. Повести «Правда» гәзетинин чағырышына чаваб олараг гәләмә алмышды. 1935-чи илин 13 јанварында адлы-санлы мүәллим А. С. Љјамин «Правда» гәзетиндә јазырды: «...Сиз јазычы јолдашлар, мүәллим һәјатында олан көрүшләринизи көһнә јазычылардан мәнимсәјирсиниз... Сиз мүәллимләри дөврүн садәчә олараг мүшаһидәчиләри кими көстәрирсиниз... Бу белә дејил. Совет мәктәбләриндә минләрлә вә он минләрлә көзәл, партија ишинә сәдагәтли мүәллимләр чалышыр... Бәс нә үчүн, әзиз јазычы јолдашлар, индијә гәдәр мүәллим ишини көстәрмәмишсиниз? Нә үчүн сиз бизим севинчимизи, фәрәһимизи, хошбәхтлијимизи көстәрмирсиниз?

Әдәбијјатда мәктәб тәсвир олунубму? Ахы, ону көстәрмәк лазымдыр... Бу мәсәләдән тәкрар-тәкрар данышырлар, амма јени мәктәби тәсвир етмәјә кәләндә һеч кәс јахын дурмур. Һалбуки инди буна бөјүк еһтијач вар».

«Правда» гәзетинин чағырышына Азәрбајчанда илк дәфә А. Шаиг чаваб верди. О, һәм көһнә мәктәбдә, һәм дә јени мәктәбдә чалышмышды, шәрәфли мүәллим ишинә, мүәллим әмәјинә даһа јахшы бәләд иди. Өзүнүн дә чохлу һәјат материалы вар иди. «Правда»нын чағырышы илә мүәллим мөвзусуна һәср олунмуш «Хасај» повести белә јаранды. Әдибин архивиндә сахланан әлјазмасынын илк сәһифәсиндә дејилир: «Мүәллим А. С. Љјапин јолдашын «Правда» гәзетинин 1935-чи ил 13 јанвар нөмрәсиндә «Әдәбијјатда шура мүәллимини дә көстәрин» сәрлөвһәли мәктубуна чаваб». Әсәрин мөвзусу она чохдан таныш иди. Повестин гәһрәманларындан Камил мүәллим дә өз педагожи фәалијјәти илә Шаиги хатырладырды. Әсәрин идејасы да Камил мүәллимлә мәктәбли Хасајын мүнасибәтиндә ачылыр. Хасај мәктәбин нүмунәви шакирдидир. Атасы Рәсулун өлүмү евә фәлакәт кәтирир. Анасы Бадам Рәчәб адлы бир чинајәткара әрә кедир. О, Хасајы вә бачысы Зијнәти мәктәбә бурахмыр, алверә гошур. Һәтта о гәдәр азғынлашыр ки, Хасајын әли илә Камил мүәллими арадан көтүрмәјә дә чәһд едир. Лакин сағлам мүһитин, хејирхаһ адамларын, хүсусилә Камил мүәллимин көмәји илә Хасај дүшдүјү пис јолдан узаглашыр. Рәчәб дә гатил кими һәбс олунур. Бадам фабрикә ишә дүзәлир, Хасај вә Зијнәт јенә дә мәктәбин севимли шакирдләри олурлар. Повест һәгигәтин гәләбәсилә тамамланыр.

Шаиг повести Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулмасынын 15 иллији мүнасибәтилә кечирилән мүсабигәјә тәгдим етди, мүкафат алды. «Коммунист» гәзети 1936-чы илин 18 март нөмрәсиндә «Хасај» повестини совет мүәллимләринин һәјатыны әкс етдирән ән көзәл әсәрләрдән бири кими гијмәтләндирди. Әсәрин Москвада нәшр олунмасы мәсләһәт көрүлдү. «ССРИ халгларынын јарадычылығы» нәшријјаты 1936-чы ил 16 апрел тарихли мәктубла Шаигдән рус дилиндә чап етмәк үчүн «Хасај» повестинин орижиналыны көндәрмәји хаһиш едирди. Повест елә о ил рус дилинә тәрчүмә олунду.

Декабрын 8-и иди. Бәрк гар јағмышды. С. Вурғунла Хавәр ханым да Шаигкилдә иди. Шаигин кејиниб һазырлашдығыны көрән С. Вурғун тәәччүблә сорушду:

— Мирзә, хејир ола, бу һавада һара белә?

— Сәмәд бала, бу ахшам Симурғун әдәби јарадычылығынын 25 иллијидир. Севимли тәләбәләримдән олуб. Кәрәк кечәдә мән дә иштирак едәм.

Онлар Симурғ кечәсинә бирликдә кетдиләр. Шаиг јаздығы кичик хатирәни јубилеј кечәсиндә охуду. Һәмин хатирә «Әдәбијјат гәзети»нин 1 јанвар нөмрәсиндә чыхды. Бу, мүәллимин өз севимли тәләбәсинә гајғы вә мәһәббәтинин тәзаһүрү иди...

«СӘМИМИЈЈӘТ ЈОЛЧУСУ»

1936-чы илдә Шаигин Шаһзадә ханымла евләнмәсинин 16 или тамам олурду. Тез кәлиб кечән он алты илдә нә гәдәр севинч вә фәрәһ көрмүшдү. Үч ушаг атасы иди. Јүзләрлә азәрбајчанлы балаларына дәрс демишди, јүзләрлә әсәр јазмышды. О, даһа мәктәбләрдә дәрс апармырды. Мүдиријјәтин хаһиши илә тәкчә Педагожи Институтда Шәрг әдәбијјатындан мүһазирә охујурду. Әсл иш јери исә 1934-чү илдән чалышдығы Азәрнәшр иди. Бурада ушаг әдәбијјаты шө'бәсиндә чалышырды, бәдии јарадычылыгла да мүнтәзәм мәшғул олурду. «Тапдыг дәдә» поемасыны вә «Ики шам ағачы» романыны јазырды. «Әдәбијјат гәзети»нин 1934-чү ил 11 јанвар нөмрәсиндәки «Мән гәлбән пролетар синфинә бағлыјам» мәгаләсиндә «һазырда мән бир роман үзәриндә чалышырам» — дејәндә дә һәмин әсәри нәзәрдә тутурду.

Шаиг халг нағылында олдуғу кими, халгын мүсибәтини «Тапдыг дәдә»дә онун ибтидаи идрак сәвијјәси илә әлагәләндирирди. Әсәр чапа тәгдим единәндә тәнгидә

һеч вахт биканә галмајан мүәллиф ону дәјишдирмишди. Һәр ики варианты мүгајисә етдикдә биринчинин даһа инандырычы вә гүввәтли олдуғу шүбһә доғурмур. Илк вариантда өмрү боју ханлара, бәјләрә гаршы мүбаризә апаран Тапдыг дәдә даһа чанлы көрүнүр. О, поемада инсанларын дәдәси, елләрин һимајәчиси кими сәчијјәләнир. Онун кәләчәјә инамы кими гәләбә һимни сәсләнир:

Елин өчү јамандыр,
Ел интигам аландыр!

1936-чы ил апрелин 5-дә литвалы кәнч әдәбијјатшүнас Скватусукас Шаигин јанына кәлди. Литва Елмләр Академијасынын президенти В. К. Митскевичус һаггында хатирәләрини јазмағы хаһиш етди. О, бир һәфтә әрзиндә көһнә досту һаггында сәмими хатирә јазды. Сонралар һәмин хатирәләр Вилнүсдә чап олунду, бир нүсхә дә Шаигә көндәрилди.

1936-чы илдә Шаигин һәјатында бир фәрәһли һадисә дә олду. Илк дәфә јазычынын «Сечилмиш әсәрләри» чап едилди. М. Ибраһимовун мүгәддимәси илә чыхан бу китаб марагла гаршыланды. Бир аз сонра исә Тифлисдә «Һекајәләр» китабчасы нәшр олунду. О, Р. Ахундовун хаһиши илә јазмаға башладығы «Һәјатым вә мүһитим» адлы хатирәләрини дә 1936-чы илдә тамамлады вә узун мүддәт чап етдирә билмәди.

Ијун ајында Шаиг вә С. Вурғун Новханыда бағ тутдулар, аиләликлә бағa көчдүләр. Отаглары бир-биринә битишик иди. Бир аилә кими јашајырдылар. Амма иш вахты һәрә өз отағына чәкилир, саатларла ишләјирдиләр. С. Вурғун А. С. Пушкинин мәшһур «Јевкени Онекин» мәнзум романыны тәрчүмә едир, Шаиг дә «Ики шам ағачы» әсәрини јазырды. С. Вурғун «Русија ше'ринин шаһ әсәри»нин сәнәткарлығына валеһ иди. Бә'зән тә'сирләнәндә дуруб Шаигин јанына кәлир, һәм орижиналы, һәм дә тәрчүмәни охујараг тәчрүбәли шаирин фикрини билмәк истәјирди.

Шаиг С. Вурғунда түкәнмәз фитри исте'дад көрүрдү, Пушкинин јүксәк бәдии дилдә тәрчүмә едилдијинин шаһиди олурду. С. Вурғун кәләчәк арзуларындан һәвәслә данышырды:

— Мирзә, бу тәрчүмәни гуртарандан сонра Вагиф һаггында бөјүк бир әсәр јазмаг истәјирәм...

Елә сөһбәтә тәзә башламышдылар ки, ики нәфәр гонаг кәлди. Бири мәшһур гәзәлхан Ә. Ваһид, о бири дә

новханылы мејханачы Әлзаман иди. Әнчир ағачынын алтында мәчлис гурулду. Гоншулугдакы бағлардан да гонаглар кәлди. Шаиг хош сөһбәти, С. Вурғун одлу ше'рләри, Ә. Ваһид көзәл гәзәлләри, Әлзаман исә ширин мејханасы илә мәчлиси шәнләндирдиләр.

Ијунун 16-да сәһәр Шаиг јухудан тез дурду, бир аз Новханы бағларыны, Хәзәр саһилини сејр етди, өмрүнүн әлли беш илиндә көрдүјү кәдәр вә севинч долу күнләри хәјалында чанланды. Нә јахшы Разијәдән сонра Шаһзадә ханым кими вәфалы өмүр јолдашы, ләјагәтли чан сирдашы тапмышды. Өз хошбәхт һәјатында, мәһсулдар әдәби јарадычылығында «тәбиәтинчә олан» гадына борчлу иди. Үч өвлад онларын уғурлу һәјатына бәзәк иди. Бүтүн бунлары фикирләшдикчә үрәји долду, илһамы ганадланды, гајыдыб гәләм-кағыз көтүрдү. Аилә һәјатынын он алты иллик тарихчәси һаггында көзәл бир ше'р јаратды.

Шаиг ше'ри јеничә тамамламышды ки, Сәмәд ичәри кирди. Јенә «Јевкени Онекин»дән бир парча охуду:

Артыг анлајырам, дујурам, әлбәт,
Өмрүм дә јарыдыр, јолум да јары.
Аһ, әзиз кәнчлијим, дөндү тәбиәт,
Меһрибан ајрылаг сәнинлә бары.
Тәшәккүр вердијин ачы гәмләрә,
Хош изтирабларa, хош ситәмләрә.
О кеф мәчлисинә, кефә, шәнлијә,
Бүтүн нә вердинсә, мәнә һәдијјә.
Тәшәккүр онлара. Чүнки сәнинлә
Бә'зән гејли-галда, бә'зән дә сәссиз
Күнләр кечирмишик, әјләнмишик биз...

— Мирзә, нечәдир? — Сәмәд ше'ри јарымчыг гојуб сорушду.

Шаиг охунан парчада өзү вә Шаһзадә ханымын һәјаты илә сәсләшән чизкиләр дујду вә һәјәчанла: — ә'ладыр, — деди. — Инди гулаг ас,көр мән нә охујачам. О, јеничә битирдији ше'ри охуду:

Вурғунум, кет-кедә кәнчләшир көнүл,
Өмрүмүн бағчасы ачыр гөнчә күл.
Көрәли он алты чичәкли бир јаз,
Дашгын бир дәнизәм, көнлүм буланмаз.

Шаир үрәк чырпынтылары илә јаздығы лирик ше'рдә «елләрә архаланараг» бәхтијар јашамасындан, «ингилаб ичәрисиндә ән сәмими, сағлам аилә гурмағындан» фәрәһлә сөһбәт ачыр вә ше'ри белә тамамлајырды:

Аталыг гүрурум артыр кет-кедә,
Дејирәм гардашлыг, достлуг елиндә
Мән дә бир кишијәм, өз нөврағым вар.
Үч гызыл әскәрим, үч ушағым вар.

Ше'р һәм мөвзусу, һәм дә бәдии тә'сир гүввәси илә Сәмәдин үрәјинә јатды. Ше'рдә Азәрбајҹан совет поезијасынын тәзә нәфәси дујулурду.

С. Вурғун шаири аилә һәјатынын он алты иллији мүнасибәтилә тәбрик етди вә күлә-күлә деди:

— Бу һадисәни кәрәк елә бу күн гејд едәк.

Бағда көзәл мәҹлис гурулду. С. Вурғунун тә'киди илә Шаиг ше'ри бир дә охуду, алгышларла гаршыланды. С. Вурғун бадәләри долдуруб Шаиглә Шаһзадә ханымын сағлығына галдырды. Ше'р ону тутмушду. Шаиг дә тәнтәнәли шәкилдә билдирди ки, ше'ри әзиз бачанағым, истe'дадлы шаир С. Вурғуна итһаф едирәм. С. Вурғун да борчлу галмады. Шаигә итһаф етдији «Сәмимијјәт јолчусу» ше'рини јазды. Ше'р Шаигин 28 ил әввәл јаздығы ше'рдән кәтирилән кәламла гуртарырды:

Инди «бир күнәшин зәррәсијик биз»,
Вар олсун бирләшән дост әлләримиз.

С. Вурғунун дилиндән дејилән сөзләр бөјүк бир нәслин фикрини ифадә едирди. Севинҹдән Шаигин көзләри јашарды. Сәмәди гучаглајыб өпдү. Ијирми күн сонра «Әдәбијјат гәзети»нин 3 сентјабр нөмрәсиндә «Сәмәд Вурғуна» ше'ри илә «Сәмимијјәт јолчусу» гоша дәрҹ олунду, ше'рләри бүтүн Азәрбајҹан охуду.

Шаиг тәбиәтән хејирхаһ вә һәгигәтсевән «сәмимијјәт јолчусу» иди. О, гәләм достларынын наилијјәти илә севинир, онлары һагсыз тәнгидләрдән дә мүдафиә едирди. Он ил әввәл Ҹавиди тәнгид едәнләрә дә ејни ҹавабы вермишди. О, молланәсрәддинчи олмаса да, журналын фәалијјәтинә, Мирзә Ҹәлилин јарадыҹылығына рәғбәтлә јанашырды. 30-чу илләрдә журнала олан һагсыз һүҹумлар ону да кәдәрләндирди. Јәгин ки, дәфәләрлә Р. Ахундовун гәбулунда оланда бу барәдә дә сөһбәт салмышды. Азәрбајҹан Коммунист партијасынын XVI гурултајында Р. Ахундовун «Молла Нәсрәддин»и һагсыз һүҹумлардан горумасы Шаигин дә үрәјиндән олду. 1936-чы илин апрелиндә журналын отузиллик јубилеји ону да севиндирди. Декабрын 29-да исә бөјүк молланәсрәддинчи Сабирин өлүмүнүн 25 иллијиндә һәрарәтлә чыхыш етди, шаирин өлүмүнә итһаф етдији ше'рдән бир

парча охуду. Һәмин парча бир күн әввәл «Әдәбијјат гәзети»ндә «Гардашым Сабирә» ады илә дәрҹ олунду.

«АРАЗ»

Әсримизин әввәлләриндә буржуа синфинин газанҹ әлдә етмәк үчүн халгын ганыны сормасы, пролетариатын ингилаби фәалијјәти бир чох Азәрбајҹан јазычыларыны дүшүндүрүрдү. М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы», «Дөјүшән шәһәр», С. Вурғунун «Ханлар», Мир Ҹәлалын «Бир кәнчин манифести» кими әсәрләрин мөвзусу мәһз һәмин дөврдән алынмышды.

Биринҹи рус ингилабы илләриндә Бакыдакы синифләр мүбаризәсини, болшевикләрин ингилаби чыхышыны, фәһлә тә'тилләрини А. Шаиг даһа јахшы мүшаһидә етмишди. О, «Мәктуб јетишмәди» вә «Әсримизин гәһрәманлары» әсәрләриндә дә бу мөвзуја тохунмушду. Лакин ингилаби мөвзуда даһа мүкәммәл әсәр јазмаг арзусунда иди. «Араз» романы белә бир арзудан доғмушду. Әдибин әсас мәгсәди өзү дедији кими, «Бакы нефт рајонларындан бириндә дүнјаја кәлиб, орада јетишән вә фәалијјәтини дә орада давам етдирән бир фәһләнин һәјат вә мүбаризәсини... шүурунун ојанмасыны вә ингилаби һәрәката гошулмасыны көстәрмәк олмушду». 1936-чы илдә «Ики шам ағаҹы» ады илә чап етдирдији һиссәләр мүәллифи гане етмирди. Шаиг мәһәббәтлә тәсвир етдији Аразы аилә вә мәишәт чәрчивәсиндән чыхарыб, мүбаризәләрдә бәркијән бир ингилабчы кими көрмәк истәјирди. 1937-чи илдә јенидән ишә башлады, әсәри гәһрәманын ады илә «Араз» адландырды.

Романын сүжети зәнкин вә шахәлидир. Бакы пролетариатынын мәтинләшмәси, ингилаби һәрәкатын күчләнмәси, чаризмин халглар арасында әдавәт салмасы, ингилабчыларын тә'гиб едилмәси, фәһләләрин ағыр иш шәраити, мәишәти, буржуа синфинин фитнәкарлығы кими мәсәләләр реал һәјат материаллары әсасында гәләмә алынды.

Ата, бабалары кими Араз да еһтијаҹ үзүндән ушаглыгдан нефт мә'дәнләриндә фәһләлијә башламышдыр. Јазычы ону гајнар сијаси-иҹтимаи бурулғанлар гојнунда, чахнашмалар вә мүбаризәләрдә тәсвир едир. Араз да бабасы Атабала, атасы Балакиши кими мәрд вә иш-

783—10

күзардыр. О, Ванја кими мүбариз фәһләләрлә танышлыгдан вә сосиал-демократ фиргәсинә дахил олдугдан сонра чар үсул-идарәсинә, онун мәнфур гајда-ганунларына, истисмарчы синифләрә нифрәти даһа да күчләнир, Араз сосиал-демократ фиргәсинин фәал үзвләриндән бири кими фәһләләр арасында ингилаби иш апарыр. Аслан бәј, Гасым бәј кими саһибкарлары, чар жандармларыны чәсарәтлә ифша едир. Нә һәдә-горху, нә дә дәфәләрлә һәбсә дүшмәси ону өз мәгсәдиндән дөндәрә билмир.

Араз аилә-мәишәтдә дә сәмими вә сәдагәтлидир. О, Күнәш адлы гејрәтли бир гызла аилә гурур. Күнәш Аразын һәјатына ишыг салыр, она әсл арха олур, сијаси ишләрдә белә она көмәк едир, кәтирдији силаһлары кизләдир. Күнәш бир чох мүсбәт хүсусијјәтләри илә Шаигин башга гадын образларындан чох јүксәкдә дурур.

«Араз» ичтимаи-сијаси һадисәләрә һәср олунмуш, ингилаби кечмишимизи әкс етдирән романдыр. Әсас конфликт пролетариатла буржуа синфи арасында кедир. Һәр бир чәтинлијә мәрдликлә синә кәрән Араз, Ванја кими ингилабчыларын һәјаты әсәр боју мүбаризә вә чарпышмаларда верилир. Араздан башга о бири ингилабчы сурәтләрин аилә-мәишәти илә јахындан таныш ола билмирик. Јазычы онларын мәишәтини јох, мүбаризәләрини өн плана чәкир. Аразын аиләсинин мә'нәви кејфијјәти Аслан бәјин аиләси илә гаршылыглы тәсвирдә даһа кениш ачылыр. Аслан бәјин оғлу Варис вә Аразын оғлу Полад кәнчликдән өз дүнјакөрүшләри илә фәргләнирләр. Һәрә өз мәнсуб олдуғу синфин варисидир, ата јолунун јолчуларыдыр. Тәһсилини јарымчыг гојуб, мә'нән ифлич олан Варис әхлаги-мә'нәви чәһәтдән хәстәдир, онун гочулар тәрәфиндән өлдүрүлмәси охучуда һеч бир тәәччүб доғурмур. Полад зәһмәтсевәр фәһлә сүлаләсинин дөрдүнчү нүмајәндәсидир. О, бөјүдүкчә өз көкүнә даһа мөһкәм бағланыр. Нә ағыр әмәк, нә дә севкилисинин әлдән чыхмасы ону сарсыда билмир.

Романын үмуми руһу, әсас образларын талеји ишыглыдыр. Араз вә достлары һәмишә ингилаби мүбаризәнин өн чәркәләриндә кедирләр, милли әдавәтин гаршысыны алырлар, кәләчәк мүбаризәләрә һазырлашырлар. Һисс олунур ки, мүәллиф һадисәләри совет дөврүнә гәдәр изләмәк, гәләбә севинчини, гәһрәманларын јени һәјатыны да гәләмә алмаг фикриндәјмиш. Бу чәһәти ро-

манын 1954-чү ил нәшринин мүгәддимәсиндә, әдибин сөһбәтләриндәки е'тирафы да, архивдәки материаллар да сүбут едир. Архивдә «Араз» романынын икинчи һиссәсиндән бә'зи фәсилләрин әлјазмасы сахланыр. Ишин чохлуғу, сәһһәтинин позулмасы Шаигә «Араз»ын икинчи һиссәсини јазмаға имкан вермәди. 50-чи илләрдә о, биринчи һиссәјә әл кәздирди, ону әсаслы шәкилдә ишләди. Бу күн бөјүк һәвәслә охудуғумуз «Араз» романы бир нечә дәфә јазычынын әлиндән чыхдыгдан сонра тәзәдән чап олунду, милли роман тарихиндә көзәл нүмунә кими ад газанды.

«ГОЧПОЛАД» ВӘ «ЕЛОҒЛУ»

1937-чи ил икинчи бешиллијин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси или олду. Әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндә дә мүһүм наилијјәтләр әлдә едилди. Совет Иттифагы Јазычылар тәшкилаты јарадылдыгдан сонракы бешилликдә Азәрбајчан әдәбијјатынын наилијјәтләрини мүзакирә етмәк, еләчә дә кечилән јолу вә октјабр ингилабынын илдөнүмүнә һазырлығы гијмәтләндирмәк, јазычыларын өзләрини динләмәк мәгсәдилә «Бакински рабочи» гәзети фәал јазычыларын јығынчағыны кечирди. Редаксија мәктубла Шаиги дә јығынчаға дә'вәт етди. О, апрелин 17-дә кечирилән јығынчагда өз һәјат тәчрүбәсиндән, әдәби-педагожи фәалијјәтиндән данышды. Октјабр ингилабынын 20 иллик јубилеји мүнасибәтилә көрдүјү ишләр барәдә јарадычылыг һесабаты верди. Ики күн сонра исә «Азәрбајчанфилм»дә Ј. Вәзирин «Алтунсач» ссенарисинин мүзакирәсиндә олду, гәләм достунун тәзә әсәри барәдә мүсбәт фикир сөјләди. Ссенаринин әсас гәһрәманы Алтунсач она даһа хош кәлирди.

1937-чи илин јајында Бакыда бөјүк Пионерләр сарајы истифадәјә верилди. Сарајын тәнтәнәли ачылышында Шаиг дә вар иди. О, бураја әлибош кәлмәмишди. «Пионер сарајынын ачылышы мүнасибәтилә» ше'ри алгышларла гаршыланды. Ше'р «Пионер» журналынын 4—5-чи нөмрәләриндә дәрч олунду.

Јени чәмијјәтин үстүнлүкләри, јени инсанын тәрбијәси һәмишә Шаигин диггәт мәркәзиндә иди. О, бүтүн бунлары әјани шәкилдә сәһнәдә көстәрмәк истәјирди.

Јеничә ачылмыш Кәнч Тамашачылар Театрынын репертуары да чох касыб иди. Бурада «Әждаһалар», «Капитан Грантын ушаглары», «Узаг јајлагда», «Темп» кими бәсит мәзмунлу пјесләр ојнанылырды. Театрын мүасир тамашалара бөјүк еһтијачы вар иди. Театрын баш режиссору М. Һашымов пјесләрин мүзакирәсиндә Шаиги дә дә'вәт едир, ону театра чәлб етмәјә чалышырды. Шаигин драматуркија саһәсиндә тәчрүбәси вар иди, кәнчләрин һәјатыны, тәрбијә мәсәләләрини о даһа јахшы билирди. Аз кечмәди ки, Шаиг театра кәлди, театрын бәдии-педагожи шө'бәсинә рәһбәрлик етди. О өзү илә Кәнч Тамашачылар Театрына јени аби-һава кәтирди, республиканын көркәмли мүтәхәссисләри мүәссисәләри илә коллективин әлагәсини мөһкәмләтди. Кәнчләрә гајғыкешликлә јанашды вә «Хасај» пјесини дә елә һәмин илдә битириб, театра тәгдим етди. Пјес М. Һашымовун режиссорлуғу илә сентјабрын 25-дә тамашаја гојулду. Бөјүк мүвәффәгијјәтинә көрә һәмишәлик театрын репертуарында галды. «Хасај» пјесинин уғуру Шаигин драматуржи јарадычылығында, һәм дә театрын һәјатында јени һадисә олду. Әдиб театра даһа үрәкдән бағланды.

«Гочполад» поемасы үзәриндә илһамла чалышан Шаиг ону 1937-чи илдә тамамлады вә илк дәфә «Инги-лаб вә мәдәнијјәт» журналынын 1938-чи илин 3—5-чи нөмрәләриндә чап етдирди. Шаир әсәрдә тарихи һадисәләрлә мәһдудлашмаг истәмәмиш, орижинал, үмумиләшмиш халг гәһрәманы сурәти јаратмышдыр. Аслан вә Гочполад белә сурәтләрдир. Поемада халг зәкасы, халгын ән'әнә вә дүнјакөрүшү, арзу вә мүбаризәләри поетик илһамла тәрәннүм едилир. Халгын ағсаггал нүмајәндәси Тохтамышда Дәдә Горгуд вә Ашыг Чүнун һикмәти, Аслан вә Гочполадда Короғлу вә Гачаг Нәби шүчаәти, Чимназда Никар вә Һәчәр гејрәти вардыр. Гәзәнфәр хана гаршы онлар биркә мүбаризә апарырлар. Короғлу Чәнлибелә, Гачаг Нәби Кирс дағa чәкилән кими, Гочполад да Боранлыја чәкилир, Чимназла биркә дүшмәнләрә диван тутурлар. Дөјүшләрдә онлар халг гүдрәтинә, халг күчүнә архаланырлар. Поема никбин сонлугла битир. Асланын гызы Чимназла Гочполадын уғурлу мәһәббәти, азадлыға чыхмыш халгын шәнлији үрәкләрә севинч бәхш eләјир.

1938-чи ил апрелин 5-дә Низаминин 800 иллик јубилејини тәшкил етмәк үчүн Јазычылар Иттифагы нәздиндә Республика јубилеј комитәси јарадылды. С. Вурғун, Ч. Хәндан, М. Рәфили, М. Ариф, Һ. Араслы, Ә. Чәфәрлә бәрабәр комиссијаја А. Шаиг дә сечилди. О, бу заман «Шәрәфнамә»нин тәрчүмәси үзәриндә ишләјир, Низами јарадычылығыны дәриндән өјрәнир, «Араз» романыны чапа һазырлајыр, әдәби јарадычылыгла мәшғул олурду. Мај ајында Железноводскда мүаличә олундугдан сонра ишә даһа чидди киришди. Бүтүн јајы бағда ишләди.

Октјабрын илк күнү иди. Бағдан јеничә кәлмишди. Јазы масасынын үстүндә дә'вәтнамәләр көрдү. С. Вурғунла сөһбәти јадына дүшдү. Сабаһ ахшам «Вагиф» пјесинин илк тамашасы иди. О, әсәрин мүзакирәләриндә олмушду, чох хошуна кәлмишди. С. Вурғун пјесин јазылышында Шаигин вә Ј. Вәзирин вердији материаллардан да истифадә етмишди. Илк тамаша бөјүк мүвәффәгијјәтлә кечди. Һамы мүәллифи мәһәббәтлә алгышлады. Шаиг тамашадан сонра С. Вурғуну гучаглајыб өпдү.

Шаиг дә «Елоғлу» адлы бир драм јазмаг гәрарына кәлмишди. О, ишә 1939-чу илин әввәлләриндән киришди. Ишләр чох олдуғундан пјес јарымчыг галды. Һәм дә мартын 29-да отуз бешиллик досту Сүлејман Сани вәфат етди. Мартын 31-дә Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин ичласы олду вә С. Санинин архивини алмаг үчүн А. Шаиг, М. С. Ордубади, С. Вурғун, Һ. Араслы вә Ш. Аббасовдан ибарәт комиссија јарадылды. Көркәмли јазычынын архивинә мәс'улијјәтли иш кими бахан А. Шаиг онун сахланмасына хүсуси гајғы вә тәшәббүс көстәрди.

Мајда Кәнч Тамашачылар Театрынын ониллик јубилеји илә әлагәдар 1939-чу илдә тамашаја гојулан ән јахшы пјес кими «Хасај» јүксәк гијмәт алды. Азәрбајчан јазычыларынын вә инчәсәнәт ишчиләринин 1940-чы ил 2 јанвардакы үмуми ичласында «Хасај» драмына М. Горки адына мүкафат верилди.

1939-чу илдә Азәрбајчан ССР ХКС јанында јени Әлифба комиссијасына Шаиг дә үзв сечилмишди. Әлифба лајиһәсинин һазырланмасында фәал иштирак едирди. Сентјабрын 1-дә нөвбәти мүзакирәдән јеничә гајытмышды ки, Азәрнәшрин директору зәнк вурду. О, «Араз» романынын нәшри үчүн кәлиб мүгавилә бағламағы хаһиш едирди. «Араз» 1939-чу илдә чапа имзаланды, бир ил сонра исә нәшр олунду.

1939-чу илдә «Ушаг вә Кәнчләр әдәбијјаты нәшриј-

јаты» Шаигин «Овчу мәстан» вә «Тапдыг дәдә» китабларыны јенидән чап етди. Әдиб «Елоғлу» драмы үзәриндә мүнтәзәм ишләјир, бир вахт топладығы халг әдәбијјаты материалларыны саф-чүрүк едир, мүбариз халг гәһрәманынын јенилмәз сурәтини јаратмаға сә'ј едирди.

Елоғлу да Гочполад кими халг гәһрәманларыдыр. О да елин мәрд оғлу кими өз мүбаризәсиндә елә, обаја архаланыр.

Драмдакы әсас фикир «Ана вәтән»ин—нурани гадынын һикмәтли сөзләриндә ифадә олунмушдур: «Ағыллы, намуслу оғулларла ифтихар едирәм. Кет халгы, Вәтәни Рүстәм ханын пәнчәсиндән гуртар. Елсиз иш көрмә. Тәк әлдән сәс чыхмаз». Ана оғлуна сеһрли чубугла түтәк дә верир: «Оғлум, ағачы јахшы сахла. О, халгын күчү вә бирлијидир». Елоғлу елин күчү вә бирлији, ағыл вә зәкасы илә Вәтәни зүлмдән азад едир, «јолуна күнәш доғур, чичәкләр сәпилир». Вәтәнин рәмзи олан нурани гадын да ону тәбрикә кәлир. Елоғлу баш әјир, «Хош кәлдин, бөјүк вә севимли анамыз, әзиз вә меһрибан Вәтәнимиз» — дејир.

Вәтән мәһәббәти, халг күчү, елә, обаја бағлылыг һәмишә Шаиг јарадычылығынын әсас мөвзулары олуб. Авропада фашизмин баш галдырдығы бир вахтда вәтән мөвзусу даһа әһәмијјәтли иди. Пјес октјабрын 26-да Кәнч Тамашачылар Театрына тәгдим едилди.

1939-чу илдә Шаиг театрын әдәби-педагожи һиссә мүдири кими ишләдији коллективлә Москваја гастрол сәфәринә кетди. Бу, әдибин Москваја илк сәфәри иди. О, өлкәнин пајтахтында көркәмли әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри илә көрүшдү, тамашаларын јүксәк сәвијјәдә ојнанылмасында, москвалылары Азәрбајчан инчәсәнәти илә таныш етмәкдә әлиндән кәләни әсиркәмәди. Сәфәр һәм дә бир ил сонра Москвада кечириләчәк Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјү гаршысында јахшы сынаг олду.

МОСКВА КӨРҮШЛӘРИ

1940-чы ил јанварын 4-дә Јени әлифба комиссијасынын Шаигә көндәрдији мәктубда дејилирди: «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары» лајиһәси јахын заманларда тәсдигә вериләчәк. Она көрә дә јанвар ајынын 15-нә кими мүлаһизәләринизи јазылы шәкилдә көндәрмәнизи хаһиш едирик». Јени әлифбанын һәјата кечирилмәсиндә Шаигин јахындан иштиракы тәбии иди. Чүнки о, Азәрбајчан дилинин фонетикасы, морфолокијасы вә синтаксисини дә јахшы билирди, бу барәдә хејли мәгалә дә јазмышды.

Әлифба барәдә мүлаһизәләрини көндәрдикдән сонра досту А. Сәһһәтин чапа һазырланан ше'рләр китабыны редактә етди. Јанварын 15-дә Али Советә чағырдылар. Низаминин 800 иллик јубилејини кечирәчәк јубилеј комитәсинин нөвбәти ичласы иди. Шаиг бурада јубилеј тәдбирләриндән, хүсусилә өзүнүн јарадычылыг ишләриндән данышды. О, «Шәрәфнамә»нин тәрчүмәсини гуртармышды. Низами мөвзулары әсасында силсилә әсәрләр үзәриндә ишләјирди. Һәм дә бүтүн күнү Кәнч Тамашачылар Театрында олурду. Театр Москвада әдәбијјат вә инчәсәнәт онкүнлүјүнә һазырлашырды. Мајын 11-дә Москваја јола дүшдүләр. Ајын 13-дә гонаглары Москвада күл-чичәклә гаршыладылар. Вағзалда бөјүк митинг кечирилди. Шаир Луговској вә С. Вурғун тәбрик нитги сөјләдиләр. Онкүнлүк мајын 15-дән 25-нә гәдәр давам етди. Шаиг һәм театр коллективи, һәм дә јазычы вә шаирләрлә фабрик вә заводларда, елм вә инчәсәнәт очагларында олду, зәнкин һәјат тәчрүбәсиндән, Азәрбајчан әдәбијјатынын јени наилијјәтләриндән сөһбәт ачды, һәр јердә сәмимијјәтлә гаршыланды. Мајын 20-дә исә belә бир дә'вәтнамә алды: «Һөрмәтли Абдулла Шаиг. «Известија» гәзети редаксијасы Сизи Азәрбајчан ССР-дә әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләринин инкишафына һәср олунмуш јығынчаға дә'вәт едир». О, ајын 22-дә күндүз саат 12-дә редаксијада олду. Бундан үч күн сонра исә А. Фадејевин дә'вәти илә Јазычылар клубунда Азәрбајчан вә ССРИ јазычыларынын биркә мүшавирәсиндә иштирак етди.

Ү. Һачыбәјов, С. Вурғун, М. Һүсејн, С. Рүстәм, С. Рәһимов вә башга Азәрбајчан сәнәткарлары да бурада иди. Мүшавирәдә Азәрбајчан әдәбијјаты онкүнлүјүнүн нәтичәләри, Азәрбајчан әдәбијјатынын рус дилинә тәрчүмәси вә Низаминин јубилејинә һазырлыг мәсәләләри мүзакирә олунду. Чајковски адына Москва Дөвләт Консерваторијасында вә башга маариф, мәдәнијјәт очагларында көрүшләр дә чох мараглы кечди. «Пионерскаја правда» гәзетиндә шаирин «Пионерләр» адлы ше'ри чап олунду.

Шаиг Москвадан хош тәәссүратла гајытды. «Азәрбајҹан пионери» гәзети ондан өз тәәссүратларыны охуҹуларла бөлүшдүрмәји хаһиш етди. Әдибин «Москва хатирәләри» мәгаләси гәзетин 2 ијун нөмрәсиндә чыхды.

Москва сәфәри һаггында «Коммунист» (3 ијун) гәзети дә Шаигин мәгаләсини верди. Орада дејилирди: «Москвада Азәрбајҹан әдәбијјаты онкүнлүјү, һамыда олдуғу кими, мәндә дә көзәл тә'сир ојатды. Гызыл Москвадан бөјүк јарадыҹылыг руһ јүксәклији илә кери дөндүк».

Гоҹаман әдиб јенә дә бөјүк һәвәслә ишләјирди. Бөјүк оғлу Камалын университетин филолокија факүлтәсинә гәбул олунмасы да ону севиндирди. Јашы алтмышы һаглајан ата илк өвладыны али тәһсил очағына јола салырды, она чох үмид бәсләјирди.

Јенә дә Шаиг һеч бир әдәби-мәдәни тәдбирдән галмырды.Тәкҹә сентјабр ајында Маариф комиссарлығынын кечирдији бир нечә тәдбирин фәал иштиракчысы олмушду. Октјабрын 10-да мәктәб јашы чатмајан ушаглар үчүн бәдии әдәбијјат јаратмаг мәгсәдилә мүшавирә кечирилди. Орада Шаигин әсәрләри нүмунә кими јад едилир, онун мәсләһәтләри динләнилирди. Мүшавирәнин гәрарына ҹаваб олараг илк ушаг ше'рләрини Шаиг јазды. «Ана јурдум», «Вәтән нәғмәси», «Баһар», «Тонгал», «Сән күләндә» вә саир ушаг ше'рләри дилләр әзбәри олду.

«Елоғлу»нун илк тамашасы сентјабрын 12-дә кечирилди вә театрын репертуарында өзүнә мөһкәм јер тутду. Инҹәсәнәт шө'бәсинин 25 октјабр тарихли мәктубунда мүәллифдән хаһиш едилирди ки, декабрын 1-дән кеч олмајараг «Нүшабә» операсынын либреттосуну тәһвил версин. Либретто гуртардыгдан сонра көркәмли бәстәкар З. Һаҹыбәјов онун әсасында опера јазмаға башлады, мүәјјән сәбәбләрә көрә о јарымчыг галды. Операнын увертүрасы вә Нүшабәнин аријасы бу күн дә сәсләнмәкдәдир.

Бүтөвлүкдә 1940-чы ил Шаиг јарадыҹылығы үчүн чох мәһсулдар олду, сәмәрәли зәһмәтинә көрә она әмәкдар инҹәсәнәт хадими ады верилди.

XI. БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИ ИЛЛӘРИНДӘ

> **Мән дә бу ҹәбһәләрдә вурушан әскәрәм,**
> **Ана Вәтән јолунда өлүм олса кедәрәм.**
>
> А. ШАИГ.

«ВӘТӘН»

Фашизм һәлә 1936—1937-ҹи илләрдә баш галдырмышды. Дүнјанын габагҹыл адамлары фашизмә гаршы о замандан мүбаризә апарырдылар. Азәрбајҹан әдәбијјатында фашизм фәлакәтинә гаршы бәдии әсәрлә чыхыш едән илк јазычылардан бири дә А. Шаиг иди. Онун 1937-ҹи илдә јаздығы «Гәһрәман Алберт» һекајәси фашистләрин Испанијада төрәтдији фәлакәтләрә һәср олунмушду. Јазычы испан оғулларынын вәтәнин азадлығы уғрунда көстәрдији һүнәри фәрәһлә гәләмә алырды. «Гочполад» вә «Елоғлу»нда да вәтәнпәрвәрлик идејалары күчлү иди. Онлар јазыланда фашист Алманијасы Шәрги Авропаја тәрәф ирәлиләјирди. Белә бир заманда вәтәнсевәрлик мөвзусунда јазмаг әдәбијјатын әсас мәгсәди олмушду. 1941-ҹи илин јанварында Шаиг ушаглар үчүн «Вәтән» ше'рини јазды. Ше'р март ајында «Пионер» журналынын үчүнҹү нөмрәсиндә «Вәтән нәғмәси» ады илә нәшр олунду. Шаир кәнҹ нәсли «һәр јери күлшән» олан доғма јурду үрәкдән севмәјә, онун гәдрини билмәјә чағырырды. Ијунун 22-дә фашист Алманијасы гәфләтән өлкәмизә һүҹума кечди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланды. «Һәр шеј ҹәбһә үчүн», «Һәр шеј гәләбә үчүн» шүары һамыны вәтәни мүдафиәјә чағырды. Совет јазычылары да ағыр күнләрдә гәләмләрини сүнкүјә чевирдиләр. Алтмыш јашлы Шаиг елә мүһарибәнин илк күнүндә «Зәфәр бизимдир» ше'рини јазды. Ше'р «Әдәбијјат гәзети»нин нөвбәти 29 ијун нөмрәсиндә чыхды. Совет халгларынын бирлијинә, Гызыл Ордунун күчүнә инанан, «Үрәкдән

бағлыјыг ана вәтәнә» дејән шаир вәтән өвладларыны дөјүш мејданында һүнәр көстәрмәјә чағырды:

Биздәдир һәр гүввәт, һүнәр, мәһарәт,
Биздәдир асланлар јенән чәсарәт.
Вәтәнин бајрағы чалачаг зәфәр,
Чәкил, еј гаранлыг, ачыл, еј сәһәр.

«Әдәбијјат гәзети»нин 20 нојабр тарихли нөмрәсиндә чыхан «Һәгигәт бизимдир, зәфәр бизимдир» мәгаләсиндә әдиб «азадлығы бүтүн бәхтијарлығын анасы» адландырыр вә Совет халгынын гәләбәсинә, фашизмин дармадағын едилмәсинә инамыны билдирирди: «Бу шанлы болшевикләр партијасынын рәһбәрлији алтында бүтүн мүртәҹе, гара гүввәләрә галиб кәләрәк, тарихләрин көрмәдији бир сәадәт вә азадлыг сарајы гурдуг. Биз, вәтәнимизин мүгәддәс торпагларыны өз мурдар ајаглары илә тапдаламаг истәјән Һитлер башкәсәнләринә дә диван тутачағыг».

Гоҹаман сәнәткар зәһмәткешләр вә шакирдләрлә көрүшләриндә дә вәтән сәадәти вә азадлыг уғрунда ҹанындан кечән Бабәк, Ҹаваншир, Короғлу, Гачаг Нәби, Сәттархан кими гәһрәманларын һүнәриндән данышыр, өн вә арха ҹәбһәдә вәтәни мүдафиә едән игидләри руһландырырды. О, ағыр мүһарибә күнләриндә пионерләрлә көрүшләринин бириндә дејирди: «Еј совет Азәрбајҹанынын кәләҹәк нәсли. Намуслу оғуллары вә гызлары. Сиз неҹә ағыр бир заманда јашадығынызы билмирсиниз. Дүшмәнимиз севимли ана вәтәнимизә сохулмаг истәјир. Анҹаг онун гаршысы алынмыш. Гәһрәман Гызыл Ордумуз намусла чалышараг дүшмәни ирәлијә бурахмыр.

Әзиз јолдашлар! Биз архада галан вәтәндашларын да үзәринә мүһүм вәзифәләр дүшүр ки, ону да фәдакарлыгла јеринә јетирмәлијик. Ишләримизин јахшы гурулмасы вә чалышмағымыз дүшмәнә бөјүк зәрбәдир... Һәр шејдән артыг ајыг вә сајыг олмалыјыг».

Мүһарибә илләриндә Азәрбајҹан әдәбијјаты халгын үмуми иши, күндәлик һәјаты илә даһа сых бағланды. Мүхтәлиф жанрларда јаранан әсәрләрин мөвзусунун ҹәбһә һәјатындан, тарихи кечмишдән, фолклордан көтүрүлмәсинә бахмајараг онлар һамысы совет адамларынын вәтәнә мәһәббәтини, гәһрәманлыг һүнәрини ифадә едирди. Мүһарибәнин илк илләриндә М. Һүсејн «Низами», «Ҹаваншир», С. Вурғун «Фәрһад вә Ширин», М. Ибраһимов «Мәһәббәт», З. Хәлил «Интигам», М. Тәһмасиб «Аслан јатағы» кими драмлар јаздылар. А. Шаиг дә 1941-ҹи илдә «Вәтән» драмыны јаратды. Драмын мөвзусу халг әдәбијјатындан көтүрүлсә дә, реал вә әфсанәви образлар јарадылса да, бурада кечмиш һадисәләрә мүасир бахымдан јанашылыр, халгын азадлыг арзулары, мүбаризәләри ифадә едилир, хејирлә шәрин, гаранлыгла ишығын мүбаризәси ҹанлы һәјат лөвһәләри илә көстәрилирди. Елман, Аслан вә Туған хејир, Гузғун шаһ, Шимшад вә Ифритә исә шәр гүввәләри тәмсил едирдиләр. «Елин јенилмәз гәһрәман оғлу» «дүнја көзәли»нин ешги илә аловлу дөјүшләрә кирир. «Дүнја көзәли» драмда Вәтәни тәмсил едән бир гыздыр. Елман ону дүшмәнләрин зүлмүндән гуртармаг үчүн халгын күҹүнә, елин бирлијинә архаланыр. Чәтин анларда Симург гушу көмәјә кәлир, халгын билијини, тәҹрүбәсини тәмсил едән Биличи исә Елмана сеһрли гылынҹ верир вә дејир: «Вәтән көјләрини гара булудлар алдығы заман бу гылынҹ лазым олар». Елман мәһз вәтән ешги, ел күҹү, халг мүдриклији илә дөјүшләрдә галиб кәлир. Севимли Вәтәни дүшмән пәнҹәсиндән гуртарыр, һамы шәнләнир, бир-бирини тәбрик едир. Бунунла Шаиг Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә мисилсиз гәһрәманлыглар көстәрән шанлы әскәрләримизин һүнәр вә зәфәрини ифадә едирди вә тезликлә «бизим күҹәмиздә дә тој-бајрам» олаҹағына инамыны билдирирди.

Вәтән мүһарибәси илләриндә дә Шаиг Кәнҹ Тамашачылар Театрында әдәби һиссә мүдири иди. Театрын репертуарынын мүасирләшмәси, вәтәнпәрвәрлик руһунда әсәрләрлә зәнкинләшмәси уғрунда чалышырды. 1942-ҹи ил октјабрын 6-да М. Һашымовун режиссорлуғу илә «Вәтән» пјесинин илк тамашасы мүвәффәгијјәтлә кечди. Әсас роллары көркәмли артистләрдән А. Д. Гурбанов, С. Мәҹидова, Ә. Ағајев, К. Һәсәнова, Ә. М. Атајев вә башгалары ојнајырды, тамашанын мусигисини С. Һаҹыбәјов јазмышды. «Вәтән» драмы театрын репертуарына һәмишәлик дахил олду, кәнҹләримизин вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг руһунда тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнады. Јазычы Ј. Әзимзадә «Әдәбијјат гәзети»ндә «Вәтән» тамашасы һаггында јазырды: «Биз Елмана бахаркән гејри-ихтијари олараг бу күн Бөјүк Вәтән мүһарибәси ҹәбһәләриндә һитлерчиләрә гаршы дөјүшләрдә мисли көрүнмәмиш игидликләр көстәрән Вәтән оғулларыны — Кәримовлары, Аббасовлары, Гасымовлары вә башгала-

рыны хатырлајырыг. Елман да онлар кими Вәтәнә гаршы бәсләдији мәһәббәти һәр шејдән јүксәк тутур, онун уғрунда мүбаризә апармағы вә лазым кәләрсә өлмәји өзү үчүн шәрәф билир» (1942, 2 декабр).

Бөјүк Октјабр ингилабынын 35 иллији илә әлагәдар Азәрбајчан јазычыларынын Гызыл ордуја көндәрдикләри мәктуб да јүксәк вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг руһунда иди. Мәктубу С. Вурғун, М. С. Ордубади, С. Рүстәм, Мир Чәлал, М. Ариф вә Р. Рза илә бәрабәр А. Шаиг дә имзаламышды.

Һитлерин «Мәним мүбаризәм» китабыны бош хәјаллар адландыран әдиб «Һитлерин јухусу», «Кичик гәһрәман» һекајәләриндә дә арха чәбһәдә халгымызын бөјүк һүнәриндән сөһбәт ачырды. Балача Аразын гатары дүшмән һүчумундан гуртармасы, чәбһәјә кедән забитә «дүшмәни вәтәнимдән тез говун, атамы да көтүрүб зәфәрлә гајыдын» демәси милјонларла совет адамынын арзу вә истәјинин ифадәси иди. 1942-чи илдә јазылан «Вәтән нәғмәси» «Дөјүш нәғмәси», «Баһар» кими ше'рләрдә дә шаир ејни мүгәддәс арзудан данышырды. «Вәтән нәғмәси». ше'риндә Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби, Һәчәр кими гәһрәманлар јетирән ана вәтәни горујан халгымызын мүгәддәс анды инамла сәсләнирди:

Анд олсун кечмишләрә, кәләчәјә, бу күнә!
Анд олсун әмдијимиз тәмиз ана сүдүнә!
Анд олсун севкилимин о мүбарәк көксүнә!
Ајаг басса амансыз дүшмәнләрин, һәр заман
Әсиркәмәз өвладын сәндән чан, Азәрбајчан!

Шаиг мәктәб вә мүәссисәләрдә, зәһмәткешләр арасында даһа чох олур, көрүшләр кечирир, чәбһәдәки достлары илә мәктублашырды. 1941-чи илә шаир М. Сејидзадә Чәнуби Азәрбајчанда, Совет ордусунун «Гызыл әскәр» гәзетиндә чалышырды. О, «мә'нәви бир ата, бөјүк мүәллим, әзиз дост» адландырдығы Шаигә тез-тез мәктуб јазыр, әдәби мүһитдәки јениликләри өјрәнирди. Шаигин 1941-чи ил мартын 19-да М. Сејидзадәјә јаздығы чаваб мәктубунда дејилирди: *«Әзиз вә нәчиб гардашым Мир Меһди... Мәктубуну алдым, сева-сева охудум... Мәним хәстәлијимә кәлинчә, һавалар сојуг олдуғундан муаличә вә тәдави етдирә билмирәм. Апрел ајында ишығa кедәчәјәм. Аиләмиздән никаран галма, һамысы сағ-саламатдыр.*

Саламыны шаирләримизә, јазычыларымыза јетирдим, һамысынын сәнә салам вә еһтирамы вар. Шаһзадәнин, Јунисин, Сәмәдин, Хавәрин, Камалын, Күлбәнизин, Илдырымын сәнә саламы вар».

1942-чи илин ахырында М. Сејидзадә хәстә һалда Бакыја гајытды. Шаиг өзү дә насаз олдуғу һалда достунун көрүшүнә кетди. М. Сејидзадә бу мүнасибәтлә јазырды: «Шаиг мүәллимин кәлиши мә'нәви чәһәтдән мәнә бөјүк дајаг олду».

Мүһарибә илләриндә Азәрбајчанда мәдәнијјәт вә инчәсәнәтин инкишафы мәсәләләри дә унудулмурду. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин ики чилдлији јаранды. М. Ф. Ахундов, А. Бакыханов, И. Крылов, А. Сәһһәт кими сәнәткарларын јубилејләри гејд олунду. Јубилејләрдә Шаиг дә диггәт мәркәзиндә иди. О, 1944-чү илдә И. Крыловун анадан олмасынын 100 иллик јубилејиндә фәал иштирак етди. О, 40 иллик әдәби фәалијјәтиндә бир чох тәмсил вә мәнзум һекајәләр јазмыш, И. Крыловдан марағлы тәрчүмәләр етмишди. Франсада Лафонтенин, Алманијада Лессингин, Русијада Крыловун тәмсил саһәсиндә көрдүјү ишләри Азәрбајчанда Сејид Әзимдән сонра Сабир, Шаиг вә Сәһһәт көрүрдүләр. Шаигин тәмсил саһәсиндә тәчрүбәси даһа зәнкин иди. О, Шәрг әдәбијјатыны, «Панчатантра»ны, «Кәлилә вә Димнә»ни, милли фолклору јахшы билирди. Крыловун «Сазандалар», «Гурд вә пишик», «Мејмун вә көзлүк», «Ики өкүз», «Гарға вә пендир» тәмсилләрини һәлә Хорасанда икән фарс дилинә тәрчүмә етмишди. Она көрә дә јубилеј мүнасибәтилә Крылов тәмсилләринин тәрчүмәси мүсабигәсиндә дә иштирак етди, «Јарпаглар вә көкләр», «Чырчырама вә гарышга» тәрчүмәсинә көрә јүксәк мүкафата лајиг көрүлдү. Бүтөвлүкдә онун Крыловдан тәрчүмәләри гырхдан чохдур. Бунларын бир чоху һәлә ингилабдан әввәл «Күлшәни-әдәбијјат», «Ушаг көзлүјү», «Күлзар» кими дәрсликләрә салынмышды.

Шаиг А. Сәһһәтин јубилејинә дә әлибош кәлмәди. О, Јазычылар Иттифагынын Натәван клубунда кечирилән јығынчагда шаир достунун һәјат вә јарадычылығындан данышды, «Вәтән уғрунда» журналында «Аббас Сәһһәт» мәгаләси илә чыхыш етди.

Мүһарибә илләриндә Азәрбајчан дилинин инкишафына да хүсуси диггәт јетирилирди. Ана дилинин мүхтәлиф мәсәләләри барәдә Шаиг силсилә мәгаләләр јазмышды. О, 1944-чү илдә «Әдәбијјат гәзети»нин 24 апрел тарихли нөмрәсиндә чап олунан «Јазычыларымызын вә дилчиләримизин шәрәфли иши» мәгаләсиндә Азәрбајчан ди-

линин инкишафы вә тәмизлији мәсәләсинә чидди јанашыр, конкрет тәклифләр ирәли сүрүрдү.

Кәркин иш онсуз да әввәлдән бәдәнчә зәиф олан вәтәндаш әдиби үзмүшдү. Јазычылар Иттифагы октјабрын 28-дә ону Схалтубоја гысамүддәтли истираһәтә көндәрди. Вә о, Схалтубодан хејли күмраһ гајытды. Јенидән чидди јарадычылыг ишинә киришди.

«ЗӘФӘР МҮЖДӘСИ»

Һәр ил гышда олдуғу кими, 1945-чи илин јанварындан да Шаигин сәһһәти позулмушду. Беш ил иди ки, әсаслы мүаличә олунмурду. Лакин һәр күн чәбһәдән кәлән гәләбә мүждәси онун көнлүнү ганадландырырды. О, халгымызын шанлы кечмишиндән, вәтәнпәрвәрлик вә азадлыг идејаларындан данышан әсәр үзәриндә ишләмәјә башлады. Бу, Низами сүжети әсасында јаздығы «Нүшабә» мәнзум драмы иди. Бунунла јанашы шаир кичик шеʼрләр јазыр, дөври мәтбуатда да чыхыш едирди.

Совет Ордусу Аврупа өлкәләринин бир чохуну фашизм әсарәтиндән гуртармышды, гәләбә күнү јахынлашырды. Баһарын кәлиши дә, халгын арзу вә үмидинин һәгигәтә чеврилмәси дә шаирә илһам верирди. Мартын 9-да, новруз бајрамы ахшамы[1] Шаиг шам јандырды. Мүһарибәдә гәһрәманчасына һәлак олан вәтән өвладларыны, һәр ил чәршәнбә ахшамы сәмәни, плов биширән анасыны хатырлады, көврәлди. Лакин гәлбинин дәринлијиндә гәләбә ишығы, үмид чырағы јанды. «Баһар бајрамы», «Сән күләндә» шеʼрләри јаранды. Гәләбә мүждәси илә илк баһарын гоша кәлиши шаирә гол-ганад верди, ону илһама кәтирди:

Еј сәмәни, сахла мәни,
Һәр ил көјәрдәрәм сәни.
Ајаг басдын өлкәмизә,
Бол-бол шәнлик кәтир бизә.

(«Баһар бајрамы»)

Сән күләндә елләрә
Ал күнәшли јаз кәлир.
Чәмәнләрә, чөлләрә
Сөһбәт кәлир, саз кәлир.

(«Сән күләндә»)

[1] Көһнә тарихлә мартын 9-у баһарын илк күнү һесаб олунурду.

Аналарла ишыгланыр вәтәнин һәр бучағы,
Ән севимли бир бешикдир аналарын гучағы.
Ата-ағыл, шүур исә, ана-чошгун үрәкдир,
Севкиләрин гајнағыдыр, ән бөјүк бир диләкдир.

(«Ана»)

1945-чи илдән Азәрбајчанда ССР Елмләр Академијасы фәалијјәтә башлады. С. Вурғунла М. Ибраһимов академик сечилдиләр. Хош хәбәрдән илһамланан гочаман әдиб «Әдәбијјат гәзети»нин 12 апрел нөмрәсиндә өз севинчини охучуларла бөлүшдүрдү. Шаиги севиндирән бир дә ағыр мүһарибә илләриндә партија вә дөвләтин елм вә мәдәнијјәтин инкишафына јүксәк гајғы илә јанашмасы иди. Елмләр Академијасына сечилән академикләр арасында онун да тәләбәләри вар иди. Әдиб «Фәхр едирәм» мәгаләсиндә јазырды: «...Елмләр Академијасы вә онун һәгиги үзвләри олан кәнч академикләримиз еlә сөнмәз бир мәшʼәлдир ки, күндән-күнә бөјүјәрәк, парлаг шәфәгләрини һәр тәрәфә јајачаг вә јени нәслимиздән кәләчәк үчүн даһа бөјүк алимләр јетишдирмәјә мүвәффәг олачагдыр».

Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин 25 иллији мүнасибәтилә јазылмыш «Хошбәхт ушагларымыз үчүн» мәгаләсиндә мүәллиф әзиз бајрамы јени әмәк гәләбәләри илә гаршыламаг әзминдән данышыр вә «аналарымызын фәдакарлығыны, онларын арха чәбһәдәки мәтанәтини, чәбһә илә аилә-мәишәт мәсәләләринин әлагәсини көстәрән» тәзә әсәр үзәриндә ишләдијини билдирирди. Бу, мәшһур «Ана» пјеси иди. О, «Ана» пјесиндән башга «Хошбәхт совет ушагларына бајрам һәдијјәси олараг јени китабча» да һазырладығыны билдирирди. 1945-чи илдә чапдан чыхан «Нағыллар» китабында мүәллифин мүхтәлиф илләрдә јаздығы мәнзум һекајә вә нағыллары топланмышды.

1945-чи илин баһары јурдумуза севинч вә фәрәһ кәтирди. Совет халгы Бөјүк Вәтән мүһарибәсини шәрәфлә баша вурду. Мајын 9-да алман фашизми тәслим мүгавиләсини имзалады. Гәләбә Шаигә јени гүввәт верди, гәләбә күнү «Зәфәр мүждәси» вә «Зәфәр нәғмәси» шеʼрләрини јазды. Севинчи ашыб-дашан шаир өз халгына көзајдынлығы верир, бу бөјүк «ел бајрамына, тој-бајрама» хош нәғмәләр гошурду:

Көзүн ајдын, еј мүзәффәр халгымын оғлу, гызы!
Көзүн ајдын, доғду артыг шанлы зәфәр улдузу!

Көзүн ајдын, кечә-күндүз јол көзләјән аналар!
Еј кәлинләр, еј бачылар, галхын ки, тој-бајрам вар!

Ики ај сонра Шаиг бир хош мүждәдән севинди. Бөјүк оғлу Камал Азәрбајчан Дөвләт Университетини мүвәффәгијјәтлә битирди, Академијанын аспирантурасына гәбул олунду. «Ата өјүдү» ше'ри хош мүждәдән јаранды. Ше'р өз жанры, мөвзусу вә идеја-бәдии тә'сир гүввәси илә Низами, Фүзули, Сејид Әзимин өјүд вә нәсиһәтләри сәвијјәсиндә јазылмыш көзәл сәнәт нүмунәсидир. Шаиг ше'рлә тәк оғлуна дејил, бүтүн азәрбајчанлы балаларына мүрачиәт едирди:

Әкдиләр, сән бичдин, инди дә сән әк,
Мәрд олан борчуну өдәсин кәрәк.

Гулағындан һәсәд сырғсы асма,
Әлиндән тутанын башындан басма.
О сәнә, халгына кәрәкдир, оғул,
Чај кими буланма, әнкин дәниз ол!

1945-чи илин јајы иди. Шаиг Бузовнада, бағда динчәлирди. Бир күн С. Вурғун ону көрмәјә кәлди. Гәләбә тәнтәнәсиндән, халгымызын севинчиндән, гуручулуг планларындан хејли данышдылар. О бири һәфтә С. Вурғун онлары аиләликчә Шүвәлана, өз бағына дә'вәт етди. Гәләбә күнү сағлығына, әдәбијјат вә сәнәтин сағлығына бадәләр галдырылды...

Гочаман шаирин гәлби һәмишә вәтән вә халг үчүн дөјүнүрдү. О, әсәрләриндә кәнчлијин хошбәхтлији вә сәадәтини тәрәннүм едирди.

1945-чи илдә «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети «Әдәбијјат вә инчәсәнәт усталарымыз нә һазырлајырлар?» адлы рубрика ачды. Редаксија Шаигә дә мүрачиәт етди. О, гәзетин 15 нојабр нөмрәсиндә «Јени нәсил үчүн» адлы чавабында јазырды: «Әзиз вә севимли өвладларым! Бу ил мән Кәнч Тамашачылар Театрында ојнанылан «Ана» вә Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында һазырланмагда олан «Нүшабә» мәнзум фачиәләри үзәриндә чалышмышам. Бу әсәрләримдә баш гәһрәманлар ана вә Нүшабәдир... Һазырда бөјүк Мирзә Фәтәли Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекајәсини Кәнч Тамашачылар Театрында ојнанмаг үчүн пјес тәрзинә чевирирәм. Ејни заманда «Араз» адлы романын икинчи чилдини јазмаға башламыш вә индијәдәк үч фәслини јаза билмишәм».

А. Шаиг мүәллим һәмкарлары Ч. Чәбрајылбәјли вә С. Ачаловла биркә.

А. Шаиг вә өмүр-күн јолдашы Шаһзадә ханым.

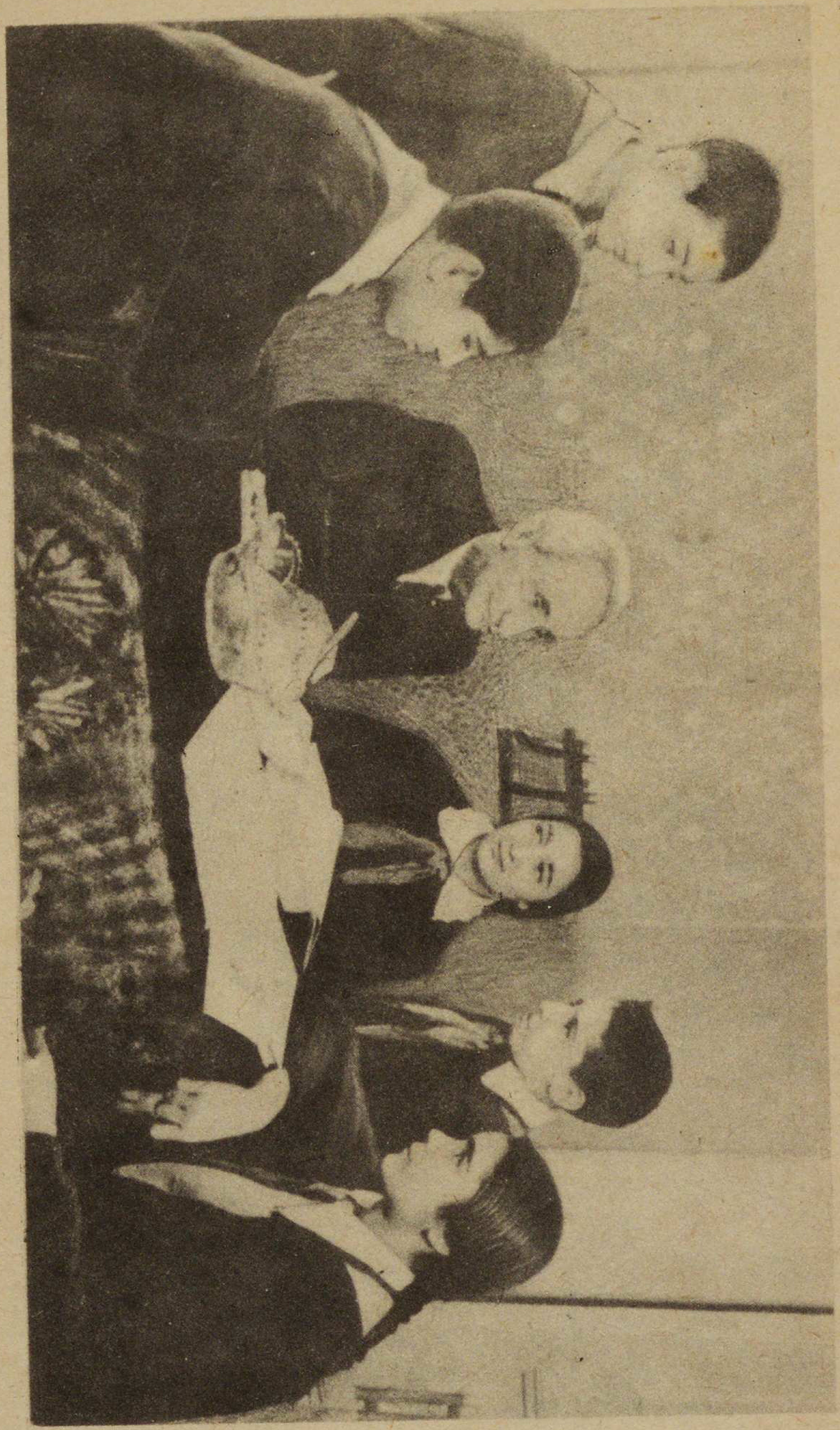

А. Шаиг мәктәблиләр арасында, 1955-чи ил.

Бу, Шаигин 45-чи ил үчүн бир нөв јарадычылыг һесабаты иди.

Әдибин мүһарибә илләрдә јаздығы әдәби-бәдии вә елми-публисистик әсәрләриндә вәтәнә, халга вә сосиализм чәмијјәтинә һәдсиз мәһәббәт, азадлыг вә јүксәлиш идејалары һаким иди. Халгымызын мисилсиз гәләбәсиндә, сосиализмин мөһкәмләндирилмәсиндә Шаигин әсәрләри дә мүһүм рол ојнады. Буну нәзәрә алараг партија вә һөкумәт көркәмли әдибин әмәјини јүксәк гијмәтләндирди. О, «Әмәкдә икидлијинә көрә» вә «Гафгазын мүдафиәсинә көрә» медаллары илә тәлтиф олунду.

XII. ШӨҺРӘТ ЧӘЛӘНКИ

Шаигим! Шаирләр ичиндә тәксән,
Тәмиз вичданынла күлсән, ипәксән!

С. ВУРҒУН.

ДЕПУТАТ

1946-чы ил өлкәмизә хош гәдәмлә кәлди. Бөјүк гуручулуг дөврү башланды. Шаиг дә С. Вурғун вә М. Ибраһимовла бәрабәр ССРИ Али Советинә депутат сечилди. Јанварын 5-дә она јүксәк е'тимад көстәрдикләринә көрә Шамахы зәһмәткешләринә тәшәккүр мәктубу көндәрди. Февралын 8-дә Фүзули адына зијалылар евиндә кечирилән әдәби кечәдә Шаигин әдәби-педагожи вә елми фәалијјәти һаггында Мир Ҹәлалын мә'рузәси динләнилди, сонра кениш мүзакирә башланды, хош, сәмими чыхышлар олду. ССРИ халг артисти Бүлбүл даһа тә'сирли данышды. Шаигин һәлә 1924-чү илдә она «Бир аз да атәш гат!» адлы ше'р һәср етдијини хатырлатды вә онун сөзләринә јазылмыш маһнылар охуду. Сонра кәлиб Шаиги һәрарәтлә өпдү. Депутат-јазычы өз јарадычылыг планлары барәдә мә'лумат верди, халга, вәтәнә вә һөкумәтә миннәтдарлығыны билдирди.

Башга мүәссисә вә идарәләрдә дә ағсачлы депутатла көрүшләр кечирилди. Гәләм јолдашлары, достлары, елм вә мәдәнијјәт хадимләри, әмәк адамлары вә мәктәблиләр севимли јазычыны үрәкдән тәбрик етдиләр, она ҹан сағлығы, јарадычылыг наилијјәтләри арзуладылар.

Февралын 25-дә јазычынын 65 јашы тамам олду. Өмрүнүн 40 илини халгын вә вәтәнин сәадәтинә һәср едән халг сәнәткарыны партија вә дөвләтимиз ән јүксәк мүкафатла — Ленин ордени илә тәлтиф етди. Ленин орденли депутатын ады өлкәмизин һәр бир кушәсинә јајылды. Москвадан, Дашкәнддән, Тбилисидән вә башга шәһәрләрдән чохлу тәбрик мәктублары, телеграмлар алды.

Москва шәһәр мәктәбинин мүәллими Л. Апарников 20 феврал тарихли мәктубунда ССРИ Али Советинә депутат сечилмәси мүнасибәтилә Шаиги үрәкдән тәбрик едир вә ону Москва мәктәблиләри илә көрүшә дә'вәт едирди. Мәктубда дејилирди: *«Јухары синиф шакирдләри Сизә бөјүк мараг көстәрирләр. Сизә һәср олунмуш хүсуси сәрки дүзәлтмәји гәрара алыблар. Она көрә дә артыг дәрәҹәдә хаһиш едирик ки, тәрҹүмеји-һалынызы вә мүмкүнсә ајры-ајры әсәрләринизи, онлара чәкилмиш иллүстратив материаллар көндәрәсиниз. Бунунла јанашы шакирдләр Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихинин өјрәнилмәсинә чох һәвәс көстәрирләр. Хаһиш едирик ки, бу мәсәләдә бизә мәсләһәт верәсиниз. Бир дә, азәрбајҹанлы шакирдләрлә достлуг әлагәси јаратмагда бизә көмәк едә биләрсинизми?»...*

Бөјүк Совет әдәбијјатшүнас алими М. Арифин 28 апрел тарихли мәктубуну да һәјәҹансыз охумаг олмур: *Шамахы сечки даирәси сечичиләри ССРИ Али Совети депутатлығына Сизин намизәдлијинизи верәндә мән Шамахыда идим. Мән орада, о кәндләрдә сизин гәләминизин гүдрәтинә, нүфузедиҹи тә'сиринә бир даһа инандым... Сиз өз мә'нәви үлвијјәтинизлә надир адамсыныз. Сиз кәнҹ нәслимиз үчүн бир өрнәк олмаға лајигсиниз. Бу е'тибарла Сиз даһа чох тә'рифә вә шөһрәтләнмәјә мөһтаҹсыныз. Һејиф ки, биздә һәлә зијалыларымызын һәјатыны вә көзәл хүсусијјәтини реал сурәтдә тәсвир едән романлар јохдур. Амма олаҹагдыр вә устад романчы гәләми Сизи һеч шүбһәсиз бир гәһрәман кими тәсвир едәҹәкдир... Ленин ордени илә тәлтиф едилмәнизи ешидәркән өз һиссијјатымы ифадә етмәк үчүн гәләми әлимә алдым. Көрүрәм ки, јаздыгларым һисс етдикләримин јанында чох сөнүкдүр. Лакин бу һисс сөнүклүјү дејил, ифадә сөнүклүјүдүр... Сизин бирҹә адыныз мәндә хош һиссләр ојатмаға гадирди!».*

М. Шејхзадәнин, Р. Тәһмасибин, еләҹә дә Кәнҹ Тамашачылар Театры адындан М. Дадашовун көндәрдији мәктуб вә телеграмлар да һәрарәтли иди.

65 јашлы депутат мартын әввәлиндә Күрдәмир, Ағсу, Шамахы вә Мәрәзәјә сечичиләрлә көрүшә кетди. Бу көрүшдә ону М. Ҹәфәр мүшајиәт едирди. О, 1961-чи илдә Шаигин анадан олмасынын 80 иллији мүнасибәти илә јаздығы «Бир һәфтәнин хатиратлы» мәгаләсиндә бу күнләри һөрмәтлә хатырлајыр: «Рајонларын бириндә бизи бир кәндә апардылар. Машындан дүшән кими 50—55

јашларында бир мүәллим Шаигә јанашыб: «Шаиг мүәллим, хош кәлибсиниз!» — дејә севинчдән көзләри јашармыш һалда ону гучаглады». Бу, Шаигин кечмиш тәләбәләриндән иди. Гочаман мүәллим вә јазычы һәр јердә беләгаршыланды, халгын лајигли елчиси кими фәалијјәт көстәрәчәјини вә'д етди.

Мартын 12-дә Шаиг депутат кими Москвада ССРИ Али Советинин сессијасында иштирак етди.

Мартын 14-дә Кәнч Тамашачылар Театрынын режиссору, Азәрбајчан ССР халг артисти А. А. Тугановдан севинч долу бир телеграм алды: «Депутатымызын һејрәтамиз мисраларыны фәрәһлә охудум вә алгышладым: «Јашасын севимли депутатымыз!».

Шаиг мәктубу јеничә охујуб гуртармышды ки, меһманхананын гапысы дөјүлдү. Кәлән бир ај әввәл Бакыја мәктуб көндәрән мүәллим Л. Апарников иди. Онлар јахындан таныш олдулар. Шаиг она Азәрбајчанын кечмишиндән, бу күнүндән, өз јарадычылыг планларындан данышды. Бу көрүш һәр ики гочаман мүәллимдә хош тәәссүрат јаратды.

Шаиг сессијада халгымызы, доғма Азәрбајчаны шәрәфлә тәмсил етди вә бөјүк арзуларла Бакыја гајытды. Инди о даһа артыг инамла чалышыр, әдәби мүһитин һәр саһәсиндә өз көмәјини әсиркәмирди. Һәлә бир ај әввәл, февралда Азәрбајчан ССР Јазычылар Иттифагы нәср антолокијасы һазырламағы гәрара алмышды. Бу мүнасибәтлә хүсуси комиссија јарадылмышды. М. Һүсејн, М. Ариф, Мир Чәлал, С. Рәһимов, Һ. Араслы вә М. Тәһмасиблә бәрабәр А. Шаиг дә комиссијанын үзвү иди. Јазычылар Иттифагынын бир чох тәдбирләриндә, әдәбимәдәни һәјатын инкишафында бөјүк фәаллыг көстәрирди. Һәм дә бир депутат кими зәһмәткешләрин әризә вә шикајәтләринә бахыр, рајон вә кәндләрдә гуручулуг ишләринә јахындан көмәк едирди. Азәрбајчан мәтбуаты да Шаигә тез-тез мүрачиәт едирди. Депутат-шаир «Сөз вә иш сизиндир»! («Пионер», № 1), «Кәнч нәсил үчүн јени әсәрләр јарадачағыг» («Азәрбајчан кәнчләри», 4 март, № 20). «Елмин әсасларына јијәләнин» («Азәрбајчан пионери», 18 март, № 2) мәгаләләриндә ССРИ Али Советинин сессијасынын гәрарларындан, өз јарадычылыг ишләриндән данышыр, онлары «даһа бачарыглы, даһа биликли» олмаға чағырырды.

Апрел ајында Шаиг «Баш үстә» вә «Масама» әсәрләрини тамамлады. Москвадан, Л. Апарниковдан алдығы

мәктубу охуду. Мәктубда дејилирди: *«Шакирдләрә мәним ән чох хошума кәлән «Вәзифә» һекајәнизи охудум (һекајәләр мәчмуәсиндән) вә мүәллим сурәтинин симасында мәнә кәләчәк нәсил һаггында мәһәббәтлә чох шеј данышан Сизи ајдын шәкилдә көрдүм. «Анабачы» һекајәниз дә чох хошума кәлди. Биз Сизин һекајәниздән бир нечә парчаны әзбәрләмишик (рус дилиндә). Мәни шад едән будур ки, шакирдләрим артыг Азәрбајчан әдәбијјатына бөјүк мараг көстәрирләр. Онлар коллектив шәкилдә «Фәрһад вә Ширин» пјесинә тамаша етмәјә кетмишдиләр вә онун һаггында чох јүксәк фикирдәдирләр. Шакирдләрдән икиси Азәрбајчан дилини өјрәнмәк истәјир...»*

Шаиг белә мәктублары чавабсыз гојмурду. О, чаваб јазаркән С. Вурғун кәлди. Мәктубу она да охуду. С. Вурғун меһрибанчасына деди:

— Мирзә, сизи бир дә тәбрик едирәм, артыг бүтүн өлкәдә танынырсыныз, һәм дә әдәбијјатымызын чанлы тәблиғатчысы кими...

Бешиллик фасиләдән сонра Шаиг 1946-чы илин августунда Ставропола мүаличәјә кетди. Гајытдыгдан сонра Низами мөвзулары әсасында әсәр үзәриндә ишини давам етдирди. О, һәм дә вәтәнимизин мүхтәлиф күшәләриндән олан достларла әлагә сахлајыр, мәктублашырды. Депутата кәлән вә үмумхалг мәһәббәтинин ифадәси олан мәктублар да хош арзуларла долу иди...

НИЗАМИ

Низаминин анадан олмасынын 800 иллик јубилеји 1941-чи илдә кечирилмәли иди. Һазырлыг ишләри исә 1935-чи илдән башланмышды. Шаиг дә «Искәндәрнамә»нин «Шәрәфнамә» һиссәсинин тәрчүмәсини гуртарыб тәһвил вермишди. Әсәр 1940-чы илдә чапдан чыхмышды. Лакин мүһарибә араја дүшдүјүнә көрә јубилеј тә'хирә салынды.

Шаиг Низами ирсинә мараг көстәрирди. Һәлә 20-чи илләрдә али мәктәбләрдәки мүһазирәләрдә Низамијә хүсуси јер верирди. Ону Низаминин Азәрбајчанла, милли фолклорла бағлылығы мәсәләләри даһа чох дүшүндүрүрдү. Јенә дә Низами јарадычылығыны дәриндән өјрәнди вә онун ајры-ајры сүжетләри әсасында јени әсәрләр јазмаг гәрарына кәлди. Бу о заман иди ки, мүһарибә

гуртармышды, һәр саһәдә олдуғу кими, әдәбијјат чәбһәсиндә дә јени чанланма дөврү башланмышды. Партија вә дөвләт ајры-ајры жанрларда јени әсәрләр јаратмаға чағырырды. Тәзә әсәрләр јазмаға Низами ирси көзәл материал верирди. Азәрбајчан интибаһында јени мәрһәлә олан Низами һәмишә олдуғу кими јенә дә мүасир иди. Низами сүжетләри әсасында јени әсәрләр јазмаг, ону халгымыза даһа јахшы танытмаг, зәнкин јарадычылығына, образ вә сүжетләринә мәһәббәт ојатмаг бахымындан да фајдалы иди.

Һәр күн Низами һејкәлинин гаршысындан кечиб, Низами күчәси илә Јазычылар Иттифагына кедән Шаигин гәлби ифтихар һисси илә долурду. Шаиг Низами јарадычылығынын мәфтуну иди. Дүнја хәзинәсини зинәтләндирән бу даһи сәнәткарын фәлсәфи идејалары, вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг мөвзулары ону өзүнә чәлб едирди. Шаиг һәлә мүһарибә илләриндә Низами мөвзулары әсасында әсәр јазмаг фикринә дүшмүшдү. О јахшы билирди ки, Ә. Хосров Дәһләви, М. Фүзули, Ә. Нәваи, Ј. Һатифи, Н. Сисишвили вә онларча гүдрәтли шаирләр Низами сүжетләри әсасында әсәрләр јазмышлар. Һәтта Авропада К. Һотси, Шиллер вә башгалары да Низами мөвзуларына мараг көстәрмишдиләр.

«Сеһрли үзүк» мәнзум һекајәни Шаиг 1940-чы илдә ишләмиш, 1941-чи илдә «Ушаглар үчүн ишләјәни А. Шаиг» гејди илә чап олунмушду. Бир дә әдиб Низами мөвзусунда әсәрләр јазмаға мүһарибә гуртардыгдан сонра гајытды. 1946—1947-чи илләрдә «Нүшабә» (поема вә драм), «Фитнә», «Султан Сәнчәр вә гары», «Залым падшаһ вә әкинчи» әсәрләрини јазды. Мүасирлији, сәнәткарлығы илә «Нүшабә» диггәти даһа чох чәлб едирди. Шаиги ән чох марагландыран «Искәндәрнамә»нин Азәрбајчанла бағлы мотивләри, Нүшабә образы исә Азәрбајчанын азадлығынын тәрәннүмү иди. О, драмда да вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг мотивләринә үстүнлүк вермәјә чалышыб. 1945-чи илин пајызында башладығы «Нүшабә» драмыны 1946-чы илин баһарында тамамлады. Пјесдә Шаиг тарихи һадисәләри даһа дүрүст вермәјә чалышмыш, она мүасирлик көзү илә бахмышдыр. Азәрбајчанын мәрд гызы Нүшабәнин образы сарај мүһитиндә, адамларла гаршылыглы мүнасибәтдә, дөјүш мејданларында ачылыр. О өз һүнәри вә гејрәти илә Шәки вә Кәнчә ханларына да нүмунә көстәрир. Искәндәр ордусуна гаршы бүтүн Азәрбајчан ајаға галхыр.

«Асланын еркәји дишиси олмаз» дејән Нүшабә «Дүнјалар диз чөксүн гаршымда кәрәк» хәјалына дүшән Искәндәрлә гаршылашма сәһнәсиндә даһа ағыллы вә мүдрик көрүнүр. Залым фатеһ истәр-истәмәз өз мәғлубијјәтини е'тираф едир:

Мәни јенмәмишди һеч бир һөкмран,
Бүкүлмәз голуму сән бүкдүн, инан!

сөзләри

Нүшабә илк көрүшдә Искәндәрә өз узагкөрәнлији, ағыллы тәдбири вә мүдриклији илә үстүн кәлир. Онун Искәндәрә дедији:

Кет, улдуз көрмәсә чан вермәз илан,
Әјилир ох даша дәјдији заман —

сөзләри

бөјүк бир халгын ағыл вә зәкасынын ифадәсидир. Башда Бәрдә һөкмдары Нүшабә олмагла Кәнчә, Шәки ханлары Искәндәр ордусуну Азәрбајчандан ағыл вә гылынчын күчү илә говурлар. Драм никбин сонлугла гуртарыр:

Бабалардан сүзүлдү саф ганымыз;
Нә гәдәр вар һәјатымыз, чанымыз,
Бизи гојнунда бәсләјән торпаг
Дүшмәнә бил ки, тапдаг олмајачаг!
Гәлбимиздир бөлүнмәјән вәтәним!
О мәнимдир! О мәнимдир! О мәним!

«Нүшабә» драмында гадын ордусунун баш команданы Инчи, киши ордусунун баш команданы Улу бәј, Чәнкавәр Гаплан, сәрһәд бәји Мәрчан, Искәндәрин вәзири Әрәсту кими мүсбәт сурәтләр дә өз фәрди характер вә мәзијјәтләри илә фәргләнирләр. Әрәсту кәскин ағлы, Гаплан узагкөрәнлији, тәдбири илә сәчијјәләнирләр. Инчи өз вәтәнсевәрлији вә мәһәббәти илә мүбариз Азәрбајчан гадынларынын чанлы образыдыр. О, өлүм ајағында белә үзүнү вәтән сәмаларына тутуб дејир:

Әлвида, еј дөвләтим, еј милләтим, јурдум, јувам!
Әлвида, еј севкилим, шән күнләрим, севким-сәфам!

«Нүшабә» драмы өз идеја вә гајәси илә чох вахтында јазылмыш көзәл драмлардан бири иди. Шаиг ону 1946-чы илин әввәлләриндә тамамлады. М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрына верди. М. Әлијев, Р. Әфганлы, Ә. Әләкбәров, Н. Фәтуллајев, А. Кәрајбәјли, И. Ахундов вә башга инчәсәнәт усталарынын иштиракы илә әсәрин илк охунушу кечирилирди, роллар бөлүшдүрүлүрдү. Нүшабә ролу М. Давудоваја,

Искәндәр исә Р. Әфганлыја тапшырылды. Кәркин мәшгдән сонра ијунун 20-дә илк тамашаја бахыш кечирилди. С. Вурғун, М. Һүсејн, А. Искәндәров, Ч. Чәфәров, М. Һашымов, М. Ч. Чәфәров, Ә. Чәмил, Ш. Бәдәлбәјли вә башга сәнәткарлар тамашанын кениш мүзакирәсиндә јүксәк фикир сөјләдиләр. С. Вурғун «көзәл шаир илһамы илә тарихи көзәл вердијинә», М. Һүсејн мүасирлијинә, сәнәткарлығына көрә пјеси тәгдир етдиләр. А. Искәндәров ону «халгымызын кечмишиндән јазылан бөјүк бир гәһрәманлыг дастаны» адландырырды. Бә'зи тәклифләр дә олду: «Даһа јахшы оларды ки, Нүшабә Искәндәри гылынч күчүнә јох, ағыл күчүнә гајтарсын. Бунунла өлкәни гырғына вермәдијинә көрә даһа ағыллы һаким оларды». (С. Вурғун) «Әсәрин мә'насы кәрәк бу олсун ки, Искәндәр Нүшабәни мәғлуб едә билмир. Амма пјесдә Нүшабә онун габағына чыхыр вә ону мәғлуб едир». (М. Һүсејн) «Шәки ханы илә Кәнчә ханынын көрүшү комик шәкил алыр. Һалбуки һәр икиси гәһрәман вә ән чидди адамлардыр». (М. Ч. Чәфәров). Пјес һагғында ағлабатан гејдләри Шаиг нәзәрә алды, дүзәлтди. Театр коллективи дә бир ај «Нүшабә» драмы үзәриндә ишләди. Ијунун 25-дә драмын илк тамашасы олду вә әдәби-мәдәни һәјатда әкс-сәда ојатды. Гәләм достлары, инчәсәнәт усталары вә тамашачылар севимли драматургу үрәкдән алгышладылар. Бөјүкханым вә Зулфугар Һачыбәјовларын тәбрик мәктубунда дејилирди: *«Нүшабә»нин тамашаја гојулдуғу бу кечә һәм Сизин, һәм дә бүтүн Азәрбајчан инчәсәнәт ишчиләринин бөјүк бајрамыдыр... Һамы илә бирликдә биз дә үрәкдән дејирик: «Бајрамыныз мүбарәк олсун!»...*

Шаиг «Фитнә» (1946) драмында Низаминин «Једди көзәл» поемасындан јарадычы сәнәткар кими фајдаланмышдыр. О, Низамини тәкрар етмәмиш, сүжети јени бојаларла, өзүнәмәхсус сәнәткарлыгла ишләмиш, мүасир сәһнә әсәри јаратмышдыр. Шаиг дә Фитнәни ағыллы, тәдбирли ел гызы кими тәгдим едир. Низамидә Фитнә ади кәниз, XVII әср күрчү шаири Н. Сисишвилидә Бәһрамын мәшугу, Шаигдә исә хананәндәдир. Низамидә о, Бәһрамы севир, сәркәрдә ону ики ил евиндә сахлајыр. Шаиг бу хәтти дә мүасирләшдирмишдир. Фитнә вәзирин оғлу Бәхтијарла севиширләр. Онлар сарај мүһитиндәки манечиликләрә бахмајараг бир-биринә говушурлар. Шаигдә Фитнә даһа фәалдыр, шаһы әдаләтә чағыран бир халг нүмајәндәсидир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Шаиг

«Фитнә»ни гәләмә аларкән Азәрбајчан фолклорундакы рәвајәтләри, тарихи һадисәләри дә өјрәнмиш, Низами гајәсинин, Низами идеалынын мүасир бәдии ифадәсинә наил олмушдур.

1947-чи илин әввәлләриндән Кәнч Тамашачылар Театры режиссор К. Һәсәновун рәһбәрлији илә «Фитнә»ни тамашаја һазырлады. Шаиг «Сәндән дә хошдур», «Колхоз јазы», «Вәтәним», «Баһар» кими силсилә ше'рләр дә јазды, јубилеј комитәсинин үзвү кими Низами илә әлагәдар тәдбирләрдә иштирак етди. Башга ишләр дә көрүрдү. «Фитнә»нин мәшгләринә бахмагдан хүсуси һәзз алырды. Лакин һәкимләр мүаличә курсуну давам етдирмәји мәсләһәт көрүрдүләр. Ијулун 2-дә Железноводска јола дүшдү. Белә гајнар вахтда о, әдәби мүһитдән, аиләдән ајры дүшдүјүнә көрә дарыхыр, тез-тез евә мәктуб јазыр, вәтәндән һали олурду. Онун бир ајда Шаһзадә ханыма вә өвладлары Камал, Күлбәниз вә Илдырыма јаздығы бир нечә мәктубу инди дә сахланылыр.

Шаиг истираһәтдән августун орталарында гајытды. Низами јубилејинин гызғын вахты иди. Кәнч Тамашачылар Театры «Фитнә»ни јубилеј мүнасибәтилә һазырламышды. Сентјабрын 23-дә пјесин илк тамашасы мүвәффәгијјәтлә кечди. Ону «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 9-чу нөмрәсиндә охујанлар да өз севинчләрини мәктуб васитәсилә драматурга билдирирдиләр. Вартașендән бир нәфәр кәнч охучу јазырды: *«Низаминин анадан олмасынын 800 иллији мүнасибәтилә онун әсәрләри мөвзусунда јаздығыныз «Фитнә» әсәри үзәриндә чәкдијиниз әмәк үчүн Сизи 21 јашлы бир кәнч үрәји илә тәбрик едирәм... Бөјүк сималарын халга танытдырмасы иши үчүн вә гүдрәтли совет замананәсинин тәләбләринә ујғун, мәзмунлу әсәрләр јаратмагдан өтрү Сизә узун өмүр вә хошбәхтлик арзулајырам».*

Тамашадан ики күн әввәл Елмләр Академијасынын бөјүк салонунда Низаминин 800 иллик јубилејинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилеј кечәси кечирилди. Бурада Шаигин гәләм достларындан Н. Тихонов, К. Симонов, еләчә дә С. Зорјан, А. Барамидзе вә башга танышлары да вар иди. Онлар Кәнчәдә Низами абидәсинин ачылышында да иштирак етдиләр. Низами јубилеји өлкәдә әдәбијјат вә инчәсәнәт бајрамына чеврилди. Бу бајрамда Шаигин дә пајы чох иди.

«ГАРАЧА ГЫЗ»

Шаиг Сүлејман Сани илә 40 илдән артыг достлуг етмишди. 1949-чу илдә С. Санинин өлүмүнүн 10 или, 1950-чи илдә исә анадан олмасынын 70 или тамам олурду. Шаиг «Әсримизин гәһрәманлары» романыны меһрибан гәләм достунун тә'киди илә тамамладығыны, 7-чи шәһәр мәктәбиндә биркә мүәллимлик илләрини мәһәббәтлә хатырлајырды. С. Санинин «Горхулу нағыллар»ыны да әдиб о заманлар охумуш вә һәтта она чаваб олараг «Күлмәли нағыллар» да јазыб чап етдирмишди. Ушаг нәсримизин инчиләриндән сајылан «Гарача гыз»ы даһа чох бәјәнирди. Хүсусилә һекајәдәки мүасирлик руһу, хејирхаһлыг, инсанпәрвәрлик мотивләри, лиризм вә садәлик ону валеһ етмишди. О, бир педагог вә ушаг јазычысы кими јахшы билирди ки, «Гарача гыз» һекајәсиндән көзәл пјес чыхар. Кәнч Тамашачылар Театрынын әмәкдашы кими бу шәрәфли вәзифәни өз өһдәсинә көтүрдү вә елә 1948-чи илин әввәлиндән пјес үзәриндә ишә башлады.

Москвадан, Али Советин нөвбәти сессијасындан Бакыја гајытдыгда февралын 9-у иди. Бир нечә күн кечди. Әдиб көһнә јазы масасы үчүн јаман дарыхмышды. Кечиб масанын архасында отурду. Кәлән мәктублары нәзәрдән кечирдикдә М. Арифин мәктубу диггәтини чәлб етди, көтүрүб зәрфи ачды. М. Ариф бу ил мартын ахырларында М. Горкинин анадан олмасынын 80 иллији илә әлагәдар кечириләчәк елми сессијада «М. Горки вә Азәрбајчан» мөвзусунда мә'рузә едәчәкди вә Шаигдән бөјүк рус јазычысы барәдә өз тәәссүратыны јазмағы хаһиш едирди. Шаиг бир сәнәткар кими М. Горкинин јазычы тәбиәтини, онун садә адамларын һәјатыны реалистчәсинә тәсвир тәрзини, романтика аләмини чох севирди. «Фыртына гушу», «Шаһин нәғмәси» һекајәләрини мәһәббәтлә тәрчүмә етмишди. «Көч», «Мәктуб јетишмәди», «Анабачы» әсәрләриндә дә М. Горкидән фајдаланмағыны билдирирди. О, Горки барәдә тәәссүратыны ики сәһифәдә јазды вә М. Арифә көндәрди. М. Арифин Горки илә әлагәдар сонракы мә'рузә вә мәгаләләриндә дә Шаигин вердији фактлар өз әксини тапды.

Мартын орталары иди. Торпагдан баһар әтри кәлир, новруз бајрамы јахынлашырды. Тәбиәт ојаныр, башга рәнк алырды. Шаиг сәһәр тездән пәнчәрәни ачды. Дағүстү күчәдән шәһәри, көј Хәзәри сејр етди; кәнчлик илләрини, Дилчан, Гочор вә Дашлагар јајлагларында кечирдији күнләри хатырлады, үрәји долду, баһар һаггында јени бир ше'р јаранды. Ше'рин сонунда јенә шаир вәтәнин чичәкләнмәсиндән, көзәллијиндән сөз ачырды:

Сәни чох севирәм, анчаг еј баһар,
Сәндән дә севимли бир севкилим вар.
О да өз елимдир, бир дә Вәтәним,
Гәлбимин өзәји бунлардыр мәним.

Сәтирләр нәғмәјә дөндү, варағa көчдү. Күнорта Москвадан мәктуб алды, «Учительская газета»дан. Мәктубда дејилирди: *«Сиз мүәллим олубсунуз. Мүәллимләрин мә'нәви вә ичтимаи һәјатында әмәлә кәлән дөнүшүн мә'насы Сизә ајдындыр. Хаһиш едирик ки, гәзетимиздә Азәрбајчан мүәллимләринин һәјатындан вә ишләриндән кениш сөһбәт ачасыныз вә бунунла бизим халг маарифи ишинә манеәчилик төрәдәнләрлә фәал мүбаризәјә башлајасыныз. Истәјирик ки, бөјүк јазычы кими Сиз чыхышыныздa әсл инсан гәлбинин мүһәндиси — мүәллим-тәрбијәчиләрин хејирхаһ симасыны көстәрәсиниз»*.

«Мүәллим» адлы тәәссүрат — мәгалә дә беләчә јазылды. Мүәллимлији, «нәчиб вә мүгәддәс вәзифә» һесаб едән әдиб вәтәнимиздә мәктәб вә маариф ишинин дүнәнинә, бу күнүнә нәзәр салыр, совет һакимијјәти илләриндә мүәллимләрин әлдә етдији наилијјәтләрдән данышыр вә фәхрлә јазырды: «Мән һәр заман јазычылығымдан артыг мүәллимлијимлә фәхр етмишәм». Мәгаләдә көркәмли педагог ана дили вә әдәбијјат дәрсләринин илк плана кечирилмәси, һүснхәт, рәсм, мусиги фәнләринә диггәт јетирилмәси, педагожи мәктәбләрдә програмларын мүасир руһда тәртиби кими тәклифләр дә ирәли сүрүрдү.

Шаиг 1948-чи илдә депутат кими дә фәалијјәт көстәрир, зәһмәткешләрин арзу вә тәклифләрини динләјир, онларын ичрасына чалышырды. О, зәһмәткешләрин әризәләри илә әлагәдар мүхтәлиф тәшкилатлара мүрачиәт едирди. Онун сә'ји нәтичәсиндә Шамахы рајонунун Чардан кәндинә ишыг вә су чәкилмишдир.

Ијун ајы чатды. Јенә Шаиг Железноводскаја јола дүшдү. Лакин фикри-зикри Бакыда иди. Тез-тез евә, достлара мәктуб јазыр, һал-әһвал тутурду. Бир дә она көрә нараһат иди ки, кичик оғлу Илдырым орта мәктәбдә бурахылыш, университетдә гәбул имтаһанлары вермәли иди. Тибб институтунда охујан гызы Күлбәниз 18

ијун тарихли мәктубунда билдирирди ки, Илдырым имтаһанлара башлајыб, мән дә Шәкијә тәчрүбәјә кедәчәм. Бир һәфтәдән сонра о, анасы Шаһзадә ханымла Шәкијә кетдиләр. Күнләр кечди...

Һәр шеј өз гајдасында иди. Илдырым да бурахылыш имтаһанларыны уғурла гуртармышды. 3 ијул тарихли мәктубунда Шаиг јазырды: *«Ијул ајынын 22-дә бурадан Бакыја јола дүшәчәм, чох дарыхырам, ушаглары вә Дәрбәнд гызыны үрәјим истәјир».* О, һәјат јолдашы илә зарафатдан да галмырды. «Дәрбәнд гызы, һәр ил сәнә бир ше'р борчлујам» дејә она ше'р дә көндәрди: Шаирин архивиндән:

Һәр јадыма дүшәндә гәлбимин башы титрәр,
Кирпијимин учунда көзүмүн јашы титрәр.
О күн олсун бир јерә топлансын аиләмиз,
Сән, мән, Камал, Илдырым, бир дә Күлбәниз.

Ијулун 22-дә Шаиг Бакыја чатды, аиләси илә бағда истираһәт етди, «Гарача гыз» пјеси үзәриндә чалышды. Сентјабрда артыг пјес һазыр иди...

Даһи бәстәкар Үзејир бәј Һачыбәјов Мәрдәкан хәстәханасында јатырды. Онун көрүшүнә кетди. Кечән күнләри хатырладылар. Бәстәкарын һәјат јолдашынын мүәллими олмушду. Үзејир бәј јени јазмагда олдуғу «Фирузә» операсындан да данышды вә тәәссүф етди ки, хәстәлик әсәри тамамламаға аман вермәјәчәкдир...

Бу көрүш онларын сон көрүшү олду. Нојабрын 23-дә Ү. Һачыбәјов вәфат етди. Шаиг «Бөјүк сәнәткар өлмәз!» мәгаләсини јазды. Мәгаләдә даһи бәстәкара үмумхалг мәһәббәти сәмимијјәтлә ифадә олунурду: «Харүгәләр јарадан сәнәткарларын өлүмү дә харүгәләр јарадырмыш... Мүкафатыны халгдан вә тәмиз вичдандан алмыш сәнәткарлар өлмәз!».

1949-чу илин јанварында «Гарача гыз» тамашаја гојулду. Әсас ролларда А. Д. Гурбанов (Пири баба), С. Мәчидова (Гарача гыз), Ә. Ағајев (Һүсејнәли бәј) ојнајырдылар. Тамашаја Ч. Чаһанкиров мусиги бәстәләмишди. Шаигин Гарача гызын дилиндән јаздығы нәғмәләр көзәл сәсләнирди. Шаиг пјесә тәзә образлар артырмыш, садә әмәк адамларыны даһа да габарыг вермишди. Чанлы вә марағлы тамаша барәдә «Коммунист» гәзети 30 јанвар нөмрәсиндә мүсбәт рә'ј дә јазмышды.

1949-чу илдә Шаигин иш јери дәјишилди. О, Азәрбајчанын Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтиндә баш референт олду. Чәмијјәтин сәдри С. Вурғун иди. О, Шаиги фарс

дилини мүкәммәл билдији үчүн бураја кәтирмишди. Шаиг әдәби мүһитлә сых бағлы иди. Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту илә дә әлагә сахлајырды. Институт «Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәтинин план-проспектини Шаигә көндәрмишди, онун фикрини билмәк истәјирди. Шаиг дә өз тәклифләрини јазды, Институтун тәшәббүсүнү јүксәк гијмәтләндирди, бу мүһүм иши баша чатдырмаға көмәк көстәрди.

Әдәбијјатымызын мүһүм мөвзуларындан олан Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу Шаиги даима дүшүндүрүрдү. О, әввәлки илләрдә гәләмә алдығы «Мәктуб јетишмәди», «Дашгын»да вә хатирәләриндә Чәнуби Азәрбајчандан кәлмиш фәһләләрин ағыр һәјатындан үрәк ағрысы илә данышмышды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Чәнуби Азәрбајчанда ингилаби һәрәкатын күчләнмәси, јени халг һакимијјәтинин јаранмасы ону да руһландырмышды. Һакимијјәтин узун сүрмәмәси вә шаһ монархијасынын ингилабчылара диван тутмасы гочаман сәнәткара јаман тә'сир етмишди. М. С. Ордубади, С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим, П. Макули вә башга сәнәткарлар һәмин мөвзуда јени-јени әсәрләр јаздылар. Шаиг дә «Тәбриз» ше'рини јазды. «Мән чохдан һәсрәтәм вүсалә, Тәбриз» мисрасы илә башланан ше'рдә вәтәнпәрвәр шаирин үрәк чырпынтылары дујулурду. Шаир Тәбризин «кеч ачыб, тез солан чичәкләриндән», «һәр јаны зүлмүн алову бүрүмәсиндән», «чошгун шәлаләләрин гурумасындан» кәдәрлә сөз ачыр, Теһран чәлладларыны лә'нәтләјирди. Лакин үмидини дә итирмир вә инанырды ки, бир күн Тәбриздә дә «азадлыг вә сәадәт» күнәши парлајачаг:

Диләјин азадлыг вә сәадәтдир,
Үзүнү тут азад шимала, Тәбриз.

«ГОШГАР»

Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 50 иллији вә өлүмүнүн 15-чи илдөнүмү тамам олурду. 1950-чи ил јанварын 10-да Елмләр Академијасынын бөјүк салонунда тәнтәнәли кечә кечирилди. С. Вурғун, М. Ариф, Ч. Чәфәров чыхыш етдиләр. Шаиг дә севимли тәләбәси һаггында өз хатирәсини данышды. «Бөјүк сәнәткар» адлы мәгаләси исә «Пионер» журналынын биринчи нөмрәсин-

дә чыхды. Мәгаләдә мүәллиф Ҹ. Ҹаббарлы драматуркијасынын өзүнәмәхсуслуғуну, онун «һәјата бағлылыг, никбинлик вә вәтәнпәрвәрлик иши» хүсуси нәзәрә чатдырырды. Елә Шаиги јашадан вә халга севдирән дә һәмин хүсусијјәтләрин өз јарадычылығында тәзаһүрү иди. Феврал, март ајларында гәләмә алынан «Јени аиләләрә», «Сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә», «Чалышан газанар», «Бир мај» ше'рләриндә дә вәтәнпәрвәрлик идејалары күчлү иди:

Јашадығы ев-ешик бир парчадыр вәтәндән!
Вәтәнин севәммәз, өз евини севмәјән!

1950-чи илдә Корејада азадлыг мүбаризәси кедирди. Өз вәтәнинин көзәллијиндән вәҹдә кәлән шаир «Сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә» ше'риндә башга халгларын азадлыг мүбаризәсини дә алгышлајыр вә империализмин мүстәмләкә сијасәтини лә'нәтләјирди:

Дүшмән, кәл чәк атыны, бу сән кирән кол дејил!
Өзүнә чох күвәнмә, кетдијин дүз јол дејил!
Чәк о ганлы әлини Корејанын үстүндән!
Азадлығын ешгилә азад олур һәр Вәтән!
Сүлһү јајмыш дүнјаја Вәтәнимин бајрағы,
Сәнин күчүн сөндүрмәз бу ишыглы чырағы!

Шаиг «Пионер» журналынын редаксија һеј'əти үзвү иди. Бир чох мәсәләләрдә редаксија ондан мәсләһәтләр алырды. О, ушаг јазычыларынын әсәрләрини охујур, онлара мәсләһәт верирди. Өзү дә журналда мүнтәзәм чыхыш едирди. О, нечә ај иди ки, журнала әрәб зәһмәткешләринин һәјатындан бир һекајә јазмаг фикринә дүшмүшдү. Бир чох китаб вә енсиклопедијалары да бу мәгсәдлә вәрәгләмиш, чохлу материал топламышды. «Тимсаһ ову» һекајәси белә бир һазырлыгдан сонра гәләмә алынды. Мараглы һадисәләрлә зәнкин олан һекајәнин сүжети овчу Сәидин аиләсиндә ҹәрәјан едир. Шаиг садә әмәк адамларынын мәишәтини реалист һәјат лөвһәләри илә ҹанландырырды. Оғлу Наиллә тимсаһ овуна кедән Сәидин башына кәлән әһвалатларын лирик-епик тәсвири һекајәнин мараглы јерләриндәндир. «Тимсаһ ову» 50-чи илләрин ән көзәл ушаг һекајәләриндән иди. Һекајә һәмин илдә «Пионер» журналынын 9-ҹу нөмрәсиндә чап олунду.

1951-чи илин февралында Шаигин анадан олмасынын 70 иллији гејд едилди, мүәссисә вә мәктәбләрдә јығынҹаглар, көрүшләр кечирилди. Әдибин узун мүддәт чалышдығы Кәнҹ Тамашачылар Театры бөјүк јарадычылыг кечәси кечирди. Јазычы Гылман Мусајев мә'рузә етди. Сонра «Гарача гыз» тамашасы көстәрилди.

Ијул ajы кәлди. Јенә Железноводск, јенә мүаличә... Шаиг Железноводскдан бир дә августун ахырларында гајытды. Јазычыларын «Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын вәзифәләри»нә һәср олунмуш XIV пленумунда вә Москвада кечириләҹәк Азәрбајҹан әдәбијјаты вә инҹәсәнәти онкүнлүјү илә әлагәдар тәдбирләрдә о да иштирак етди. Хәстә олмасына бахмајараг 1951-чи илдә дә әдәби мүһитлә әлагәсини кәсмирди, иҹтимаи һәјатда фәал чалышырды.

1951-чи илдә Азәрбајҹан КП Мәркәзи Комитәси «Ушагларын бәдии тәрбијәсинин вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» гәрар гәбул етди. ССРИ Јазычылар Иттифагынын XIII пленумунда да бу мәсәлә ҹидди гојулду. Азәрбајҹан јазычыларынын нојабрда кечирилән иҹласы гәрара алды ки, декабр ајында «Азәрбајҹан ушаг әдәбијјатынын вәзијјәти», «Азәрбајҹан ушаг әдәбијјатында әмәк мөвзусу» вә башга мөвзуларда мүзакирәләр кечирилсин. Шаигин ушаг әдәбијјаты саһәсиндәки сәмәрәли фәалијјәтини тәгдир едән јығынҹаг Азәрбајҹан јазычыларыны гоҹаман сәнәткардан өјрәнмәјә чағырды. М. Сејидзадә, М. Дилбази, М. Рзагулузадә, Ә. Аббасов, Һ. Аббасзадә мәһз Шаиг ән'әнәләринин јетирмәләри идиләр. М. Сејидзадә фәхрлә дејирди: «Мәним ушаг јазычысы кими јетишмәјимдә онун бөјүк мүсбәт тә'сири олмушду». Јығынҹагда Шаиг «Кичик вәтәндашлар тәрбијә едәк» мөвзусунда мә'рузә етди. Республикада ушаг әдәбијјатынын вәзијјәти, кәләҹәк инкишафы, кәнҹ ушаг јазычыларынын вә Кәнҹ Тамашачылар Театрынын вәзифәләри барәдә о гијмәтли фикир сөјләди.* О, бурада өз јарадычылығындан да сөз ачды вә бу ил ушаглар үчүн «Гошгар» адлы бир пјес дә јаздығыны билдирди. Пјесдә мүәллиф ушагларын тәрбијәсиндә аилә вә мәктәбин гаршылыглы ролуну көстәрмәк истәјирди. Гошгар кичик мәктәбли, атасы Маһмуд Минкәчевирдә мүһәндисдир. Һәрдәнбир Бакыја, аиләсини көрмәјә кәлир. Ата даима Гошгары фәрди һиссләрдән узаглашдырмаға чалышыр. Бир күн «Әмәк гәһрәманы»

* Мә'рузә илк дәфә А. Шаигин беш ҹилдлијин 4-ҹү ҹилдинә салынмышдыр.

ордени алан Маhмуд Минкәчевирдән оғлуна јазыр: «Мән «Әмәк гәhрәманы» нишаны илә Бакыја кәләндә көрүм сән мәни нә илә вә нечә гаршылајачагсан». Аилә вә мәктәбин биркә сәји нәтичәсиндә Гошгар нүмунәви шакирд олур. Тәнтәнәли ичласда мәктәб мүдири Гошгары гызыл медал алмасы мүнасибәтилә тәбрик едәркән атасы да кәлиб чыхыр. Һамы әмәк гәhрәманы илә билик гәhрәманыны бирликдә алгышлајыр.

«Гошгар» пјеси мүасир мәсәләјә тохунурду. Јазычы ағыр хәстәләндијиндән пјеси тамамлаја билмәди. О, кечән илдән кениш «Хатират» јазмаға башламышды. Әсәрләринин чапына мә'нәви еhтијач дујурду. Гочаман јазычы кими буна hаггы да варды. Бүтүн бунлары нәзәрә алыб, 5 феврал 1952-чи илдә Азәрбајчан КП-нин Мәркәзи Комитәсинә әризә илә мүрачиәт етди; «Гочалыг, хәстәлик әввәлки кими мәhсулдар ишләмәјә имкан вермир. Амма мән истәјирәм ки, өмрүмүн галан hиссәсини дә халгыма, партијамызын бөјүк ишләринә вә вәзифәләринә hәср едим. Дөвләт мүкафаты лауреаты Сәдрәддин Ајнинин «Бухара» романы кими јени бир әсәр үзәриндә ишләјирәм. Бурада хатирәләримдән, hәјат тәчрүбәләримдән кениш истифадә етмәклә, көркәмли хадимләрин мүбаризә јолуну ишыгландырмаг истәјирәм... Әхлаги-тәрбијәви маhијјәт дашыјан хатирәләри өзүмлә апармаг истәмирәм. Биринчи фәсли артыг гуртармышам, амма hәлә габагда чох иш вар... Хаhиш едирәм ки, мемуарымы республикамыза hәдијјә кими тамамламаг үчүн бу гоча јазычыја имкан јарадасыныз».

Шаиг хәстә олса да, ишкүзар вә никбин иди. Хәстәлији илә аиләсини дә никаран гојмаг истәмир, hәмишә зарафатјана ше'рләрлә онлары шәнләндирмәјә чалышырды.

АҒСАГГАЛ

> Өзүн доғру, сөзүн доғру, әлин доғру, дилин доғру,
> Чаванлыгдан јол алдын сән сәадәт мүлкүнә доғру,
> Өзүн кетдинсә, јурдунда јенилмәз, күчлү ордун вар
> Советләр өлкәсиндә hәр заман шан-шөhрәтин вар.
>
> СҮЛЕЈМАН РУСТӘМ.

«ХАТИРӘЛӘР»

Шаиг 1953-чү илдән башлајараг «Көhнә дүнја» адлы хатирәләрини јазмаға башлады. Бу ади хатирә дејил, кәшмәкәшли hәјат јолларыны, көркәмли елм, маариф, әдәбијјат вә сәнәт хадимләринин фәалијјәтини, мүнасибәтләрини, јарадычылыг әлагәләрини, азадлыг уғрунда арзу вә әмәлләрини, мүбаризәләрини дөврүн зиддијјәтләрини әкс етдирән көзәл сәнәт әсәридир. «Хатирә» hәм дә әдәбијјатымызда камил мемуарлардандыр. Руссонун «Е'тираф»ы, Сен-Симонун «Мемуарлар»ы, Һертсенин «Олмушлар вә дүшүнчәләр»и, М. Горкинин «Ушаглыг», «Өзкә гапыларында» вә «Мәним университетләрим» трилокијасы да бәдии мемуар әсәрләридир. Тәсадүфи дејил ки, Авропада XVII—XVIII әсрләрдән мемуара дөврүн тарихи абидәси вә бәдии әсәр кими бахмышлар. А. Шаигин «Хатирәләр»и Л. Толстој, М. Горки, С. Ајни хатирәләри илә сәсләширди. Бурада әдәби-бәдии вә тарихи hадисәләр, әдибин hәјаты, јарадычылыг јолу илә бәрабәр изләнилир, енишли-јохушлу јоллар маhир сәнәткар гәләми илә ишыгландырылырды. Реал hәјат hадисәләри, тарихи hадисәләр, шәхсијјәтләр hаггында гијмәтли мә'луматлар бурада чанлы шәкилдә өз әксини тапырды. Тарихи hадисәләрә мүасир бахыш, објектив вә субјектив мүнасибәтләр, диалоглар, елми-күтләви вә бәдии тәсвир үсуллары, лирик рич'әтләр «Хатирәләр»ин ән јахшы мәзијјәтләриндәнди.

1953-чү ил мартын 9-у иди. Баhар кәлирди. Шаиг «Хатирәләр»ин «Тифлис» адлы биринчи hиссәсиндән

783—12

«Новруз бајрамы» адлы парчаны јазырды. Тифлис һәјаты, ушаглыг илләри көзләри гаршысында чанланды. О заман Новруз бајрамында һамынын тәзә палтар кејмәсини, сәлиғәли сүфрәләри, шамлы ахшамлары, «гулаг фалы»ны, гапы пусгусуну, тәбиәтин чанланмасыны, халгын јени арзу вә әмәлини хатырлады. Бајрамларда варлы-касыб мүнасибәтләринин даһа ачыг шәкилдә һисс олундуғуну јадына салды. Әкбәр әмиләрин, Килас нәнәләрин, Сәфи дајыларын талејинә ачыды. Дајылары Исмајыл вә Аббасын мүнасибәтләри, бибисинин талеји јадына дүшдү.

Тифлисә, кичик дајысы Аббасын гызы Нүшафәринә чаваб мәктубу јазды, оғлу Дашдәмирин евләнмәси мүнасибәтилә ону тәбрик етди. Сонра өз аиләси һаггында мә'лумат верди: *«Камал баш елми ишчидир. Күлбәниз бурун, гулаг вә боғаз һәкимидир. Илдырым тарих факүлтәсини гуртарыб, Москвада тарих институтунда аспирантдыр. Шаһзадә дә өз ев ишләри илә мәшғулдур».*

Шаиг ијуна гәдәр «Хатирәләр»ин «Тифлис» һиссәсини тамамлајыб, Железноводска кетди. Јенә ајрылыг, мүаличә, интизар вә зарафат долу мәктублар...

Шаиг аиләдә дә чох тәмкинли иди. Тәчрүбәли мүәллим вә педагог кими ушаглара сәмими вә меһрибан иди. О, чох вахт зарафатјана јаздығы ше'рләрлә дә өјүд-нәсиһәт верирди:

Һәр үзүнә күлән гыза
Олма кирифтар, Илдырым.
Лазым кәрәк һамы илә
Алим тәк рәфтар, Илдырым.

Железноводскдан гајытдыгдан сонра јенә «Хатирәләр»лә мәшғул олду. «Хорасан» һәјаты башламышды. Көрдүјү һадисәләр моллахана мәктәби, дин һөкмранлығынын фәлакәтли нәтичәләри, имамларын, һачыларын, јерли феодалларын халга етдији зүлм вә ишкәнчәләри кағызда чанланырды...

Декабрын сонлары иди. «Хатирәләр»инин «Вәтәнә гајыдырам» һиссәсини ишләјирди. «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндән зәнк вурдулар. Редаксија һәмишә чаван гәлбли гочаман јазычыдан јени ил гаршысында кәнчлијә өз арзу вә мәсләһәтләрини јазмасыны хаһиш едирди. Шаиг «Кәләчәк сизиндир!» мәгаләсини гәләмә алды. Мәгалә 1954-чү ил јанварын үчүндә гәзетдә чыхды. Мүәллиф кәнчләри мүасир елми-техники наилијјәтләри

јахшы мәнимсәмәјә, јахшы охумаға, чалышмаға чағырыр вә јазырды, «Вәтәнимиздә 1954-чү илин даһа ишыглы күнләри башламышдыр. Јени фикирләр, бөјүк арзулар үчүн сизин гаршынызда кениш јоллар ачылмышдыр!»

25 јашы тамам олан Кәнч Тамашачылар Театрынын тәнтәнәли јубилеј кечәси февралын 17-дә олду. Кечәдә Шаиг дә чыхыш етди. О, кәнч нәслин тәрбијәсиндә театрын ролундан, Л. Толстој кими нәһәнк сәнәткарларын ушаг әсәрләри јазмасындан данышды вә Азәрбајчан јазычыларына театр үчүн көзәл ушаг пјесләри јазмағы мәсләһәт көрдү. Кечәдә чыхыш едәнләр театрын вә актјорларын инкишафында Шаигин «Хасај», «Елоғлу», «Вәтән», «Ана», «Фитнә» вә «Гарача гыз» пјесләринин әһәмијјәтиндән хүсуси бәһс етдиләр. Театрын јубилеји Шаигә дә бөјүк севинч вә фәрәһ кәтирди.

Шаиг јенә дә кәнчләрин јахын мәсләһәтчиси иди. О, мәктәблиләрлә көрүшүр, онларын һәјаты, тәһсили илә марагланырды. Шушадан, Борчалыдан, Губадан, Мәрәзәдән, Гусардан, Бакыдан вә башга јерләрдән алдығы охучу мәктублары да чавабсыз галмырды.

1954-чү ил октјабрын 25-дә Азәрбајчан инчәсәнәтинә ағыр итки үз верди. ССРИ халг артисти, бөјүк сәнәткар Мирзаға Әлијев вәфат етди. Онунла Шаигин достлуғунун 50 иллик тарихи вар иди. Шаиг ону Искәндәр («Өлүләр»), Һачы Гара («Һачы Гара») ролларында дәфәләрлә көрмүшдү. Сон дәфә мүаличә комиссијасы хәстәханасында көрүшмүшдүләр. Онун һаггында Шаигин хош хатирәләри вар иди. Сәһәриси күн хатирәләри гәләмә алды: «Һәгиги сәнәткар өлмәздир». Хатирәләр октјабрын 30-да «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә чыхды. Нечә күн сонра јенә дә Железноводска кетди. Бурадакы һәкимләр вә тибб бачылары ону танıјыр, гајғыкеш инсан кими севирдиләр.

Шаиг «Хатирәләр»ин сон «Бакы» һиссәсини илин ахырында тамамлады. Көһнә Бакы һәјаты, чаризмин вә буржуа синфинин фитнә-фәсадлары, ингилаб далғалары, «Молла Нәсрәддин» вә «Фјүзат», М. Һади, Һ. Чавид, Н. Нәриманов кими хадимләрлә көрүшләри, совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләнмәси өзүнәмәхсус сәнәткар гәләми илә ишыгландырылырды. Шаиг кечмишлә јени һәјаты тәзадлы шәкилдә вермәклә јени гурулушу үрәкдән севмәјә, онун гәдрини билмәјә чағырырды. «Ха-

тирәләр»дәки епиграф да онун мә'на вә әһәмијјәтинә ишарәдир: «Ќечмишин ағыр, изтирабл ы күнләрини көрмәјән азад вә хошбәхт кәнчлијимизә итһаф едирәм».

«Азәрбајчан» журналы «Хатирәләр»ин бир һиссәсини елә 1954-чү илин 11-нөмрәсиндә, икинчи һиссәсини исә ики илдән сонра 1956-чы илин феврал нөмрәсиндә бурахды.

«Хатирәләр» китаб кими илк дәфә 1961-чи илдә чыхды. Бу бөјүк вә гијмәтли әсәрә олан мараг вә еһтијач кет-кедә артды, 1973-чү илдә јенидән нәшр олунду. Ән мүкәммәл нәшри исә әдибин әсәрләринин бешинчи чилдиндә кетмишдир. Шаигин «Хатирәләр»и бу күн дә кәнчлијимизи кәләчәјә, хош амаллара сәсләјән көзәл сәнәт нүмунәсидир.

1955-чи ил дә уғурлу кәлди. «Коммунист» гәзети илк нөмрәсиндә јени ил мүнасибәтилә Шаигин «Мәним арзум» мәгаләсини бурахды. Шаиг мәгаләдә бир нөв кечән илин јарадычылыг һесабатыны верир, кәләчәк ишләрдән данышырды: «1954-чү илдә мән дә аз-чох јарадычылыг иши илә мәшғул олмуш, үч фәсилдән ибарәт «Көһнә дүнја» адлы хатирәләрими јазыб гуртармышам... сечилмиш әсәрләримин јени нәшрини чапа һазырламышам. Ингилабдан әввәл јаздығым ше'р вә һекајәләримин үзәриндә јенидән, әсаслы сурәтдә ишләмишәм. 1955-чи илдә исә мәктәб һәјатындан бәһс едән «Вәзифә» пјесини јазыб гуртармаг фикриндәјәм».

Шаиг јазычы һәмкарларыны партијанын гәрарларыны ләјагәтлә јеринә јетирмәјә, мөһкәм әмәкдашлыг, сәмимијјәт вә мәһәббәт әлагәләри јаратмаға чағырыр, Сабирлә Сәһһәтин, Сабирлә Мирзә Чәлилин достлуғуну нүмунә көстәрирди.

Һәмин илдә Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын мүрачиәти илә сүлһ бәјаннамәси имзаланды. Мүрачиәтә үрәкдән сәс верән милјонларла совет адамлары арасында Шаигин дә сәси учалды. О, өз ше'рләриндә, мәгаләләриндә бөјүк тәдбирин әһәмијјәтиндән данышды. «Мән дә сүлһә сәс верирәм» мәгаләси «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 9 апрел нөмрәсиндә дәрч олунду. Көзү илә көрдүјү үч бөјүк мүһарибәнин дәһшәтләриндән, вәтәнимизин мүһарибәдән сонракы чичәкләнмәсиндән сөз ачды, халгы наилијјәтләри, әмин-аманлығы горумаға чағырды.

Халгымыз Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулмасынын 35 иллијинә һазырлашырды. Апрелин 25-дә гәләмә алдығы «Азадлыг бајрамы» ше'рини дә әламәтдар һадисәјә һәср етди. О, ше'рдә «Чох јарышда биринчи, халгымызын севинчи, ән гијмәтли бир инчи» олан Азәрбајчаны чәннәтә чевирән чох ишләк вә хошбәхт халгыны үрәкдән алгышлајырды.

Баһарын кәлиши, бајрамын бајрама гарышмасы, зәһмәткешләрлә, мәктәблиләрлә көрүшләр Шаигә руһ верирди, хәстәлик дә унудулурду. «Пионер дүшәркәсиндә» һекајәсини јазды. 1955-чи илин нојабрында «Коммунист» гәзетинин он мининчи нөмрәсинин чыхмасы мүнасибәтилә «10000» мәгаләси чапдан чыхды. Гәзетин «һәјатымыза сијаси бир истигамәт вермәси», «әдәбијјатымызын кешијиндә дурмасы» хүсусилә тәгдир едилирди.

Шаиг «Коммунист» гәзетиндә фәал иштирак едән јазычылардан иди. Бу әмәкдашлыг һәлә 1921-чи илдән башланмышды: «Коммунист» гәзети мәним үчүн бир дә она көрә әзиздир ки, о, әсәрләрими вә онлар һаггында јазылмыш мәгаләләри чап етмәкдә дә хејли иш көрмүшдүр. Мән бу гәзетин сәһифәләриндән јазычыја лазым олан чох шеј өјрәнмишәм».

ЈУБИЛЕЈ

1956-чы ил А. Шаигин һәјатында унудулмаз из бурахды. Февралын 25-дә 75 јашы тамам олду. Јенидән ССРИ Али Советинә депутат сечилди, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилди. Феврал-март ајлары әдәби мүһитдә, бир чох мүәссисәләрдә Шаигин јубилејинә һәср едилмиш әдәби-бәдии кечәләр, јығынчаглар вә гочаман сәнәткарла көрүшләр кечирилди. Февралын 27-дә М. Ф. Ахундов адына Мәркәзи Дөвләт китабханасында кечирилән кениш әдәби-бәдии кечәдә әдәбијјатшүнас Ә. Мирәһмәдов мә'рузә етди. Шаирләрдән М. Рәһим, М. Дилбази, Н. Рәфибәјли, Б. Ваһабзадә, Ә. Тәл'әт, Һ. Һүсејнзадә хош сөзләр сөјләдиләр. Шаигә һәср етдикләри ше'рләр охудулар. Мартын 3-дә исә С. М. Киров адына АДУ-да кечирилән әдәби кечәдә М. Һүсејн, А. Заманов чыхыш етдиләр. Јубилјар өз ше'рләрини охуду. Шаирләр ону ше'рләрлә саламладылар. Јубилејин јекун кечәси исә М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Академик Дөвләт Драм театрында олду. М. Ибраһимов Ша-

783—12

игин һәјат вә фәалијјәтинә даир нитг сөјләди. Әдәбијјат, инчәсәнәт вә маариф хадимләри хатирә вә тәбрикләрлә чыхыш етдиләр. Сурков, Леонов, Симонов, Смирнов, Тихонов, Фадеев вә Фединин ССРИ Јазычылары Иттифагы идарә һеј'әти адындан көндәрдикләри тәбрик телеграмында дејилирди: *«Әзиз Абдулла Шаиг, анадан олманызын 75 иллији мүнасибәтилә Сизи үрәкдән тәбрик едир вә Азәрбајчанын ән һөрмәтли гочаман јазычысына мөһкәм чан сағлығы вә јарадычылыг наилијјәтләри арзулајырыг»*.

Гардаш республикалардан, өлкәмизин мүхтәлиф шәһәрләриндән кәлән тәбрикләр дә хош арзуларла долу иди. Москвадан ССРИ Халглары әдәбијјаты комиссијасы үзвләри Јевкенјев, Һүсејнов, Ленинграддан Прокофјев, Гранин, Панова, Сајанов, Орлов, Әләскәров, Кијевдән Бажан, Гончар, Новиченко, Смолич, Склјаренко, Ригадан Вентелева, Балтушис, Гузјавичус, Корсакас, Межелајтис, Слутскио, Тилвитис, Ишкус, Маһачгаладан Р. Һәмзәтов, Газандан Салеһ Әбдүлһәмид вә башгалары ағсачлы сәнәткары үрәкдән тәбрик едирдиләр. Бөјүк совет шаири, әдибин истәкли досту С. Вурғунун тәбрикиндә охујуруг: «Әзиз вә һөрмәтли әдибимиз Абдулла Шаиг! Сизин адыныз һәр бир азәрбајчанлы үчүн доғма вә әзиздир. Чүнки Сиз, бүтүн өмрүнүз боју халгымызын ән нәчиб дујғуларыны, јүксәк вә һуманист әмәлләрини тәрәннүм едән көзәл бир сәнәткар, бөјүк бир инсан олмусунуз! Тарихин фыртыналары гојнунда јаратдығымыз бөјүк социализм мәдәнијјәтинин илк дастанларында Сизин дә имзаныз вардыр!»

Кәнч Тамашачылар Театры, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту, «Азәрбајчанфилм» киностудијасы, еләчә дә бир чох әдәбијјат вә сәнәт адамларындан кәлән тәбрикләр дә һәрарәтли иди. Ушаг јазычысы М. Сејидзадәнин ше'риндә дејилирди:

Чошур синәмдәки бөјүк дујғулар,
Шаирим, гочалыг сәндән узагдыр.
Санма ки, сачларын гар кими ағдыр,
Һәлә көзләриндә охунур баһар.

75 јашлы хошбәхт сәнәткар үчүн хошбәхт өвлад арзуларыны ешитмәк ширин иди: «Әзиз атамыз, биз хошбәхтик ки, бүтүн һәјаты боју халга хидмәт едиб, өз вәтәндашларынын дәрин мәһәббәтини газанмыш, 50 илдән јухары вәтән үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән бир адам

бизим атамыздыр. Букүнкү хошбәхтлијимиз үчүн биз һамыдан чох сәнә борчлујуг» (Камал).

Мартын 20-дә, јубилеј кечәсиндә Шаиг өзү дә чыхыш етди. Онун фәалијјәтинә, ишинә верилән јүксәк гијмәт үчүн гәдирбилән халгына, вәтәнә вә һөкумәтә өз тәшәккүрүнү билдирди. Ахырда бөјүк концерт олду. Театрын артистләри Шаигин ше'рләрини охудулар, пјесләрдән сәһнәләр көстәрдиләр. Илк дәфә олараг Шаиг һаггында китаб да чыхды. Әдәбијјатшүнас Ә. Мирәһмәдовун «Абдулла Шаиг» китабы севимли сәнәткарын јубилејинә көзәл һәдијјә олду. Инди о, совет сәнәткары кими танынырды. Әсәрләри рус, күрчү, ермәни, тачик, түркмән, литва, калмык вә башга халгларын дилинә тәрчүмә олунмушду, өлкәмизин һәр јериндә һамы ону көркәмли сәнәткар, тәчрүбәли педагог, ичтимаи хадим кими танырды.

1956-чы илин баһары кәдәрсиз кечмәди. Үрәкләрдә кизли бир сызылты, интизар вар иди. С. Вурғун ағыр хәстәлијә дүчар олмушду. Әслиндә бүтүн Азәрбајчанын гәлби Вурғунла иди. Јанварын 23-дә «Азәрбајчан халг шаири» ады тә'сис едилди вә бу ад илк дәфә С. Вурғуна верилди. Мартын 24-дә бөјүк сәнәткар анадан олмасынын 50 иллији илә әлагәдар олараг Ленин ордени илә тәлтиф олунду. Јубилеј тәнтәнәси јубадылырды. Һамы бу үмиддә иди ки, С. Вурғун сағалачаг, јенә дә шәнликләрин башында әјләшәчәк... С. Вурғуну ағыр вәзијјәтдә хәстәханаја кәтирдиләр. Шаиг дә бурада мүаличә олунурду. Һеч кәси јанына бурахмырдылар. Тәкчә Шаиг һәр күн С. Вурғуна баш чәкирди.

Апрелин 28-дә гоча јазычынын фикри пәжмүрдә иди. С. Вурғунла 25 иллик достлуғуну, гоһумлуғуну хатырлады, вәтән вә халг үчүн мисилсиз хидмәтләрини дүшүндү, индијә гәдәр бөјүк сәнәткар, бөјүк инсан һаггында еләә бир шеј јазмадығына тәәссүф етди. С. Вурғунун 50 иллији илә әлагәдар олараг онун һаггында хатирә јазды, әдәби кечәләрдә, мәчлисләрдә охуду. Шаиг бөјүк шаирин инсани кејфијјәтләриндән, сәнәткарлыг вүс'әтиндән фәхрлә данышды. О, С. Вурғуну һуманизми вә бөјүк идејалары илә М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Мирзә Чәлил, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов «ән'әнәләринин ән јахшы варисн» һесаб едирди. Әслиндә С. Вурғун Азәрбајчан поезијасында бајрагдар, бөјүк бир шаирләр ордусуна сәркәрдә иди. Шаирин 50 иллик јубилеји мајын

12-дә тәнтәнәли шәкилдә гејд олунду. Халг шаири өз јубилеј шәнлијини јатагда, радио васитәсилә динләди, доғма Азәрбајчанын алгыш вә диләјини ешитди. Шаигин «Елләр шаири» хатирә-мәгаләси дә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин јубилеј нөмрәсиндә чыхды. М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрында кечирилән јубилеј кечәсиндә Шаиг дә ширин хатирә сөјләди. Бундан јарым ај сонра, мајын 27-дә елләр шаиринин гәлби һәмишәлик дајанды. Өлкә матәмә бүрүндү. Дәфн мәрасиминдә һүзнлә чыхыш едәнләр арасында көврәк гәлбли Шаиг даһа чох ағлады. С. Вурғунун мәзары башында сөјләдији чыхышында дејилирди: «Әзиз оғлум Сәмәд!.. Еј бөјүк сәнәткар! Намуслу оғуллар сәнин арзу вә истәкләрини јеринә јетирәчәк. Архајын ол, Сәмәд чан, сәнин даим ешг вә мәһәббәтлә чарпан бөјүк гәлбини бу күн сојуг мәзар бағрына басмышса, сәнин өлмәз әсәрләрин, севимли адын һәмишә халгымызын дилиндә вә одлу гәлбиндә јашајачагдыр».

Үч-дөрд ај ичәрисиндә сонсуз севинч вә дәрин кәдәр Шаиги чох сарсытды. Хәстәханадан да јарымчыг чыхды. Ијун ајында јенә дә Железноводска, мүаличәјә кетди.

Һашијә:... Шаигдән отуз ил сонра Железноводскда биз олдуг. Шаиг изи илә, Шаиг сорағы илә... Будур, Кисловодск, Железноводск, Бештау, мәшһур Лермонтов јерләри. Шаиг бураларда кәздикчә «Зәманәмизин гәһрәманлар»ыны — көзәл Беланы, икид Печорини, Әзәмәти хатырлајыб. Будур, 4-чү санаторија, 5-чи отаг... Бурада сағ тәрәфдә пәнчәрәнин гаршысындакы чарпајы Шаигин олмушдур. О, бурадан вурғуну олдуғу доғма тәбиәти сејр едиб.

Санаторија әмәкдашларындан сораглашырыг, 1954-чү илдә Шаигин таныш олдуғу Л. Николојева кимдир? Сән демә о, 1954-чү илдә 7-чи синифдә охујурду. 9-чу санаторијада галырды. Инди исә отуз беш јашы вар. О заман Шаиг бу мәктәбли гыз һаггында кичик бир ше'р дә јазмышды. Л. Николајева ше'рин ики бәндини әзбәрдән деди. Шаирин архивиндән:

Я одну девушку знаю,
9-ом санатории живет.
Ее умницей считаю
Ее Ляличкой завут.
Ученица 7-го класса
Ляля отличница во всем.
Хотя имеет одну четверку
Ето не считаю грехом.

4-чү санаторијада чалышан јашлы бир гадын исә Шаигин онун һаггында дедији мисралары хатырлады:

В грязелечебнице есть сестра,
Она очень мила и добра.

Железноводскдан гајытдыгдан сонра Шаиг баға көчдү. Ики ил әввәл тамамладығы «Хатирәләр»ин үзәринә јенидән гајытды. Б. Талыблы, Т. Шаһбази вә Р. Ахундов һаггындакы хатирәләринә тәзәдән бахды.

Әдәби ичтимаијјәт С. Рүстәмин анадан олмасынын 50 иллик јубилејинә һазырлашырды. Шаиг ону 20-чи илләрдән танıјырды. Ә. Назим вә С. Рүстәмә Һ. Маһмудбәјовун мәктәбиндә дәрс демишди, аиләси илә дә јахынлығы вар иди. Көркәмли шаир һаггында хош тәәссүраты вар иди. «Шаирлији илә ифтихар етдијим тәләбәм» хатирә мәгаләсини гәләмә алды вә о, јубилеј күнләриндә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 25 нојабр нөмрәсиндә чап олунду.

Шаиг үчүн ишин бөјүјү, кичији јох иди. О, халг ишинә хејир верән һәр бир тәдбир вә һадисәдә өз сөзүнү демәјә чалышырды.

50-чи илләрдә телевизија јени-чә мәдәни һәјата дахил олмушду. Тәбиидир ки, онун фәалијјәтиндә мүәјјән гүсурлар да јох дејилди. Бунлар һаггында Паласенко адлы бир тамашачынын декабрын 18-дә «Бакински рабочи» гәзетиндә гејри-објектив мәгаләси дә чыхмышды. Бу, әдәби-мәдәни һәјаты, дөври мәтбуаты мүнтәзәм изләјән Шаигин нәзәриндән гачмады. Елә сәһәриси күн Радио вә Телевизија Верилишләри Комитәсинин сәдри Ә. Әлибәјлијә ачыг мәктуб јазды. Әдиб мәгаләдә көстәрилән субјектив, шиширдилмиш ирадларла разылашмыр, халгымызын наилијјәтләринин тәблиғиндә телевизија әмәкдашларыны әзмлә ишләмәјә һәвәсләндирди. Шаиг кими нүфузлу бир шәхсијјәтин мәктубу телевизија рәһбәрлијини руһландырды. Сонралар шаир Ә. Әлибәјли гочаман јазычынын гајғыкешлијини вә хејирхаһлығыны һөрмәтлә хатырлајырды...

Кет-кедә хәстәлик күч кәлирди. Шаиг артыг ири һәчмли әсәрләр үзәриндә ишләјә билмирди. Амма јарадычылыг һәвәси ону динч гојмурду. Чохдан иди ки, фикриндә бир нечә тәмсил сүжети доланырды, онлары гәләмә алмаг гәрарына кәлмишди.

Тәмсил јазмагда Шаигин сәриштәси вар иди. О, 1957-чи илин јанварындан силсилә тәмсилләр үзәриндә ишләмәјә башлады. «Түлкү вә хоруз», «Түлкү вә довшан», «Түлкү вә дәлә», «Дәвә, түлкү вә гурд», «Ары вә кәпәнәк» кими тәмсилләри нәсрлә ишләди. И. Крыловун тәдгигатчысы Н. Степанов доғру дејир ки, тәмсилдә әсас мәсәлә сүжетдән фајдаланма вә игтибас дејил, ону мүасир әхлага, заманәјә ујғунлашдырмагдыр. А. Шаиг ајры-ајры сүжетләр әсасында јаздығы тәмсилләрдә мәһз ејни гајәни изләјирди. Онун тәмсилләри сүжетли иди, кичик һәчмли комедија тә'сири бағышлајырды.

Шаигин узун фасиләдән сонра бир дә тәмсил јазмаға гајытмасында бир рәмзи мә'на да вар иди. Тәмсилләрдә шәхсијјәтә пәрәстишин зәрәрли нәтичәләринә тәнгиди мүнасибәт дә күчлү иди. «Дәвә вә сичан» тәмсилиндә күчлү дәвәјә ағалыг иддиасына дүшән ловға сичан ону чәкиб апармаг истәјир. Лакин сичан чајы дәвәнин гујруғунда кечир. Дәвәнин чавабы чох ибрәтамиздир: «Аға сичан, сән ки, мәним топуғумдан олан бир чајы кечә билмирсән, мәнә ағалыг етмәк истәјирсән? Кет, өз тајыны тап!» Башга тәмсилләр дә ибрәтамиз нәтичә илә битир: «Мән түлкүлүјүмү исбат единчә дәрими боғазымдан чыхарарлар». («Түлкү вә довшан»). «Ганмаз өзүнә дә зијан верәр, өзкәсинә дә» («Ары вә ешшәк») вә с.

Шаиг јерсиз төрәнән фачиәләрдән дә көврәлирди. «Ким итирмиш мәним итирдијими?» — дејән шаир билирди ки, бир күн «буланыг сулар дурулачаг», «милләтә, халга хор баханлар» өз одунда јаныб күл олачаглар, онлара да мәһкәмә гурулачаг («Милләт дүшмәнинә»), Шаиг башга бир ше'риндә башыбош рәһбәри «сәрхош сүрүчү» адландырырды.

Шаиг сөзүн әсл мә'насында ел ағсаггалы, мүдрик гоча иди. Јашлы мүасирләри, һәмкарлары она «мирзә», «Шаиг мүәллим», кәнчләр, пионерләр «Шаиг баба» дејирдиләр. Бу, 60 ил халгына, вәтәнинә бөјүк, тәмәннасыз хидмәтин тәчәссүмү иди, үмумхалг мәһәббәтинин

әламәти иди. 1906-чы илдә Н. Нәриманов мәшһур тәмсилчи И. А. Крылов һаггында јазырды: «Крылов баба» һамы мәдәни милләтләрдә мәшһурдур. Буна «баба» гочалығына көрә демирләр, бәлкә дүнјакөрмүш бир нәсиһәтчи олдуғуна көрә дејирләр. Шаиг дә шөһрәтә чатмышды. Кичик охучулар әзиз «Шаиг баба»ларына мәһз хидмәтләринә көрә чохлу тәшәккүр мәктублары көндәрир, онун кәнч гәһрәманларына бәнзәјәчәкләрини хатырладырдылар.

Кәнч Тамашачылар Театрындан ајрылмајан гоча әдибин театрла әлагәси мөһкәм иди. О, јени тамашаларда, мүзакирә вә бахышларда фәал иштирак едирди. Мајын 14-дә Азәрбајчан ССР-нин әмәкдар артисти Мәхфурә ханым Јермакованын сәһнә фәалијјәтинин 40 иллијиндә иштирак едә билмәјән әдиб кечәјә сәмими тәбрик мәктубу көндәрди. О, мәктубда Мәхфурә ханымын 40 иллик сәһнә фәалијјәтинин чанлы шаһиди олдуғуну, Азәрбајчан гадынынын сәһнәјә чыхдығы илк вахт онун да фәалијјәтә башламасыны гејд едир, сонра да өз әсәрләриндә мараглы гадын сурәтләри јаратмасыны алгышлајыр, көркәмли актрисаја узун өмүр вә јарадычылыг уғурлары арзулајырды.

Үрәк, мә'дә вә јел хәстәлији бир-биринә гарышмышды. Мајда јенә Железноводска јола дүшдү. Јенә көһнә јерләр, көһнә вә јени достлар, јенә мүаличә, интизар... үрәји евдә галмышды. 2 ијун тарихли мәктубунда јазырды; _«Сәмәдин или верилдијини јазмышдыныз. Бура кәлән хәстәләр дә мәнә сөјләдиләр. Өзүмү сахлаја билмәјиб гапыны бағлајыб ағладым. Әлимдән нә кәлир. Мәһәммәд Јусиф ағанын* Бакыја кәлдијини вә Бакыда галачағыны јазмышды. Сәмәдимин јурдунда аллаһ ону гајымгәдим вә хошбәхт еләсин»._ Ијунун 29-да бөјүк оғлу Камала јаздығы мәктуб да һәрарәтли иди: «Мәндән һеч никаран галмајын... Шаһзадәнин үрәји инди нечәдир? Јаз. Хавәрдән вә ушаглардан јаз... Мәндән хүсуси салам: Әзизә, Камрана, Нуруја, Тофигә, Фаигә**...»

Шаиг Железноводскдан кәләндә ону муштулуглады-

---

* Јусиф С. Вурғунун бөјүк оғлудур. Зарафатла ону бабасынын ады илә Јусиф аға чағырырдылар.

** Әзиз Мирәһмәдов вә Камран Мәммәдов инди көркәмли әдәбијјатшүнасдырлар. О вахтдан Камалла биркә Низами адына Әдәбијјат Институтунда чалышырлар. Шаиг онларын хәтрини чох истәјирди. Нуру, Тофиг, Фаиг гоншуларыдыр.

лар. Ијулун 1-дә нәвәси олмушду. Бүтүн Азәрбајчан она «баба» дедији һалда, 77 јашлы сәнәткар аиләдә тәзәчә баба олурду. Севинчи бирә беш артды. Көрпәјә Үлкәр ады верди. Үлкәр, дан улдузу, ишыг, сәһәр. О, чохдан ики үлкәрин һәсрәтиндә иди. Азадлыг үлкәри вә көзәл нәвә. Инди арзусуна чатмышды.

Бахдым гызын үзүнә, Үлкәр гојдум адыны,
Јердә, көјдә доғулмушду ики сәһәр Үлкәрим.

Инди хошбәхт баба иди, «Шаиг баба» иди.

Јенә дә о, зијалылардан, кәнд зәһмәткешләриндән мәктублар алыр вә онларын арзу вә тәклифләринин һәјата кечмәсинә чалышырды.

Октјабрын 4-дә илк дәфә олараг ССРИ-дә јерин сүн'и пејки бурахылды. Шаиг бу мүнасибәтлә јаздығы «Арзулар һәгигәтә чеврилир» мәгаләсиндә Совет елминин наилијјәтләриндән инсанын каинат үзәриндәки гәләбәсиндән фәхрлә сөһбәт ачырды. Сүн'и пејкин бурахылмасы октјабрын 40 иллик јубилејинә көзәл һәдијјә иди. Шаиг өзү дә бу бајрамы ағ үзлә гаршылады. «Күнәшли күнләр» адлы мәгаләсиндә Октјабр шәфәгләриндән халгын, вәтәнин әмәк наилијјәтләриндән, дүнәниндән, бу күнүндән данышыр вә ифтихарла јазырды: «Халгын һәмишә ирәли кедән зәкасыны, онун әмәјини, сајсыз-һесабсыз бәһрәләрини көрүб јашамаг нә бөјүк бәхтијарлыг имиш».

Шаиг маариф хадими кими кәндләрдә мәдәни-маариф очагларынын инкишафында да ардычыл чалышырды. Губа рајонунун Губчал кәнд зәһмәткешләри мәктубла ондан мәктәб тикилмәсинә көмәк көстәрмәји хаһиш едирдиләр. Сәһәри күн әдиб «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин редаксијасына кетди, Губчал кәндиндә мәдәни-маарифин, ағыр вәзијјәти һаггында мәгалә чап етдирди, сонра мәдәнијјәт вә маариф назирликләри гаршысында мәсәлә галдырды.

О да башга халг елчиләри кими һәр илин ахырында депутатлыг фәалијјәти барәдә ССРИ Али Советинин Рәјасәт һеј'әтинә мә'лумат верирди. 1957-чи илин декабрында јаздығы мә'луматдан өјрәнирик ки, 1956—1957-чи илләрдә о, тәкчә Губа сечки даирәси сечичиләриндән хејли мәктуб алмыш, Бала Гусар кәндинин Низами адына колхоз зәһмәткешләринин кәнддә орта мәктәб ачылмасы, кәндә електрик чәкилмәси тәклифләринин һәјата

кечмәсинә јардым етмиш, Јаламадан, Гусардан, Губадан зәһмәткешләрин һаглы шикајәтләрини ајдынлашдырмыш, онлара әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәмишдир.

Шаиг Һ. Чавид, Ә. Чавад, Ә. Мүзниб, Ј. Вәзир кими гәләм достларынын бәраәт алмасына, әдәбијјатымызда лајигли јерләрини тутмасына үрәкдән севинирди. Әдәби кечәләрдә, мәчлисләрдә онлар һаггында үрәк долусу данышырды.

Үч чилдлик әсәрләринин биринчи чилди дә чапдан чыхды. Бураја әдибин һекајәләри, повестләри вә «Араз» романы дахил едилмишди.

1958-чи илдә шаир М. Сејидзадәнин 50 јашы тамам олду. Шаиглә онун достлуғу 30-чу илләрдән башламышды. Шаиг онун бир шаир вә драматург кими јетишмәсиндә бөјүк рол ојнамышды. Кәнч Тамашачылар Театрында көһнә гәләм достунун «Нәркиз», «Араз» пјесләринин тамашаја гојулмасыны тәшкил етмишди. Шаигин јанварын 28-дә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә «Ушагларын досту» мәгаләси чыхды. Сәмимијјәтлә јазылмыш хатирә-мәгалә көзәл арзуларла битирди:

«Јаша, истәкли шairимиз! Јаша көһнә достум, јаша, мин јаша!»

Сон илләрдә хәстәлијинин шиддәтләндијинә бахмајараг јазыб-јаратмаг ешги Шаиги динч бурахмырды. Мөвзусуну «Мин бир кечә»дән алдығы «Бир саат хәлифәлик» үзәриндә јарадычылыг иши апарды вә һәлә 1911-чи илдә јаздығы, 20-чи илләрдә «Тәнгид-тәблиғ театры»нда ојнанылан пјеси там һала кәтирди. Мүндәричәси әрәб фолклорундан алынан пјесдә «тәнбәллијин инсан тәбиәтинә көстәрдији мәнфи тә'сир вә зәһмәтин гүдрәти» орижинал сүжет вә образларла ифадә олунурду. Мүәллиф сүжети јени чаларларла, образ вә характерләрлә зәнкинләшдирмиш кәнчләрин билик сәвијјәсинә, зөвгүнә, театрын тәләбләринә ујғун шәкилдә тәзәдән ишләмишди. Комедијада Бәһлул Данәндә, Наилә кими чанлы образлар јарадылмыш, Малик вә анасы Сәкинә сурәтләри јенидән ишләнмишдир. Маликин јолдашлары Јусиф, Фахир, Халид сурәтләри дә јенидир. Хүсусилә Бәһлул Данәндә кими мә'налы бир образ әсәрин бәдии тә'сир күчүнү артырмышдыр. Комедијада үч груп адамларла гаршылашырыг: Хәлифә Һарунәррәшид вә Сарај адамлары, Бәһлул Данәндә вә садә әмәк адамлары, бир дә туфејли кәнчләр, Һарунәррәшидин әјләнчә үчүн тәнбәл Мәлијин «Бир саатлыг хәлифәлик» арзусуну јеринә

јетирмәси она чох баһа баша кәлир. Бәһлул Данәндәнин тәшәббүсү илә өлкәдә мәктәб вә маариф очаглары тикилмәси, абадлыг тәдбирләри һәјата кечирмәк гәрара алыныр. Тахт-тачындан горхуја дүшән хәлифә тәнбәл Мәлији өлдүрмәк гәрарына кәлир. Јалныз Бәһлул Данәндәнин ағыллы тәдбири сајәсиндә о өлүмдән гуртарыр.

Пјесдә Шаиг кәнчләрин образларына хүсуси фикир вермишдир. Наилә, Мәлик, Јусиф, Фахир, Халид кими сурәтләр јаратмышдыр. Истисмар дүнјасында түфејли һәјат кечирәнләрин тәрбијәсинә чалышан бирчә нәфәр вар. О да Бәһлул Данәндәдир. О, «аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг» әгидәси илә јашајан түфејлиләри һалал әмәјә чәкмәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир: «Ишләмәјән дишләмәз. Јемәк үчүн ишләмәк, јашамаг үчүн зәһмәт чәкмәк лазымдыр. Инсан зәһмәт үчүн јараныб... Тәнбәллик, эталәт инсанын башына һәр ојун кәтирәр». Бәһлул Данәндәнин сөзләри бүтүн кәнчлик үчүн нәсиһәт кими сәсләнир.

Шаиг «Бир саат хәлифәлик» комедијасыны февралда театра тәгдим етди. Мүзакирә вә мәшг заманы мүәјјән дәјишикликләр апарды.

Ијулун 7-дә комедијанын илк тамашасы мүвәффәгијјәтлә кечди. Тамашачылар ағсачлы «Шаиг баба»ны алгышларла гаршыладылар. Ијулун 19-да «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети М. Ибраһимовун тамаша һаггында мәгаләсини бурахды. «Бир саат хәлифәлик» тамашасы театрын репертуарында әсас јер тутду.

Ијулун 1-дә нәвәси Үлкәрин бир јашы тамам олурду. Мајын 30-да бу мүнасибәтлә «Истәкли нәвәм Үлкәр» адлы бир ше'р дә јазмышды. Амма һеч кимә охумамышды. Ад күнү ше'ри үзә чыхартды:

Ијулун әввәлијди, ағарырды дан јери,
Бахдым көјә, көрүндү, верди хәбәр Үлкәрим:
— Көзүн ајдын, бир нәвән олду мәнә бәрабәр.
Бу хәбәрлә гәлбимдән силди кәдәр Үлкәрим.

Ахырда һәлә кечән ил бәдаһәтән дедији мисралары да әлавә етди:

Бахдым гызын үзүнә, Үлкәр којдум адыны,
Јердә, көјдә доғмушду ики сәһәр Үлкәрим.

Һәр ил мүаличәдән гајытдыгдан сонра Шаиг бағa көчүрдү. Бу ил дә белә етди. Бағлары Шүвәланда иди.

Гоһум-әграба, дост-танышлар да чох олурду, күнләри шән кечирди...

Шаиг бағдан пајызда гајытды. Әдәби ичтимаијјәтдә чанланма һөкм сүрүрдү. Јанвардан Јазычылар Иттифагына М. Һүсејн сәдр сечилмишди. Фүзулинин өлүмүнүн 400 иллији кечирилирди. Јазычыларын үчүнчү үмумиттифаг гурултајына чидди һазырлыг иши кедирди. Гочаман јазычы да охучулар гаршысында өзүнү борчлу билирди. «Сизи унутмамышам, кәнч достлар!» мәгаләсиндә Азәрбајчан јазычыларынын гурултајы гаршысында јарадычылыг гәләбәләриндән сөһбәт ачырды. О, хүсусилә сон илләрдә әдәбијјата кәлән И. Һүсејнов, Б. Ваһабзадә, И. Шыхлы, Һ. Һүсејнзадә, Б. Адил, Ә. Кәрим кими истe'дадлы шаир вә јазычыларын мүвәффәгијјәтини алгышлајырды.

Үччилдлијин сонунчу чилдини әдиб һазырлајыб чапа тәгдим етди.

Декабр ајында Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәси «Бакы» гәзетинин вә ушаглара мәхсус «Көјәрчин» журналынын нәшри барәдә гәрар гәбул етди. Бу хәбәр һамыдан чох «Шаиг бабаны» севиндирди. Ахы, ингилабдан әввәл «Дәбистан» вә «Мәктәб» журналларынын нәшри, онларын мадди бөһранлары, маариф хадимләринин ағыр иши јадында иди. Өз севинчини «Мәним әзиз балаларым» адлы тәбрик мәктубунда билдирди. Мүәллиф тәзә «Көјәрчин» журналынын чыхмасыны балалара јени ил һәдијјәси кими гијмәтләндирирди. «Бакы» гәзетинин нәшринә тәбрикиндә дејилирди: «Азәрбајчан күндән-күнә чичәкләнән бир лаләзардыр. Бакы бу лаләзарын рәнкбәрәнк, ән әтирли күлләриндән һөрүлмүш чәләнкә бәнзәјир. Гој јени «Бакы» гәзети бу әзәмәтли чәләнкин— мәним әзиз вәтәнимин бөјүк наилијјәтләрини көстәрән һәгиги халг гәзети олсун». Әдиб бөјүк зијалы ордусунун арзусуну ифадә едирди. «Көјәрчин» журналынын нәшри мүнасибәтилә Шаиг ејни адлы бир ше'р дә јазды. Бу онун сон ше'ри иди*.

1959-чу илдә мартын 26-да Шаиг Литва совет енсиклопедијасынын баш редактор мүавини, академик И. Матсјавичусдан мәктуб алды. О, енсиклопедија үчүн Шаигин тәрчүмеји-һалыны истәјирди. Әдиб һәјат вә јарадычылығы һаггында ики сәһифәлик мә'лумат јазды вә

* Ше'р шаирин өлүмүндән сонра редаксијаја тәгдим едилмиш вә 1960-чы илин 2-чи нөмрәсиндә чыхмышдыр.

апрелин 5-дә Вилнүса көндәрди. Һәмин мә'лумат Литва Совет енсиклопедијасында чап олунду. Бу тәрчүмеји-һал да онун сон дәфә јаздығы тәрчүмеји-һалы иди. Хәстәлији шиддәтләнди. Мајда Москвада кечирилән үчүнчү јазычылар гурултајына вә Азәрбајчан әдәбијјаты, инчәсәнәти онкүнлүјүнә дә кедә билмәди. Амма алдығы хош хәбәр она тәсәлли верди. Әдибин «Сечилмиш әсәрләри»нин II чилди, «Ше'рләр вә һекајәләр» китабы да әдәбијјат вә инчәсәнәт бајрамы мүнасибәтилә чап олунмушду. Һәлә дә гочаман әдиб арзу вә үмидлә јашајырды.

ӨМРҮН СОНУ

Шаиг 78 гыш, 78 баһар јола салмышды, севинч дә көрмүшдү, кәдәр дә. Сабир, Һади, Сәһһәт, Чавид, Мирзә Чәлил, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, С. Сани, Ү. Һачыбәјов, М. Әлијев, М. С. Ордубади кими гәләм достлары, сәнәт хадимләри итирмишди. Гочаман нәслин јеканә көркәмли нүмајәндәси иди. Хатирәләри вәрәгләдикчә, албомдакы галаг-галаг шәкилләрә бахдыгча көврәлирди. Нә јахшы ки, гочаман нәслин ләјагәтли давамчылары варды. Шаигә тәсәлли верән, ону севиндирән дә бу иди. Хәстә вахты јаздығы «Өлүмә һәчв» адлы ше'рдә дә һәјат ешги, јашамаг һәвәси гүввәтли иди:

Демә ки, о гочадыр, мән кәнчәм,
Шаһлара «мат» охујан шәтрәнчәм.
Гоча олсам да ирадәм вардыр,
Мәнә гәлбимдәки иман јардыр.

О, 40 илдән артыг хәстәликлә мөһкәм ирадә илә мүбаризә апарырды. Лакин јаш да өз ишини көрүрдү. Истәдији кими ишләјә билмирди. Илк дәфә иди ки, үрәк дә сөзә бахмырды.

Шаиг хәстәханада хејли мүаличә олунду. Сәһһәти бабатлашды. Мајын ахырларында евә кәлди. Бир нечә күндән сонра хәстәлик шиддәтләнди, јатаға дүшдү.

Ијулун орталары иди. Онун чарпајысы гојулан отағын пәнчәрәси Һүсү Һачыјев күчәсинә ачылырды. Һәрдән о, пәнчәрәдән күчәни сејр едирди. Бурадан кет-кедә көзәлләшән шәһәр, һүдудсуз көјләр ајдынча көрүнүрдү. Елә бил нәсә үрәјинә даммышды. Јенә әввәлки кими меһрибан вә нурани көрүнүрдү. Һәјатын ән ширин не'мәтләрини дадмышды, хошбәхт ата иди, оғланлары Қамал вә Илдырым алимлик дәрәчәси алмышды, гызы Күлбәниз дә һәким иди. Һамысы да аилә гурмушду, хошбәхт јашајырды. Нәсилләр далынча нәсилләр кәлирди. Һамысы да вәтәнин, халгын ләјагәтли өвладлары.

Тәмкинли вә сакит гоча артыг инанмышды ки, узаг сәфәрә һазырлашыр. Чох вахт динмәз-сөјләмәз үзү дивара сары узаныб, санки сон аны көзләјирди. «Никаран олмасынлар, елә билсинләр јатмышам».

Бир күн јенә Қамал сакитчә онун чарпајысына јахынлашды. Атанын көзү ачыг иди. Қамал әлиндәки кағызы узадыб: «Гол чәк ата, — деди. «Һекајәләр вә ше'рләр» китабынын гонорарыдыр». Шаиг јаваш-јаваш дирсәкләниб гол чәкди вә үзүнү оғлуна тутду:

— Аллаһ әлимдән һәр шеји алды, амма көзләримин ишығыны ала билмәди.

Шаиг көзләрини Қамалын үзүнә дикиб аһәстә-аһәстә әлавә етди:

— Оғлум, индијә кими кәлинимә лајигли бир һәдијјә ала билмәмишәм. Бу пулла она бир брилјант сырға аларсан.

Қамал кери дөнәндә көврәк бир пычылты да ешитди:

— Сағлығымда оғлан нәвә көрмәдим. Аллаһ сәнә бир оғул гисмәт етсин, оғлум.

Гоһум-әгрәба, дост, танышлар тез-тез онун јанына кәлирдиләр. Ахыр вахтлар көһнә достлары, севимли тәләбәләри даһа чох јада дүшүр, онлары арзулајырды. Бир ахшам вахтилә ону дәрсдә мүдафиә едән тәләбәләриндән Абдулла вә Тағы Шаһбази гардашларыны хатырлады. Сәһәриси онларын кичик гардашлары Әләскәр вә Тејмур јанына кәлдиләр. Бир дост, бир таныш кәләндә елә бил көзләринә ишыг кәлирди. Буна мә'нәви еһтијач дујурду. Јенә дә белә олду. Онлар кечән күнләрдән данышдылар. Шаиг чох мәмнун һалда көрүнүрдү.

Ијулун 23-дә ахшамдан хәстәнин вәзијјәти лап ағырлашды. Кечәни јата билмәди. Гарышыг јухулар көрдү: Күр дашырды. Бир аилә суда өлүмлә әлләширди, гара кәләғајылы Көзәлдосту бармағыны Шаигин боғазына салмышды. Хорасанда бир нәфәри асырдылар. Һади күчәләрдә өз әсәрини сатырды. Разија аһ-налә чәкирди. Шаиг јухуда ону сәсләди. Өз сәсинә ајылды. Вәфалы өмүр јолдашы Шаһзадә ханым башынын үстә дајаныб тәрини силирди. Шаиг бу һалда да она әзијјәт вермәк истәмирди; онун да үрәји хәстә иди. Әлини меһрибанча-

сына она узадыб «јахшыјам» —деди — «кет јат». Һамынын јухусу әршә чәкилмишди. Дан јери ағарырды, шәфәг сөкүлүр, ишыг гаранлығын бағрыны дәлирди. Амма бу евдә өмрү боју дүнјаја ишыг сачан бир инсанын көзләринә гаранлыг чөкүрдү. Көзләр она дикилмишди. Санки күнәш јаваш-јаваш сөнүр, нәһәнк бир дағ чөкүр, голлу-будаглы палыд дибиндән гопурду. Ијулун 24-ү сәһәр саат сәккиз иди. Шаиг јенә дә сакит көрүнүрдү. Елә бир интизары, сирли сөзү јох иди. Бачардығыны етмишди, етдикләринин барыны да көрмүшдү. Саат доггузун јарысында хәстәнин һалы дәјишди. Сон дәфә зорла өзүнү јығышдырыб нәсә демәк истәди. Сөз ағзында јарымчыг галды. Бәлкә оғланларына Шаһзадә ханымдан көз олмағы тапшырачагды, бәлкә кәләчәк нәвәсинин адыны демәк истәјирди. Бәлкә дә...

Радио вә телевизија гәзетләр гара хәбәри дәрин һүзүнлә билдирди. Көркәмли јазычы, шаир, драматург, гочаман мүәллим, Азәрбајчан ССР Әмәкдар инчәсәнәт хадими Абдулла Шаиг Талыбзадәнин узун сүрән хәстәликдән сонра вәфат етдијини билдирди. Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы, Театр, Чәмијјәти, Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты, Кәнч Тамашачылар Театры, бир чох мүәссисә вә тәшкилатлар мәрһумун аиләсинә башсағлығы вердиләр...

А. Шаигин дәфнини тәшкил етмәк үчүн хүсуси һөкумәт комиссијасы јарадылды. Мәрһумун чәназәси ијулун 25-дә саат 11-дән М. Магомајев адына Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында гојулду. Салон, һәјәт, һәр тәрәф адамла долу иди, видалашмаға кәләнләрин ардыарасы кәсилмирди. Һөкумәт рәһбәрләри, гәләм достлары, зәһмәткешләр вә мәктәблиләр голларына гара бағлајыб фәхри нөвбәдә дајанырдылар. Саат 16-да чәназәни әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри, дөвләт рәһбәрләри галдырдылар. Издиһам Фәхри Хијабана тәрәф ирәлиләди. Һамы Шаигдән, онун вәтән, халг үчүн мисилсиз хидмәтләриндән данышырды. Бир вахт Шаиглә ишләмиш гоча бир мүәллим көзүнү силәрәк јанындакылара дејирди:

— Шаиг мүәллим әсл инсан иди, инсан олмағын көзәл тимсалы иди. Һамы ону беләчә танıјырды.

Фәхри Хијабанда матәм митинги кечирилди. Митингдә јазычы-академик М. Ибраһимов, Шаигин көһнә досту, гочаман коммунист Ә. Тағызадә, гардаш республикалардан кәлән нүмајәндәләр вә башга јолдашлар чыхыш

етдиләр. Москвадан, Ленинграддан, гардаш республикалардан дәфндә иштирак едә билмәјән елм, әдәбијјат вә мәдәнијјәт хадимләриндән, дост-танышлардан, гоһум-әгрәбадан кәлән телеграмлар охунду. Бу заман М. Һүсејн Москвада ССРИ Јазычылар Иттифагынын сәдрини әвәз едирди. Дәфнә кәлә билмәмишди. Көндәрдији баш сағлығында дејилирди: *«Әзиз мүәллимимизин вәфаты мүнасибәтилә үрәкдән кәдәрләндим. Онун парлаг хатирәси өнүндә баш әјирәм. Тәәссүф едирәм ки, дәфнә кәлә билмәдим. Хаһиш едирәм ки, Шаһзадә ханыма дәрин башсағлығымы билдирәсиниз».*

Табут јаваш-јаваш мәзара ендирилди. Өмрү боју варлығы илә бағландығы, үрәкдән тәрәннүм етдији ана торпаг ону өз гојнуна алды, она бешик олду. Ана тәбиәт дә елә бил пычылдады: «Јухун ширин олсун, Шаиг баба!»

25 ијул тарихли гәзетләрин һамысы Шаигин шәклини вә онун һаггында материаллар дәрч етди. «Коммунист», «Бакински рабочи» гәзетләри шаирин кениш тәрчүмеји-һалыны, маариф вә мәдәнијјәт тарихимиздәки, әдәбијјатымызын инкишафындакы бөјүк ролуну ишыгландыран мәгаләләр, еләчә дә некролог вердиләр.

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети 1 август нөмрәсиндә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын президенти Ј. Һ. Мәммәдәлијевин «Унудулмаз инсан, һөрмәтли мүәллим» мәгаләсини вә «Әдиблә видалашаркән» адлы јазы верди, шаир вә маариф хадимләринин, мүәллимләрин Шаиг һаггында ше'р вә хатирәләрини дәрч етди. С. Рүстәмин «Әзиз Шаигә» ше'ри бурда чыхмышды. Б. Ваһабзадәнин «Һәмишә јаз олар» ше'рләриндә дејилирди:

Сәнәт јолларында дајандын мәтин,
Өлүмү ше'ринлә өлдүрдүн, нә гәм.
Нечә сәнәткарын, нечә алимин
Көзүнә нур вердин, әлинә гәләм.

Шаир М. Сејидзадә «Нәчиб инсан» мәгаләсиндә фикрини белә ифадә едирди: «Азәрбајчан јазычылары, алимләри, педагоглары арасында аз адам тапылар ки, Абдулла Шаигин тәләбәси олмасын». Маариф хадимләри М. Әфәндијев, Ч. Чәбрајылбәјли, Ә. Сејидов, Ә. Гарабағлы, Ф. Рзабәјли, М. Чавадов, Ј. Зејналов вә бир чох башгалары Шаиги «мүәллимләр мүәллими» адландырырды. Онлардан бири, дәфн күнү узаг Азәрбајчан кәндләриндән бириндә олан Ч. Чәбрајылбәјли үрәк сөз-

ләрини белә ифадә едирди: «Мәрһум Шаиг бизим һамымызы өзүнүн көлкәсиндә сахлајан гочаман бир дағ иди. Меһрибан, сәмими вә үрәји мәһз јумшаглыгла долу һәгиги ата вә мүәллим иди. Әвәзедилмәз дост вә јолдаш өмрүнүн сон дәгигәләринә гәдәр халгына хидмәтдән әл көтүрмәди. Унудулмаз бир инсан, мүәллим вә шаир Шаигин һејкәли даима көзүмүз гаршысындадыр... Халгымызын она олан мәһәббәти бөјүк рәһмәтдир».

О вахтдан чох илләр кечиб. Фәхри хијабанда Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов, Бүлбүл, Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун, М. Һүсејнин гәбирләри илә јанашы бир мәзар да вар. Орада Азәрбајҹан халгынын севимли оғлу Шаиг ујујур. Мәзарын әтрафы күл-чичәклә долудур. Күл-чичәк ичиндәки мәзар үстүндә бир һејкәл учалыр. Шаиг һејкәли... Шаигин ән бөјүк һејкәли исә онун өз әли илә јарадылмышдыр: халгынын үрәјиндәки һејкәл...

1981

АБДУЛЛА ШАИГИН ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНА ДАИР ӘСАС ТАРИХЛӘР.

1881, 12 феврал (јени тарихдә 25 феврал) — Абдулла Шаиг Талыбзадә Тифлисдә руһани аиләсиндә анадан олмушдур.

1889—1893 — Тифлисдә алты синифли шәһәр мүсәлман мәктәбиндә охујур.

1893 мај — А. Шаиг анасы Меһри ханымла Хорасана кедир.

1894—1899 — Хорасанда јени үсулла ачылмыш Јусиф Зија мәктәбиндә охујур.

1900 — Хорасандан Тифлисә гајыдыр.

1901, 22 апрел — Бакыда үчүнчү кимназијада Н. Нәримановун иштирак етдији комиссија гаршысында имтаһан верир, ана дили мүәллими һүгугу алыр.

1901, 5 нојабр — рус татар мәктәбиндә ана дилиндән дәрс дејир, II, III, вә IV мәктәбләрдә еһтијат мүәллим олур.

1902, сентјабр — алты синифли шәһәр мәктәбиндә ана дили мүәллими ишләјир.

1903 — Тифлисдә атасы 63 јашында вәфат едир.

1903, ијул-август — Гаракилсә јајлағында динҹәлир.

1903—1906 — 6 синифли Сабунчи мәктәбиндә әлавә дәрс дејир.

1905 — М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, М. Һади. Һ. Ҹавидлә таныш олур. III киши прокимназијасында ана дили мүәллими ишләјир.

1906—1907 — илк мәтбу ше'ри «Лајлај», «Дәбистан» журналында чыхыр. «Молла Нәсрәддин» она пародија јазыр. Силсилә ушаг ше'рләри јазыр. Мүәллимләр гурултајында програм комиссијасына сечилир. «Молла Нәсрәддин»ин бағланмасы мүнасибәтилә Ставрополдан е'тираз телеграмы көндәрир.

1908 — Тифлисдә «Икинчи ил» дәрслији чыхыр. «Мәктуб јетишмәди», «Һүрријјәт пәрисинә», «Јад ет» вә с. әсәрләрини јазыр.

1909 — Р. Ботшалын «Гафгаз чичәји» пјесини тәбдил едир. Реални мәктәбдә В. Мискевичус илә таныш олур.

1910 — «Көч», «Дашгын», «Интиһармы, јашамагмы?», «Көзәл баһар», «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» әсәрләрини јазыр. «Гафгаз чичәји» «Нинат» труппасы тәрәфиндән тамашаја гојулур.

1911 — Һәјат јолдашы Разијә вәфат едир. «Дәфтәри-һичран», «Шаир вә гадын», «Бәдбәхт аилә» әсәрләрини гәләмә алыр. Әсасән реални мәктәбдә чалышыр.

1912 — «Күлзар» дәрслији чапдан чыхыр. «Нинат» гәзетиндә Сабирә һәср олунмуш мәгалә вә шеʼри чыхыр.

1913 — «Гафгаз чичәји» пјеси Азәрбајчанда вә Дағыстанда тамашаја гојулур. Н. Вәзировун әдәби фәалијјәтинин 40 иллији мүнасибәтилә шеʼр, «Әкинчи вә хан» вә с. әсәрләрини јазыр. «Шәләгујруг» вә «Мурад» китабчалары чыхыр.

1914 — «Дан улдузу» шеʼрини јазыр. Н. Нәримановла бирликдә бу адда гәзет чыхармаг фикринә дүшүр. Мәнкилисдә «Симург гушу», шеʼрини гәләмә алыр. Биринчи дүнја мүһарибәси илә әлагәдар олараг «Әсримизә хитаб» вә «Иблисин һүзурунда» әсәрләрини тамамлајыр.

1915 — Јенә реални мәктәбдә чалышыр. Русчадан «Данышан кукла» ушаг пјесини тәбдил едир.

1916 — Дағыстанда «Ушаг бағчасы» ачмаға чалышыр. Сурамидә Ф. Көчәрли илә көрүшүр. Налчикдә габагчыл рус јазычылары илә таныш олур.

1917 — «Ачыг сөз» гәзетинин 8 апрел нөмрәсиндә чаризмин девриلмәси, мәчлиси-мүәссисанын чағырылмасы мүнасибәтилә јаздығы «Ханым әфәндиләр»! мәгаләси чыхыр.

1918 — Илк дәфә олараг Шаиг реални мәктәбин нәздиндә милли синифләр јарадыр. «Әсримизин гәһрәманлары» романыны тамамлајыр.

1919 — «Үлкәр», «О сән идин», «Һәјат севмәкдир» вә с. шеʼрләрини јазыр. «Милли гираәт», «Мүнтәхәбат», «Түрк чәләнки», «Әдәбијјат дәрсләри» дәрсликләри бурахылыр.

1920, мај — Шаһзадә ханым Мирзәбәјова илә евләнир. Алтыајлыг курсларда вә бириллик Шәрг факүлтәләриндә дәрсә башлајыр. «Түрк әдәбијјаты» дәрслији чыхыр.

1921 — Рајонларда мәдәни-маариф ишләринин тәшкилинә көмәк үчүн Көјчаја, Гарамәрјәм, Инчә, Дијаллы кәндләринә кедир. Али Педагожи Институтун јарадылмасында фәал иштирак едир. Бурада Шәрг әдәбијјатындан дәрс апарыр. «Кәнчлик маршы», «Үсјан ет», «Шәрг көзәлинә» шеʼрләрини, «Һәгигәтә даир», «Јазыја позу јохдур», тәблиғи пјесләрини јазыр. Бу әсәрләр «Тәнгид-тәблиғ» театрында ојнанылыр. «Икинчи ил» дәрслији чыхыр.

1922 — Гызы Алтунсач вәфат едир. «Гызым Алтунсача», «Бизимләдир» шеʼрләрини гәләмә алыр. «Милли гираәт» китабы чап едилир.

1923, декабр — Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәтинин 20 иллик јубилеји кечирилир. Педагожи Институтун нәздиндәки мәктәбә «Шаиг нүмунә мәктәби» ады верилир. Бурада, еләчә дә 18 нөмрәли педмәктәбдә дәрс дејир.

1924 — Али Педагожи Институтун үчиллији мүнасибәтилә «Институт вә Азәрбајчан» мәгаләсини, «Азадлыг пәрисинә», «Әмәк пәрисинә», «Бир аз да атәш гат» вә с. әсәрләрини јазыр. «Гираәт китабы», «Икинчи ил» тәкмилләшмиш шәкилдә чап олунур.

1925 — Јени түрк әлифбасы комиссијасы «Гираәт китабы»ны бурахыр. «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб», Һ. Чавидин «Иблис» әсәрләри һаггында мәгаләләри чыхыр.

1926 — Һ. Зејналлы, И. Һикмәт, А. Мусаханлы вә Мустафазадә илә бирликдә «Түрк дили вә әдәбијјаты програмы»ны һазырлајыр. «Сәнәт нәғмәси», «Көзләр», «Әмәкчи гадынлара» шеʼрләрини јазыр. «Әдәби парчалар мәчмуәси»ндә «Молла Пәнаһ Вагиф» мәгаләси чыхыр.

1927 — «Гаракилис хатирәси»ни јазыр. «Маариф ишчиси» журналында «1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза бир нәзәр» адлы мәгаләси чыхыр. «Илдырым» пјеси китаб һалында чап олунур.

1928 — «Әсәби адам», «Әзим дајы», һекајәләрини, силсилә ушаг ше'р-ләрини јазыр. Һ. Зејналлы, А. Мусаханлы, Ч. Әфәнди-задә илә һазырладығы «Әдәбијјатдан иш китабы»нын I һиссәси чап олунур.

1929 — Загафгазија јазычыларынын достлуг сәфәриндә иштирак едир. Педагожи техникумун 10 иллији мүнасибәтилә «Кәнч мүәллимләрә», «Үч лөвһә», «Кәнчләрә» ше'рләрини јазыр.

1930 — 1927-чи илдә Бүнјадов, Шамилов, Вејсовла бурахдығы «Дөрдүнчү ил»ин дөрдүнчү нәшри чап олунур.

1931—1932-чи ил Маариф Назирлијинин мәсләһәти илә Шуша Педагожи техникумунда мүәллим ишләјир. «Октјабр», «Илһам гајнағым», «О бахышлар», «мән дә гајаларын јалчын башында» вә с. әсәрләрини јазыр. Анасы вәфат едир. С. Вурғунла гоһум олур.

1933 — Хәстәлијинә көрә Бакыја гајыдыр. Фирдовсинин «Шаһна-мәси»ндән «Мәздәк вә Губад» һиссәсини тәрчүмәјә башлајыр. «Ешшәк үстә сәјаһәт» китабчасы чыхыр.

1934 — Ики ил ишләдикдән сонра Азәрбајчан Сәнаје Институтунда-кы дәрсләри бурахыр. «Чочуг ше'рләри» вә «Ојунчу ба-ғалар» китаблары чап олунур. Хәстәлијинә көрә педагожи фәалијјәтдән узаглашыр. Шекспирин «Магбет» әсәрини тәрчүмә едир.

1934—1939 — Азәрнәшрин ушаг әдәбијјаты шө'бәсиндә чалышыр.

1935 — Күрчүстанда поезија һәфтәсиндә иштирак едир. «Правда» гәзетинин чағырышына чаваб олараг јазылан «Хасај» по-вести Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулмасынын 15 иллији илә әлагәдар кечирилән мүсабигәдә мүкафат алыр.

1936 — АПИ-дә Шәрг әдәбијјатындан саат һесабы илә дәрсләрини давам етдирир. Низаминин «Искәндәрнамә»синин тәр-чүмәси илә мәшғул олур. «Тапдыг дәдә» поемасыны ја-зыр. Илк дәфә «Сечилмиш әсәрләри» чапдан чыхыр. Рус дилиндә «һекајәләр» китабы чап олунур.

1937 — «Араз» романыны тамамлајыр. «Хасај» пјеси КТТ-да ојна-нылыр. «Гочполад» поемасыны јазыр.

1938 — «Овчу мәстан» поемасыны јазыр. Низаминин јубилеј комис-сијасына үзв сечилир.

1939 — Кәнч Тамашачылар Театрынын 10 иллији мүнасибәтилә ке-чирилән мүсабигәдә «Хасај» пјеси илин ән јахшы тама-шасы һесаб едилир. Шанг театра әдәби һиссә мүдири дә'вәт едилир. Театрла бәрабәр Москваја гастрол сә-фәринә кедир. «Елоғлу» пјесини битирир.

1940 — Јени әлифба комиссијасына үзв сечилир. Москваја, Азәрбај-чан Әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүнә кедир. Чај-ковски адына Дөвләт консерваторијасында, Јазычылар Иттифагында көрүшләрдә олур. «Елоғлу»нун тамашасы кечирилир. «Араз» романы чапдан чыхыр. Әмәкдар Ин-чәсәнәт хадими ады алыр.

1941—1943 — «Вәтән» пјесини јазыр вә тамашаја гојулур. «Ана јур-дум», «Зәфәр бизимләдир», «Вәтән нәғмәси» вә с. ше'р-ләрини гәләмә алыр.

1944 — И. А. Крыловун анадан олмасынын 100 иллик јубилеји мүна-сибәтилә шаир силсилә тәрчүмәләр едир. «Јарпаглар вә көкләр», «Чырчырама вә гарышга», тәмсилләринин тәр-чүмәси мүкафата лајиг көрүлүр.

1945 — «Зәфәр нәғмәси», «Зәфәр мүждәси», «Ата өјүдү», ше'рләри-ни јазыр. «Ана» пјеси Кәнч Тамашачылар Театрында сәһнәјә гојулур.

1946 — ССРИ Али Советинин депутаты сечилир. Анадан олмасынын 65 иллији мүнасибәтилә Ленин ордени илә тәлтиф олу-нур. «Литературная газета»да гочаман депутатын тәәссү-раты дәрч олунур. «Нүшабә» драмы М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулур.

1947 — Низаминин 800 иллик јубилејиндә комиссија үзвү вә тәрчү-мәчи кими иштирак едир. Јубилеј мүнасибәтилә Кәнч Тамашачылар театрында «Фитнә» ојнанылыр. Железно-водска мүаличәјә кедир.

1948 — С. Сани илә достлуғунун 40 иллији мүнасибәтилә «Гарача гыз»ы сәһнәләшдирир. Москвада ССРИ Али Советинин сессијасында олур. Железноводска кедир. «Сечилмиш әсәрләри» вә «Гочполад» чапдан чыхыр.

1949—1950 — Азәрбајҹан Мәдәни Әлагәләр Ҹәмијјәтиндә баш референт ишләјир. «Тәбриз», «Сулһ вә азадлыг дүшмәнләринә», «Тимсаһ ову» әсәрләрини јазыр.

1951—1952 — Анадан олмасынын 70 иллији гејд олунур. «Гошгар» поемасы вә јенидән «Араз» романы үзәриндә ишләјир. Железноводскда олур.

1953 — «Көһнә дүнја» хатирәләрини јазыр. Кәнҹ Тамашачылар Театрынын 25 иллик јубилејиндә иштирак едир.

1954 — «Хатирәләр» «Азәрбајҹан» журналында һиссә-һиссә бурахылыр. ССРИ халг артисти М. Әлијевин өлүмү мүнасибәтилә «Һәгиги сәнәткар өлмәздир» хатирәсини јазыр.

1955 — Үмумдүнја Сулһ Шурасынын мүраҹиәтинә ҹаваб олараг «Мән сулһә сәс верирәм», «Коммунист» гәзетинин 10000-чи нөмрәси мүнасибәти илә «10000» мәгаләсини јазыр. «Вәзифә» адлы пјес үзәриндә ишләјир.

1956 — ССРИ Али Советинин депутаты сечилир. Анадан олмасынын 75 иллији илә әлагәдар олараг Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилир. «Габагҹыл маариф хадими» ады верилир. С. Вурғунун 50 иллик јубилеји вә вәфаты мүнасибәтилә хатирәләр јазыр.

1957 — Москвада ССРИ Али Советинин сессијасында иштирак едир. Үч ҹилддән ибарәт «Сечилмиш әсәрләри»нин I ҹилди чапдан чыхыр. Нәсрлә силсилә тәмсилләр үзәриндә ишләјир.

1958 — Көһнә мүәллим досту, сонралар Литва ССР Елмләр Академијасынын президенти вә Литва ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри В. Мискевичус һаггында хатирәләрини јазыр. «Бир саат хәлифәлик» комедијасы тамашаја гојулур.

1959. 24 ијул — Абдулла Шаиг вәфат едир.

1960 — үчҹилдлијин II, III, ҹилдләри чапдан чыхыр.

1966—1978 — Шаигин беш ҹилддән ибарәт күллијјаты нәшр олунур.

1981 — Шаигин анадан олмасынын 100 иллик јубилеји кечирилир.

ГЫСА ӘДӘБИЈЈАТ

АБДУЛЛА ШАИГИН ӘСАС НӘШРЛӘРИ

Абдулла Шаиг. «Икинчи ил». — Тифлис, 1908.
Абдулла Шаиг. «Ушаг көзлүјү», 1910.
Абдулла Шаиг. «Бәдбәхт аилә». — Бакы, 1912.

Абдулла Шаиг. «Күлзар». — Бакы, 1912.

Абдулла Шаиг. «Түрк чәләнки». — Бакы, 1919.

Абдулла Шаиг. «Түрк әдәбијјаты, — Бакы, 1920.

Абдулла Шаиг. «Милли гираәт», китабы. — Бакы, 1922.

Абдулла Шаиг. «Ҹоҹуг ше'рләри». — Бакы, 1934.

Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, 1936.

Абдулла Шаиг. «Араз». — Бакы, Азәрнәшр, 1940.

Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрнәшр, 1948.

Абдулла Шаиг. Ше'рләр вә һекајәләр. — Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1950.

Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрнәшр, 1955.

Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри (үч ҹилддә). — Бакы, Азәрнәшр, 1957—1960.

Абдулла Шаиг. Ше'рләр вә һекајәләр. — Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1959.

Абдулла Шаиг. Хатирәләрим. — Бакы,, Ушагкәнҹнәшр, 1961—1973.

Абдулла Шаиг. Әсәрләри күллијјаты. — I ҹилд, 1966, II ҹилд, 1968, III ҹилд, 1972, IV ҹилд, 1977. V ҹилд. 1978.

АБДУЛЛА ШАИГ ҺАГГЫНДА ӘСАС МӘНБӘЛӘР.

Абдулла Шаиг Талыбзадә (мәҹмуә). — Бакы, 1923.
Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. — Бакы, 1960.
Али Педагожи Институтун салнамәси. — Бакы, 1924.

Алмәммәдов А. Шаиг вә рус әдәбијјаты ән'әнәләри, «Азәрбајчан мәктәби», 1973, № 9.

«Бакы фәһлә конфрансларынын әхбары», — Бакы, 1919, № 8.

Гарајев Ј. Шаиг мәктәби, — «Улдуз», 1971 № 2.

Ерадзе Л. Абдулла Шаиг вә Күрчүстан. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1971,. 8 мај.

Әлиоғлу М. Шаигин романтик дүнјасы. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» 1966, 13 август.

Әфәндијев А. Унудулмаз мүәллим. — «Улдуз», 1971 № 2.

Заманов. А. Абдулла Шаиг. — Бакы, 1956.

Заманов А. Гочаман јазычы вә мүәллим. — «Литературный Азербайджан», 1956, № 2:

Ибраһимов М. «Сечилмиш әсәрләри»нә мүгәддимә. — Бакы, 1956.

Ибраһимов М. Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим. — Азәрб. ССР ЕА-нын «Хәбәрләри» 1956 № 8.

Ибраһимов М. «Бир саат хәлифәлик»» тамашасы һаггында», — Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1958, 19 ијун.

Ибадоғлу Ә. А. Шаигин һуманизми һаггында бә'зи гејдләр, — Азәрб. ССР ЕА-нын «Хәбәрләри», 1974. № 2.

«Илләрин төһфәси» («А. Шаигин тәрчүмә вә игтибаслары). — Бакы, 1976.

Исмајылов Ј. Ингилаби кечмишимизи экс етдирән роман. — Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, Бакы, 1960.

Исмајылов. Ј. Абдулла Шаиг (һәјаты вә бәдии јарадычылығы). — Бакы, 1962.

Јүзбашов Р. Абдулла Шаигин ушаг әсәрләринин тәрбијәви маһијјәти. — «Азәрбајчан мәктәби», 1948. № 4.

Казым Зија. Кәнч Тамашачылар Театрынын хүсусијјәтләри вә тәләбләри. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1946, 31 јанвар.

Кәримов И. А. Шаиг вә М. Горки адына Кәнч Тамашачылар Театры. — «Азәрбајчан», 1960, № 8.

Меһди Һүсејн. «Абдулла Шаиг», «Правда» гәзети, 1946, 23 јанвар.

Меһди Һүсејн. Мүәллим вә јазычы. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1960, 19 нојабр.

Мәммәд Ариф. Шаиг мүәллим. — «Азәрбајчан», 1971, № 2.

Мәммәд Чәфәр. «Араз» романы. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1940, 8 декабр.

Мәммәд Чәфәр. «Вәтән» М. Горки адына КТТ-да «Коммунист», 1943, 9 мај.

Мәммәд Чәфәр. Бир һәфтәнин хатиратьі. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1961, 2 феврал.

Мирәһмәдов Ә. Абдулла Шаиг. — Бакы, 1956.

Мирәһмәдов Ә. Шаигин молланәсрәддинчиләрлә идеја-јарадычылыг әлагәси. — «Хәбәрләр», 1971, № 3—4.

Мирәһмәдов Ә. «Взор устремленный вперед». — «Литературный Азербайджан», 1971. № 4.

Мәммәдәлијев Ј. Унудулмаз инсан, һөрмәтли мүәллим. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1959, 1 Август.

Мәммәдов Ә. Абдулла Шаигин «Сечилмиш әсәрләри», — «Азәрбајчан» 1955, № 11.

Мәммәдов Ә. «Илләрин төһфәси», «Коммунист», 1977, 18 јанвар.

Мәммәдов Ә. Шаиг ирсинин јени нәшри, — «Коммунист», 1978, 22 сентјабр.

Мәммәдов Ә. Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты. — Бакы, 1977.

Мәммәдов Ә. А. Шаигин әдәби-тәнгиди көрүшләри. — «Хәбәрләр», 1978, № 2.

Мәммәдов Ә. Мәһәммәд Һади вә Абдулла Шаиг. — «Хәбәрләр», 1980, № 4.

Мәммәдов К. Шаигин «Хатирәләр»инә мүгәддимә. — Бакы, 1961.

Мәммәдов Ч. Абдулла Шаиг. — Литературный Азербайджан», 1961. № 2.

Мустафајева Д. А. Шаигин педагожи фәалијјәти вә әдәбијјатымызда тәрбијәјә даир фикирләри, — АДУ-нун китабханасы, 1949.

Рзагулузадә М. Чанлы хатирәләр, Шаигин «Хатирәләр» китабына сон сөз, — Бакы, 1973.

Сејидзадә М. Нәчиб инсан. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1959, 25 ијул.

Сејидзадә М. Абдулла Шаиг. Унудулмаз хатирәләр. — Бакы, 1975.

Султанлы Ә. Абдулла Шаиг, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, V чилд, — Бакы, 1949.

Сүлејман Рүстәм. «Абдулла Шаиг». — «Азәрбајчан мүәллими», 1956, 22 март.

Сүлејман Рүстәм. Көркәмли әдәбијјат вә мәдәнијјәт хадими. — «Азәрбајчан», 1961, № 2.

Талыбзадә К. Ф. Көчәрлинин А Шаигә мәктублары, «Сәнәткарын шәхсијјәти», — Бакы, 1978, сәһ. 271—276.

Худијев А. А. Шаигин нәср әсәрләринин дилинин фразеоложи тәһлили, В. И. Ленин адына АПИ-нин «Елми Әсәрләри», 1973, № 6.

Хәлилов Г. «Араз» романы һаггында. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1954, 4 сентјабр.

Хәлилова Т. «Крылов баба вә Шаиг», «Елм вә һәјат; 1971, № 3.

Хәлилова Т. Абдулла Шаиг вә рус әдәбијјаты (нам. диссертасијасы) Бакы, 1976.

Чәбрајылбәјли Ч. Көркәмли маариф хадими. — «Коммунист», 1956, 20 март.

Чәфәр Хәндан, «Нүшабә». — «Коммунист», 1946, 30 нојабр.

Чәфәр Хәндан. Гочаман эдиб. — «Азәрбајчан», 1956, № 2.

Чәфәрзадә Ә. Субһүн шәфәгләринә гәдәр. — «Азәрбајчан», 1968, № 4.

Чәфәров. Ч. Нағыл-пјесләр һаггында. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1947, 25 феврал.

Шаһбази Т. Ата мәһәббәти. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1959, 25 ијул.

ӘСАС АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРЫ

Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви. Фонд Попечителя Кавказского учебного округа, № 311.

Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт архиви. Абдулла Шаигин фонду, һәјаты вә фәалијјәтинә даир материаллар (сәнәдләр, мәктублар, әмрләр вә с.) фонд 126, 345.

Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт тарих архиви. А. Шаигин мүәллимлик фәалијјәти һаггында сәнәдләр, фонд, 389, 794.

Азәрбајчан ССР Халг Маарифи музеји. А. Шаигин фәалијјәтинә даир сәнәдләр. Говлуг.

Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, А. Шаигин Һ. Зәрдаби, Н. Нәриманов, Н. Вәзиров, С. С. Ахундов. Һ. Чавид вә башгалары илә мүнасибәтләринә даир сәнәдләр, архив 11, 16 39 инв. 34. 5679.

Шаигин ев архиви.

Шаигин мүасирләри, тәләбәләри илә шәхси сөһбәтләримиз.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүәллифдән 3

I Тифлис

«Ахунд әми» 4
Абдулла 7
Ушаглыг... Ушаглыг... 9
Гаранлыгла үз-үзә 12
Гоншулар 15
Аилә зиддиjјәтләри 17

II. Хорасанда

Јусиф Зија мәктәби 21
Ата һәсрәти 24
Фарссан, ја азәрбајчанлы? 27
«Гафгазлы алимин оғлу» 29

III. Илк сынаг, илк мәһәббәт

Ајрылыг 32
Ана дили мүәллими 35
Ата борчу 39
«Аһу бахышлы гыз» 41
Ахтарыш 44
Дөнүш 46

IV. Достлар арасында

Достлар 49
Ајрылан јоллар 52
«Јад ет!» 56

V. Ингилаб вә иртича

«Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» 60
«Нишанлы гыз» вә «Молла Нәсрәддин» 63
«Һәјат вә идиллија» 66

IV. Сәдагәт

«Бәдбәхт аилә» 69
«Бала шаир» 72
«Мән, сән — икимиз дә бир чаныг» 75

VII. Вәтәндаш-мүәллим

«Көзәл баһар» 78
«Әсримизин гәһрәманлары» 81
«Гејрәтли гоча» 83

Адлы вә адсыз гәһрәманлар 86
«Күлзар» 88
Мүәллим гајғысы, тәләбә тәшәккүрү 90

VIII. Ағыр күнләр

«Симург гушу» 96
«Дәјәрли бир хатирә» 98
«Идеал вә инсанлыг» 101
Тәбәддүлат 103
«Һәјат севмәкдир» 107

IX. Тәзә һәјат

Арзулар, әмәлләр 111
«Көз јашы ичиндә севинч» 115
«Әкәр Шаиг олмасајды» 117
Илләр өтдүкчә... 121
Көрүшләр, әлагәләр 124
Алим — әдәбијјатшүнас 129

X. Зирвә.

«Солмаз вә сөнмәз» 134
«Хасај» 137
«Сәмимијјәт јолчусу» 141
«Араз» 145
«Гочполад» вә «Елоғлу» 147
Москва көрүшләри 150

XI. Бөјүк вәтән мүһарибәси илләриндә

«Вәтән» 153
«Зәфәр мүждәси» 158

XII. Шөһрәт чәләнки

Депутат 162
Низами 165
«Гарача гыз» 170
«Гошгар» 173

XIII. Ағсаггал

«Хатирәләр» 177
Јубилеј 181
«Шаиг баба» 186
Өмрүн сону 192

Абдулла Шаиғин һәјат вә јарадычылығына даир әсас тарихләр 197

Гыса әдәбијјат

Абдулла Шаигин әсас нәшрләри 203
Абдулла Шаиг һаггында әсас мәнбәләр 203
Әсас архив материаллары 207

Нәшријјат редактору **Тәнзилә Чәмилова.**
Рәссамы **Н. Рәһимов.**
Бәдии редактору **И. Гулијев.**
Техники редактору **Н. Сүлејманов.**
Корректорлары **В. Һәсәнов, Н. Гасымова.**
ИБ № 1246.

Јығылмаға верилмиш 30. 06. 83. Чапа имзаланмыш 10. 12. 83. ФГ 12695. Кағыз форматы 84×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 1. Јүксәк чап үсулу. Гар. литературнаја. Шәрти ч/в. 11,13+0,42 Рәнкли шәрти ч/в. 12,18. Учот нәшр. в. 10,1. Тиражы 10 000. Сифариш № 783. Гијмәти 90 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Кәнчлик» нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, 3.

Орта вә јухары јашлы мәктәблиләр үчүн

Мамедов Афлатун Юнус оглы

(Сарачлы)

АБДУЛЛА ШАИК

(На азербайджанском языке)

Гянджлик

Баку — 1983

90 гәп.

Абдулла Шаиг Талыбзадә һәм ингилабдан әввәл, һәм дә совет дөврүндә јазыб јарадан көркәмли Азәрбајчан сәнәткарларындандыр. О, ичтимаи фикир тарихимизә мәшһур јазычы, драматург, шаир, тәрчүмәчи, педагог, маариф вә мәдәнијјәт хадими кими дахил олмушдур.

А. Шаигин милли ушаг әдәбијјатынын, хүсусилә ушаг поезијасынын вә ушаг театрынын јаранмасы вә инкишафындакы хидмәтләри дә әвәзсиздир. Онун ушаг вә кәнчләр үчүн мүхтәлиф жанрларда јаздығы әсәрләри бу күн дә балаларын дилиндә әзбәрдир.

А. Шаиг бир тәдгигатчы, әдәбијјатшүнас — алим, халг мүәллими вә ичтимаи хадим кими дә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Әдибин классик вә мүасир әдәбијјатымызын, маариф вә мәдәнијјәтимизин ајры-ајры проблемләринә аид фикирләри инди дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.